Digitized by Madhuban Trust, Delhi

रजोवाद

RAJOVĀDA

[VEDIC DOCTRINE OF COSMOGONY]

By

MAHĀMAHOPĀDHYĀYA VIDYĀVĀCHASPATI

Pt. MADHUSŪDAN OJHĀ

RĀJA PANDIT OF JAIPUR

General Editor

Dr. V. S. AGRAWALA

Rs 9/=

CC-0. Shri Vipin Kumar Col. Deoband. In Public Domain.

Digitized by Madhuban Trust, Delhi

CC-0. Shri Vipin Kumar Col. Deoband. In Public Domain.

Digitized by Madhuban Trust, Delhi

CC-0. Shri Vipin Kumar Col. Deoband. In Public Domain.

Digitized by Madhuban Trust, Delhi

CC-0. Shri Vipin Kumar Col. Deoband. In Public Domain.

Digitized by Madhuban Trust, Delhi

श्रीः

हिन्दूविश्वविद्यालय-नेपालराज्य-संस्कृत-ग्रन्थमाला

Hindu Vishvavidyālaya Nepāl Rājya Sanskrit Series

VOL. VII

रजोवाद

RAJOVĀDA

[VEDIC DOCTRINE OF COSMOGONY]

By

MAHĀMAHOPĀDHYĀYA VIDYĀVĀCHASPATI

Pt. MADHUSŪDAN OJHĀ

RĀJA PANDIT OF JAIPUR

General Editor

Dr. V. S. AGRAWALA

Price Rs. 6/-

August, 1964] [FIRST EDITION

CC-0. Shri Vipin Kumar Col. Deoband. In Public Domain.

Digitized by Madhuban Trust, Delhi

प्राप्तिस्थान
व्यवस्थापक
बनारस हिन्दू युनिवर्सिटी प्रेस
वाराणसी ५.

मूल्य ६) मात्र

Printed by
LAKSHMI DAS
at the Banaras Hindu University Press,
Varanasi-5.

CC-0. Shri Vipin Kumar Col. Deoband. In Public Domain.

Digitized by Madhuban Trust, Delhi

रजोवादाधिकार-सूची

विषयाः	श्लोकसंख्याः	पृष्ठसंख्याः
१—१ रजःसूत्रम्	१– ६	१
२—२ मितिप्रतिज्ञासूत्रम्	७– १८	२
३—३ प्रतानसूत्रम्	१९– ३०	३
४—४ संज्ञासूत्रम्	३१– ४०	४
५—५ अन्वयाङ्गसूत्रम्	४१– ४३	,,
६—६ रजोगतप्राणापानसूत्रम्	४४– ६४	,,
७—७ उद्गीथ (सीमा) सूत्रम्	६५– ७५	६
८—८ आदिसर्गप्राणापानसूत्रम्	७६– ७८	७
९— प्राणापानसूत्रभेदाः		,,
१०— प्राक्सर्गः (अग्नीषोमौ)	७९–१२२	८
११— आवपनसर्गः (घनविरलभावहेतुः)	१२३–१२८	११

विश्वसृट्सर्गः

१२—१ यविष्टः	१२९–१३१	,,
१३—२ यविष्ठभेदाः	१३२–	१२
१४—३ वैश्वानराग्निः	१३३–१७०	,,
१५—४ तैजसाग्निः	१७१–१७३	१५
१६—५ प्राज्ञः	१७४–	१६
१७—६ समष्टिव्यष्टिभेदाः	१७५–१७७	,,
१८—६ अक्षितयः	१७८–१७९	,,
१९—८ सृष्टिद्वयी	१८०–१८३	,,

भूतसर्गः

२०— त्रैलोक्यम्	१८४–१९३	,,
२१— त्रैलोक्यत्रिवृत्कारः	१९४–१९५	१७
२२— उत्तमत्रिवृत्कारः	१९६–५९९	१८
२३— मध्यमत्रिवृत्कारः	२००–२०३	,,
२४— प्रथमत्रिवृत्कारः	२०४–१०७	,,
२५— त्रैलोक्यानुगमः	२०८–२१३	१९
२६— सप्त लोकाः	२१४–२२७	,,
२७— भूतक्षितयः	२२८–२५१	२०
२८— आत्मकल्पः	२५२–३२४	२२

CC-0. Shri Vipin Kumar Col. Deoband. In Public Domain.

Digitized by Madhuban Trust, Delhi

	विषयाः	श्लोकसंख्याः	पृष्ठसंख्याः
२९—	परात्मानस्त्रयः	३२५–३३४	२७
३०—	परमेश्वरस्वरूपम्	३३५–३५१	२८
३१—	जीवात्मसु परमात्मानुग्रहः	३५२–४२४	२९
३२—	महानात्मा	४२५–४२८	३५
३३—	पित्र्यात्मा	४२९–४६८	,,
३४—	महान् दैवात्मा	४६९–४७६	३८
३५—	सूत्रात्मा व्यानात्मा च	४७७–४९८	३९
३६—	अथ नाडीसञ्चारः	४९९–५३७	४०
३७—	निश्वासोछ्वासौ	५३८–५६१	४३
३८—	उन्मेषनिमेषौ	५६२–५६७	४३
३९—	जाग्रत्स्वप्नौ-सौरप्राज्ञस्य	५६८–५८१	४६
४०—	स्वाप्नान्तिकं चान्द्रप्राज्ञस्य	५८२–५९७	४७
४१—	जन्ममृत्यू (प्राणभूतयोः)	५९८–६०८	४८
४२—	अथ भूतिसर्गः	६०९–६४२	४९
४३—	दैवसर्गः	६४४–६६१	५१
४४—	पशुसर्गः	६६२–७०२	५३
४५—	अथाण्डसर्गः	७०३–७३३	५५
४६—	अथ त्रैलोक्यभेदाः	७३४–७४१	५७
४७—	माण्डलिकं त्रैलोक्यम्	७४२–७७१	५८
४८—	अथान्हिकम्	७७२–७७६	६०
४९—	परस्परभोगः	७७७–७८६	,,
५०—	स्थिरचरविमर्शः	७८७–८११	६१
५१—	पृथ्वी-सूर्ययोः पौर्वापर्यविचारः	८१२–८४५	६३
५२—	ब्रह्मं त्रैलोक्तम्	८४६–८४९	६५
५३—	कौर्म ,,	८५०–८७८	,,
५४—	पौराणिकं ,,	८७९–८८६	६७
५५—	पृष्ठम् ,,	८८७–८९०	६८
५६—	दिव्यम्	८९१–८९५	,,
५७—	भौमम्	८९६–९०१	६९

CC-0. Shri Vipin Kumar Col. Deoband. In Public Domain.

Digitized by Madhuban Trust, Delhi

FOREWORD

The present treatise entitled '*Rajo-Vāda*' is the work of late Pandit Madhusudan Ojha of Jaipur, Doyen of Vedic Scholarship and Founder of a School of Vedic Interpretation which, although modern so far as its rationalistic approach is concerned, is essentially traditional, since it wholeheartedly accepts the canons of Vedic exegesis as propounded in the Saṁhitās, Brāhmaṇas, Upanishads and the Purāṇas. Pandit Madhusudan spent fifty years of his life meditating on the meanings of the Vedic Mantras and the light as he saw it is preserved to us in about a hundred volumes which he wrote mostly in Sanskrit poetry. Not only his stature was magnificent in understanding the thought of the Ṛig Veda, but also his mastery over beautiful Sanskrit style was of a very high order. Verse came to him easier than prose. The vigorous stanzas which have become the mould of his thought are truly captivating.

We have already given a sketch of his life and a list of the literature created by him in our Introduction to his book : "*Brahma-Siddhānta*" which has already been published as Volume 3 of the Hindu Viśva vidyālaya, Nepal Rājya Sanskrit Series. We have stated there that the *Nāsadīya Sūkta* of the Ṛig Veda (10-129,1-7) as the most sublime statement of Vedic cosmogonical thought received special attention of Pandit Ojhā who was the first scholar in assessing the profound meaning of this Sūkta. He realised that there is a number of ancient metaphysical doctorines of *Sṛishṭi-Vidyā* in the *Nāsadīya Sūkta* brought together at one place, in a succinct form, but which we meet with in other portions of the Ṛig Veda and Vedic literature, specially the Brāhmaṇas with much greater elaboration. These doctrines are as follows :—

(1) *Sadasad-Vāda*—

Philosophy of the Existent and the Non-existent, which are the two relative categories formulated in respect of the creation and its source. The material cosmos is *Sat* and its

CC-0. Shri Vipin Kumar Col. Deoband. In Public Domain.

Digitized by Madhuban Trust, Delhi

Prāṇic force is *Asat*. In the *Skambha-Sūkta* of the Atharva Veda, one is called *Sat Śākhā* and the other *Asat Śākhā* (AV. 10.7.21-25). Acccording to the Śatapatha, the Prāṇic Powers are known as the *Asat* and Primeval Ṛishis (*asad vā idamagra āsīt...ṛishayo vāva te'gre asadāsit...Prāṇā vāva ṛishayaḥ*, ŚB. 6.1.1.1.)

In the divine ordinance as manifesting in Time, the *Sat* is born from the *Asat* (*Devānāṁ purvye yuge'sataḥ sad ajāyata*, RV. 10.72.2-3). Both *Asat* and *Sat* have their existence in the Absolute or Transcendent Brahman, known as *Parama Vyoma* (*Asachcha sachcha parame vyoman* RV. 10.5.7.) *Asat* functions as the Mother-principle, named Aditi and, *Sat* as her son, named Daksha (*Dakshasya janmannaditerupasthe*, RV. 10.5.7). *Asat* and *Sat* by mutual energising are transformed as the Bull-Cow Principle (*Vṛishabhaścha dhenuḥ*, RV. 10.5.7), or in other words, Father and Mother Principles of Creativity.

(2) *Rajo-Vada*—

Rajas is the primeval material cause of the cosmos which has its beginning in the dynamism of creativity or movement. It is visible to human experience in the form of the particles of dust (*rajāṁsi*), whether that particle is a tiny atom with spinning electrons, or a mighty star moving in space, or the whole cosmos itself conceived like a grain of sand filling the Atlantic Ocean of the vast Infinity. In comparison to the transcendent *Purusha* size has no meaning and whatever be the dimensions or constitutional geometries of stars, constellations and galaxies, each is verily a particle of dust in the measureless drama of creation.

The Ṛig Vedic Ṛishis indeed conceive *rajas* a sealing principle by which creation is measured out in a triple rhythm (*arkastridhātū rajaso vimānaḥ*, RV. 3.26.7). They again thought of it as two-fold, *rajas*, (*vivartete rajasī* RV. 6.9.1) splitting into the basal dichotomy of creation of which Night and Day, Light and Darkness (*ahaścha kṛishṇam ahararjunaṁ cha*) are visible exemplars, impelled to rhythmic movement by their mutual

CC-0. Shri Vipin Kumar Col. Deoband. In Public Domain.

Digitized by Madhuban Trust, Delhi

tension (*avātiraj jyotishā tamāṁsi*). These are compared to twin sisters, one black and the other white, one dark and the other bright, whirling in their integrated diversity (*nānā chakrāte yamyā vapūṁsi tayoranyad rochate kṛishṇamanyat, śyāvī cha yadarushī cha svasārau*, RV. 3.55.11). Such is the Universal One supreme over all the gods (*mahaddevānām asuratvam ekam*). When the two opposite poles of energy or *rajas* come to be juxtaposed and oscillating movement starts between the two and the intervening sphere is filled with light ousting the principle of Darkness or riotus energy symbolised as *mahisha*. *Rajo Vāda* was an important doctrine of the Ṛig Veda which later became identified with and merged in the theory of Time (*Kāla-Vāda*).

(3) *Vyoma-Vāda*—

This is the third doctrine in the list of the *Nāsadīya Sūkta*. The immortal transcendent source of cosmic manifestation is said to be *parama vyoma* : its opposite principle is *aparavyoma* or *avarākāśa*, which is the first material manifestation or the foremost among the five gross elements. The transcendent *vyoma* is the origin of the *Devas* and the relative aspect that of the *bhūtas*. *Vyoma* may be understood as space or, one may hazard the modern conception of *aether* to correspond to *Vyoma*, but in Vedic cosmogony it is something subtle and inscrutable as Brahman itself. The doctrine of *Vāk* is intimately connected with that of *Vyoma*. Speech on the manifested level is an attribute of *Vyoma* and in its immortal source, it belongs to *parama vyoma*, where it is said to be Thousand-syllabled *Sahasrāksharā Parame Vyoman* (RV. 1.164.41). In one place *Parama Vyoma* is identified with the *Akshara*, the Imperishable absolute or Transcendent Reality (*ṛicho akshare parame vyoman*, 1.164.39).

(4) *Para-Apara-Vāda*—

Para and *Apara* are relative, the absolute being *Para* and the Immanent *Apara*. The former is also spoken of as *parārdha*, the first half, and the latter as *avarārdha*, the second

CC-0. Shri Vipin Kumar Col. Deoband. In Public Domain.

Digitized by Madhuban Trust, Delhi

half. The former is called *ūrdhva*, higher, and the latter *adhaḥ*, lower. The centre is *para* and the circumference *Apara*, *Purusha* is *Para* and his *mahimā apara*. *Vyoma*, *Vāk*, *Kāla* or even *Prajāpati*, all these are conceived as belonging to a higher and lower category, the higher corresponding to the stage *ab intra* (*antarajāyamānaḥ*) and the lower to the stage of manifold manifestation (*bahudhā vijāyate*). The seed and the sapling, the primeval germ and the subsequent body are examples of *Para* and *Apara* respectively. Mantras 17-19 of the *Asya Vāmīya* are based on the *Parāvara* doctrine.

(5) *Āvaraṇa-Vāda*—

It is referred to as follows—*kimāvarīvaḥ kuha kasya śarman*, RV. 10.129.1 ;—What covered in and where ? (Griffith) The principle of covering (*āvaraṇa*) is the same as *Pramā* (measurement) or *māyā* (finitisation). The Infinite is cast into a finite mould to come into concrete form. The *prāṇa* becomes imprisoned in the *bhūtas* or the material body.

The principle of Motherhood is at the root of *Āvaraṇa-vāda*. The word *mātā*, literally the *Mātṛi* or one that measures, is significant in this context. The womb of the Mother, both for the tiny ant and the huge elephant imposes limitation on the three Infinities (*Trisāhasrī*) of Mind, Life and Matter (*Veda*, *Loka*, *Vāk*, *i.e. Manas*, *Prāṇa* and *pañcha-bhūtas*). The Brāhmaṇa writers refer to the principle of *āvaraṇa* as *śarma* (Shelter), each covering being a protection of the thing contained in it. This was esoterically named as *Charma*, the cutaneous covering (*śarma charma vā etad kṛishṇasya* (*mṛigasya*) *tanmānushaṁ śarma devatrā*, ŚB. 3.2.1.8). The Purāṇic writers imbibed the spirit of this doctrine and elaborated it in the legend of *Gajāsura Saṁhāra-Mūrti* of Śiva, in which the elephant-demon representing *ahaṁkāra* or individuated manifestation is subdued and controlled by Rudra, the Universal *Ahaṁkāra* who shrouds himself under the canopy of the elephant's skin (cf. Kālidāsa, *nṛityārambhe hara paśupaterārdranāgājinechchhām*, Meghadūta, 1.40).

CC-0. Shri Vipin Kumar Col. Deoband. In Public Domain.

Digitized by Madhuban Trust, Delhi

(6) *Ambho-Vāda—*

This has reference to the metaphysical approach that there existed in the beginning the primeval Ocean of *Ṛita*, *Ṛita-Samudra*, which is known by such names as *Ambhas*, *Āpaḥ*, *Salilam*, *Samudraḥ*, *Ṛita-Sadana*, or the Watery-Abode of Varuṇa. The Waters, *Āpaḥ*, symbolise the principle of Motherhood *in principio*. Agni is said to be the First-born of these Waters (*agnir hi naḥ prathamajā ṛitasya*, RV. 10.5.7), and is therefore mentioned several times as *Apāṁ Napāt*. The Waters became *enciente* with Agni as Babe in their womb wherefore all the *Devas* also came together to reside in the Mother's Womb (*tamid garbhaṁ prathamaṁ dadhra āpo yatra devāḥ samagachchhanta viśve, ajasya nābhāvadhyekamarpitaṁ yasmin viśvāni bhuvanāni tasthuḥ* ,RV. 10.82.6). Thus the Mother's Womb has the same quality as that of the Universal Mother-Goddess. Both are *Vaiśva-Devī*. The abode of all the *Devas* or the creative powers of Light, Truth and Immortality, *Satyam*, *Jyotiḥ*, *Amṛitam*.

(7) *Amṛita-Mṛityu-Vāda—*

The creative process depends on the predominent rhythm of Immortality and Death (*Amṛita-Mṛityu*). Immortality is the principle of Rest (*sthiti*) and Mortality Motion or Change : *Amṛitaṁ mṛityuritidvayametad viśvasya mūlam iti vidyāt, Avināśi sthitilakshaṇamamṛitaṁ gatimān vinaśvaro mṛityuḥ* (Ojhā, Daśavāda Rahasya, p. 15).

The *Devas* represent *Amṛita* and the *Bhūtas* the *Mṛityu* and Agni is connected with both as the *Devāgni* and *Bhūtāgni*, the former in the Sun and the latter in the Earth (*Bhūtāni mṛityoramṛitāchcha devāsteshūbhayeshvagnirayaṁ nivishṭaḥ*, ibid p. 16). In other words, *Amṛita* is called *Rasa* and *Mṛityu is* called *Bala—Raso balaṁ chetyamṛtaṁ cha mṛityū rasapradhānānyamṛitāni sṛishṭyām/balapradhānāstviha mṛityavaḥ syur na mṛityavaḥ santyamṛitātirekāt ; antaraṁ mṛityoramṛitaṁ mṛityāvamṛitamāhitam/mṛityurvivasvantaṁ vaste mṛityorātmā vivasvati.* (Śata.)

CC-0. Shri Vipin Kumar Col. Deoband. In Public Domain.

Digitized by Madhuban Trust, Delhi

Birth is immortality and death is Mṛityu. Both of these are found in the Sun as Mārtāṇḍa, whom Aditi, the Mother of Gods, brought forth 'to spring to life and die again' :

Prajāyai mṛityave tvat punarmārtāṇḍamābharat (RV. 10. 72.9) ; *Prajā* (=*janma*), *Mṛityu* (=*maraṇa*) are the component halves of the same circle, they constitute the cyclic wheel of time.

(8) *Ahorātra-Vāda*—

This was the same doctrine as the *Kāla Vāda* to which reference is found in the Śvetāśvatara Up. (1.2) ; *Kālasvabhāvo niyatiryadṛichchhā*, etc. The Gītā mentions it explicitly : *Sahasrayugaparyantamaharyad brahmaṇo viduḥ/rātriṁ yugasahasrāntāṁ te' horātravido janāḥ.* (Gītā, 8. 17) A thousand *yugas* constitute a day of Brahmā and a similar duration his night. Day means creation and night stands for dissolution. *Ahorātra* is the unit of time pushing with dynamic force the earth to revolve round the Sun on a fixed orbit. The Sun in the Centre is Prajāpati ; he is the Horse that imparts movement to everything. *Ahorātra* is very often spoken of as the *Ahaḥ* or Day of which the black and the white are two halves : *Ahaścha kṛishṇam ahararjunaṁ cha* (RV. 6.9.1). The one presses the other to move on and on and revolve in a cycle. As a result of this equal distribution of light and darkness the *Vaiśvānara Agni* as the life in the *Purusha* and the Sun in the solar system is sustained and kindled for ever. Light and darkness, black and white, Agni and Soma, creation and dissolution, existence and non-existence, birth and death, heaven and earth—these are the varied manifestations of *Ahorātra*. The tremendous force behind creation is *Kāla*, and this doctrine is found in its fully elaborated metaphysical form in the Atharva Veda (Kāṇḍa 19, Sūktas 53-54) : *imaṁ cha lokaṁ paramaṁ cha lokaṁ puṇyāṁścha lokān vidhṛitīścha puṇyāḥ ; Sarvānlokānabhijitya brahmaṇā kālaḥ sa īyate paramo nu devaḥ.* (AV. 19.54.5) As Pt. Ojha has explained *Rātri* is the substratum and real substance (*Prakṛiti*) and *Ahaḥ* is its modification : *Rātriḥ purastāt tadahastu paśchād ahaḥ parastāt*

CC-0. Shri Vipin Kumar Col. Deoband. In Public Domain.

Digitized by Madhuban Trust, Delhi

svayameva rātriḥ; vikārato' haḥ prakṛitistu rātṛiḥ saishā gatiḥ sa prabhavaḥ pratishṭhā. Rātri symbolises the principle of Rest and *Ahaḥ* that of Motion; *Rātri* is sleep (*nidrā*) and *Ahaḥ* is the awakening of the world force (*jāgaraṇa*) which is styled as *kshobha* in the Purāṇas. Vishṇu, the deity of the cosmos, sleeps or rests on the substratum of the infinite force called *Ananta* or *Śesha*, the Remainder.

Vishṇu represents the finite universe and the cosmic serpent is the symbol of Infinity. In the terminology of the Pāñcharātra Bhāgavatas, Mārkaṇḍeya represents the principle of Time. He is coeval in Time with creation, and the latter is a sacrificial session of a thousand years and so is Ṛishi Mārkaṇḍeya destined to live for a thousand years (*sahasrāyuḥ*) When Vishṇu or the divine Creator awakes from his abode in the Infinite Ocean (*ekārṇava*), it is the Sage Mārkaṇḍeya, who first comes out of the restful body of Nārāyaṇa and creation starts. What is intended to be said is that the dynamic element of Time is the root cause of cosmic pulsation. Nārāyaṇa is identical with Sūrya or Savitā and the comprehensive coincidence of its connotation is explained in the Maitrāyaṇī Upanishad (VI.8) as *Ātmā, Īśāna, Śambhu, Bhava, Rudra, Prajāpati, Viśvasṛij, Hiraṇyagarbha, Satya, Prāṇa, Haṁsa, Śāstā, Vishṇu, Nārāyaṇa, Arka, Savitā, Dhātā, Vidhātā, Samrāṭ, Indra, Indu.* All these enter the orbit of meanings associated with *Ahaḥ* as a metaphysical doctrine of the Ṛig Veda.

(9) *Daiva-Vāda*—

The doctrine of the *Devas* as cosmic creators is fundamental to Ṛig Vedic thought. The emergence of the Gods is the point where *Yajña* starts. The cosmos is one continuous sacrifice in which Agni is always present. He is invoked as *yajñasya devam* (RV. 1.1.1) and is the symbolic embodiment of all the Gods (*Agniḥ sarvā devatāḥ*, Aitareya, 2.3, Taitt. 1.4.4.10, *sarvadevatyo'gniḥ*, ŚB. 4.1.2.88). Where agni is, all other Gods must be present there, (*sa devāṁ eha vakshati*, RV. 1-1-2). In the Dākshāyaṇī Sūkta of the Ṛig Veda (10.72) we find a profound

CC-0. Shri Vipin Kumar Col. Deoband. In Public Domain.

Digitized by Madhuban Trust, Delhi

disquisition regarding the birth of Gods and their relation to Aditi or Infinite Nature. The latter is the mother of eight sons (*ashṭau putrāso aditeḥ*) and they include the Seven Ādityas and the eighth Mārtāṇḍa or the yonder Sun born of the Golden Egg whom Aditi nursed to undergo the cyclic process of life and death (*prajāyai mṛityave tvat punarmārtāṇḍamābharat*). For material creation *Mṛityu* is an essential factor, for without it there would be no rhythm and no further movement.

As to the number and nature of Gods, there was a point of view that Agni and Soma are the two essential divinities; Agni creates the *Devas* (Energy) and Soma creates the *Bhūtas* (Material Elements). Agni is one but assumes a triple form, and is therefore variously spoken of as *Tryambaka* (son of three mothers), or *trimātā* (RV.3.56.5.) and *trimūrdha* (threeheaded). There are three high stations of Agni's Birth, all rooted in *Satya* or the firm nucleus of *Yajña*:

trirasya tā paramā santi satyā spārhā devasya janimānyagneḥ,
(RV.4.1.7.)

The first truth of Agni's birth is Mind, the second Life and the third Matter. They are respectively known as *Brahmāgni* (=*Svayaṁbhū*), *Devāgni* (=*Sūrya*), and *Bhūtāgni* (=*Pṛithivī*). In between these three levels are the twin principles of Soma which keep the Fires burning. *Agni* and *Deva* are identical principles, viz. energy in its active manifest form. Where there is *Deva*, there is Light, Immortality, Order and Truth. The opposite of *Deva* is *Asura*, the symbol of Darkness, death and disorder and devilry. The *Asura* as darkness precedes the *Deva* and was therefore sometimes called *Pūrva Deva*. From one mighty *Asura's* dominion were produced the *Devas* of definite names forms: *mahad devānām asuratvamekam*. In each *Yajña-Maṇḍala* the single *Deva* (*eko devaḥ*) occupies the centre, the Thirty-three *Devas* lend their functioning power to the diameter and the Ninety-nine *Asuras* cluster all round the circumference. The *vishkambha bala* is *Deva* and the *paridhi bala* is *Asura* and that is why the latter are thrice as numerous as the former. The *Asuras* are not permitted to enter into the

CC-0. Shri Vipin Kumar Col. Deoband. In Public Domain.

Digitized by Madhuban Trust, Delhi

holy *Yajña-Maṇḍala* protected by the *mantra*-power. Thus the *Deva-Vāda* school was of far-reaching connotation and importance in the Vedic times.

(10) *Saṁśaya-Vāda*—This was the school of sceptics who asked about the universe questions as: Whence? When? Where? How? What size? What form? Diverse were the answers formulated, but doubt found expression in such utterances *na taṁ vidātha ya imā jajānānyadyushmākamantaraṁ babhūva. nīhāreṇa prāvṛitā jalpyā chāsutṛipa ukthaśāsaścharanti,* (RV.10.82.7)

'You will not find him who produced these creatures: something different has entered your hearts.

'People now have beclouded minds and stammering lips, and given to worldly enjoyments they merely have become chanters of hymns.'

In the Nāsadīya Sūkta itself we find sceptic utterances in its boldest form: 'Who verily knows and who can here declare it, whence it was born and whence comes this creation? The Gods are latter than this world's production. Who knows then whence it first came into being?' It is finally stated that even the Creator who presides over this universe in the highest heaven knows its origin or does not know it—cannot be affirmed positively. Such is the great Mystery. Every thing here is a big sign of interrogation—a Great Question, *Saṁpraśna*, the answer to which no one knows.

Besides these ten points of view there were other cosmogonic doctrines also and they were being put forward not in the spirit of contradiction but as probable explanations of the universe. Sometimes even single words were followed to their logical conclusions, for example the symbology of the Cow, or the Horse, or the One-footed Goat (*Aja Ekapād*), or the Dragon of the Deep (*Ahirbudhnya*), or the Dawn, or of the Two Aśvins, or of the Great Mother (*mahī Mātā*) by whom was always intended Aditi, the Mother of the Gods. Such symbols are too numerous to mention but they are regarded as offering some cogent ex-

CC-0. Shri Vipin Kumar Col. Deoband. In Public Domain.

Digitized by Madhuban Trust, Delhi

planation of the cosmic process. Indeed the comprehension of the Ṛig Vedic mythology depends on a correct appreciation of the meaning of the symbols which the Vedic seers employed as the vehicle of their thoughts and which language by common consent became the norm for the formulation of the Mantras. One who understands the significance of the symbols employed in the Ṛig Veda can do justice to the thought embodied in it. There is a complete and consistent metaphysical system in the utterances of the Ṛishis and that key holds the secret of Vedic exegesis.

The above philosophical tenets are stated as various arguments which are all merged into the ultimate Reality known as Brahman. In the Nāsadīya, this word does not occur, but is explicit in the last Mantra as the *Adhyaksha* of Creation, or the transcendent Power and Ultimate Reality (*yo asyādhyakshaḥ parame vyoman*, RV.10.129.7). Who this Source, Impeller, Substratum, Fixed-Centre, Immortal Essence, Divinity is, and what is Its nature are questions to which answers can be formulated in the form of the different approaches hinted at above. The Seer of the Nāsadīya Sūkta does not leave the problem in the lurch but enunciates the Brahma-Vāda doctrine as the *summum bonum* of the Vedic metaphysical thought.

Pundit Madhusudhan Ojha tackled the contents of this Hymn of Creation and fulfilled his obligations first by writing one book named *Daśavāda Rahasya* in which all the above ten viewpoints have been discussed with proper references in a rather summary form. He then took it upon himself in moments of further inspiration to write a comprehensive treatise on each one of these doctrines. Of them the following have been published :—

(1) Ahorātra-Vāda
(2) Sadasad-Vāda
(3) Ambho-Vāda
(4) Vyoma-Vāda
(5) Parāvara-Vāda
(6) Āvaraṇa-Vāda

CC-0. Shri Vipin Kumar Col. Deoband. In Public Domain.

Digitized by Madhuban Trust, Delhi

(7) Saṁśaya Taduchchheda Vāda (Doctrine of Scepticism, as stated in Mantras 6 and 7)

(8) Brahma Siddhānta. Numbers 1-7 are obtainable from his son, Pundit Pradyumna Ojha, Vidhyādhar-kā Rāstā, Jaipur. Book number 8 has been published by the Banaras Hindu University and is obtainable from the Manager, B.H.U. Press, Vāvāṇasī—5.

Rajo-Vāda is a Text in the same series. All these were planned by the author under the major title *Brahma Vijñāna* and the sub-title *Ukta-Vairājika ;* the latter name is significant from the author's approach in which *Ukta* is the Fixed-Centre and *Virāj* its extension or majesty (*mahimā*),

Rajo-Vāda : The Doctrine Of Rajas

Of the above doctrines based on the Nāsadīya Sūkta which Pundit Ojhā has dealt with elsewhere in summary form, the present treatise named *Rajo-Vāda* takes up the philosophy of *Rajas* and deals with it at great length in nine hundred ślokas, bringing to a focus varied material from the Saṁhitās and the Purāṇas.

1—*The Doctrine of Rajas* (*Rajaḥ Sūtram*, (*Śl.* 1-6) In the first Sūtra the definition of *Rajas* is given and a state of primeval *Rajas* in undifferentiated form is formulated in which all distinctions of heaven and earth were absent. It was a condition of Primeval Darkness (*Tamas*). The material cause of the cosmos is *Rajas* (*Ārambhaṇam Tattvam*) which existed in its transcendent source with all its ramifications withdrawn into the unmanifested centre which is indefinable, changeless and eternal (*stabdha*) and there was not the slightest trace of any activity (*na gatiḥ kva chāsīt*, 3). That source becomes agitated for the sake of creation, giving birth to its counter-part principle called *Rajāṁsi*, which may be understood as the many worlds (*lokāḥ*), implying the exploding dynamics of Space and expanding into the farthest reaches of the Four Directions (*lokān diśaścha vṛiṇute samantāt*, 5). According to this view, the

CC-0. Shri Vipin Kumar Col. Deoband. In Public Domain.

Digitized by Madhuban Trust, Delhi

original Absolute *Rajas* descends to the relative categories of *Asat* and *Sat*, (VS. 13.3, śl.6), the former corresponding to creation on the level of Mind and *Prāṇa*, and the latter to the *bhūtas*.

2—The Doctrine of *Miti-Pratijñā*—the second Sūtra *Miti-Pratijñā*, 7-18 states that the manifested cosmos is finite (*mita*) and everything contained in it is of the same nature, but its source which is Brahman having the nature of absolute tranquility is infinite. Where Brahman is at rest (*śānta*), creation is explosive (*samṛiddha*). As nothing can be predicated about Brahman, we can only deal with the dynamic cosmic forms. The terms *śānta* and *samṛiddha* are taken by the author from the Maitrāyaṇī Upanishad.

3—The Doctrine of *Pratāna*–Sūtra 3 discusses the principles and forms of extension (*pratāna*, 19-30) of the ultimate *Rajas* into four-fold Modalities, named as the Attributes or Qualities (*guṇa*) atomicised individuated centre (*aṇu*) combining particles (*reṇu*) and concretised objects (*skandha*). *Guṇa* and *Aṇu* are beyond the orbits of senses, whereas *reṇu* and *skandha* are known by sensory perceptions. What we term as *Guṇa* is Energy (*bala*) and *Aṇu* is only a special quality emerging in it with directional force. *Reṇu* is a single particle more or less corresponding to the atom of science and *skandha* is a combination of these particles which is popularly known as *Pudgala* or *Śarīra*. Clear line of distinction has been drawn between the two states of *Guṇa* and *Aṇu*, the former being an all-pervasive quality or energy present everywhere; but the latter is the individual centre (*śaktikendrātmaka tattva*) which possesses the potency of *kriyā* but not yet transformed as *kārya*.

4—Conception of *Rajas*—The fourth Sūtra clarifies further the conception of *Rajas* (*Samjñā* Sūtra, 31-40). Some hold *Rajas* to be the same as *Āpaḥ*, for both have the similar quality of pervasiveness (*āpnuvantītyāpaḥ*, 31) which is based on the ancient semantic etymology of *Āpaḥ* given in the Brāhmaṇas (*sedaṁ sarvam āpnod yadidaṁ kiṁcha yadāpnottasmād āpaḥ*, ŚB. 6.1.1.9; GB. 1.1.2). Others take *Rajas* as *Vāyu* because of Movement being

CC-0. Shri Vipin Kumar Col. Deoband. In Public Domain.

Digitized by Madhuban Trust, Delhi

the nature of *Rajas*. Other philosophers go deeper and explain *Rajas* as *Prāṇa* which is the same as Prajāpati in his two-fold aspects of the Unborn (*aja*) and the Born creatures (*prajāḥ*). The author makes it explicit that *Vāyu* is not the material element of that name but the subtle life-principle or *Prāṇa* of which the material air is only accepted as a symbol. The ultimate subtle principle of *Vāyu* or *Prāṇa* is also known as *Sūtrātmā*, *Mātariśvā* or *Viśvakarmā* (34) all of which obtain their majesty (*mahimā*) in creation. The author explains *paro Rajas* as the original *Prāṇic* principle which creates the six *Rajāṁsi*, usually known as *lokāḥ* or the seven worlds (*sapta lokāḥ*) which are in no way different from the seven-fold manifestation of *Prāṇa* (38-39). It is stated as a final view that *Prāṇa* and *Rajas* are identical and what we see as activity in the objects has its source in the single principle of *Prāṇa* or the centre of the whirlpool of activity (40) (*nirviśesha ekayoniḥ*).

The author is indebted to this viewpoint about *Rajas* as the ultimate *Prāṇa* to the Nāsadīya Sūkta itself, where in Mantra 1, we find a reference to the *Rajo-Vāda* doctrine and in Mantra 2, it is explained that the primeval *Prāṇa* existed *in principio* (*Ānīd*, from the root *an prāṇane*, to breathe), but there was no material air (*a-vātam*) to energise the transcendent Breath of the Creator. Thus, *Prāṇa*, *Rajas* and *Agni* are conceived of as originating from the same absolute source (*yo nirviśesho nikhilaikayoniḥ*, 40).

5—*The Doctrine of Anvāsaṅga*—(*Anvāsaṅga Sūtra*= *Saṁbandha Sūtra*, 41-43), In this Sūtra it is said that the principle of *Rajas* as a dynamic force acts in a three-fold form, either it attracts (*anurakta*) or repels (*vidvishṭa*) or maintains a balance or equilibrium (*sama*). By its triple functions *Rajas* creates new forms and actions (*rūpaṁ navīnaṁ karma chāpūrvam*), and these are termed as *reṇu* (42).

6—The Doctrine of *Prāṇāpāna* (*Prāṇāpāna Sūtra*, Sūtra 6,44-64) explains the fundamental nature of *Rajas* as the twin forces of *Prāṇa* and *Apāna*, i.e. expansion and contraction

CC-0. Shri Vipin Kumar Col. Deoband. In Public Domain.

Digitized by Madhuban Trust, Delhi

(*prasāraṇākuñchana*), known by several other pair-names as *Agni Rajas* and *Soma Rajas*, *Udgrābha* and *Nigrābha* (ascent and descent of a single revolving wheel, like the anode and cathode of a single current) (*Śaktivṛittidvayī*), or manifestation (*udaya*) and dissolution (*pralaya*) or tenuousness (*sūkshmatā*) and density (*sāndratā*) or growth and decay (*vṛiddhi*, *hrāsa*) or rising and setting of the Sun where appearance is *udgrābha* and disappearance is *nigrābha* as clearly explained in the Taittirīya Saṁhitā (*asāvāditya udyannudgrābhaḥ, esha nimlochan nigrābhaḥ*, TS. 1.1.13, 5.4.6). The cosmic rhythm of Life or *Rajas* and *Agni* is manifesting as in-breath and out-breath every moment like the rays being emitted from a sparking centre (50-52). The waking and the sleeping states (53), the liquid and solid forms (56), the expanding and withdrawing of forces (59), creation and dissolution (*prasarga nirodha*, 60), revealing (*āviḥ*) and concealing (*tiraḥ*) (61), energy at rest (*supta balam*) and in motion (*utthita balam*, 62), these are all manifestations of the basal duality in creation which are termed as the two kinds of *Rajas*, *Śukla Rajas* and *Kṛishṇa Rajas* (*ahaścha kṛishṇam ahararjunaṁ cha vivartete rajasī*, RV. 6.9.1 ; *vivartete ahanī chakriyeva*, RV. 1.185.1), which in biological terms are known as the twin of *Prāṇana* and *Apānana* (*antaścharati rochanāsya prāṇādapānatī*, RV, 10.189.2).

7—The Doctrine of *Udgītha* (*Udgītha Sūtra*, Sütra 7,65-75). It explains the underlying rhythm of Life and Cosmos as *Udgītha*, a Symphony or Chant which is rooted in rhythmic oscillation or wheel-like movement (*pravartate chakramidaṁ sadaiva*, 65). The idea of rhythm is derived from that of energy travelling to an outer point (*sīmā*) and rebounding to the centre *sīmānamāgatya viparyayete*). This two-fold vibration creates a field of force,—to use a modern term—which is never transgressed unless the original source looses itself in a bigger or smaller quantum. The limit of expansion is the Day and of contraction the Night (66). This is applicable to all centres of energy or light, whether it is the light of a lamp (*pradīpārchiḥ*, 69) or the whole Brahmāṇḍa (70). At every level *prāṇic* vibration is

CC-0. Shri Vipin Kumar Col. Deoband. In Public Domain.

Digitized by Madhuban Trust, Delhi

unfolding itself through this basal dichotomy, and the One *Rajas* (*eka Rajas*) is becoming the multi-fold *Rajāṁsi* (75).

8—The Doctrine of *Ādi-Sarga* (*Ādi-Sarga*, Sūtra 8, 76-78). It explains the one transcendent principle (*parānapeksha svagata Rajas*, 76) which for the sake of manifestation unfolds itself in a number of forms of which ten are enumerated and the subsequent portion of the Text is devoted to their explanation.

Sūtra 9 gives a list of these ten forms of *Rajas* as activities of the basic duality of *Prāṇa* and *Apāna*. They are as follows :—

(1) *Ādi-Sarga* or *Prāk-Sarga*—The primeval manifestation of *Rajas* takes two forms, viz. *Prāṇa* and *Apāna ;* Agni and Soma.
(2) Ātma-Sarga—(252-324),
(3) Āvapana-Sarga (123-128),
(4) Āṇḍa-Sarga (703-733),
(5) Bhūta-Sarga (228-251),
(6) Trailokya-Sarga (184-227),
(7) Veda-Sarga
(8) Yajña-Sarga
(9) Shaḍjīvanīya-Sarga
(10) Amṛita-Mṛityu-Sarga

10—The Doctrine of *Prāk-Sarga* (*Prāk-Sarga*, Sūtra 10, 79-122), deals with the twin principles of Agni and Soma with the help of a wide terminology. The basic position is stated in the Ṛig Veda : some hold that cosmos is a manifestation of the Fire principle ; others hold that it is the outcome of the Watery principle (*āpo bhūyishṭha ityeko abravīd, agnirbhūyishṭha ityanyo abravīt*, RV. 1.161.9). This was the basic doctrine of Agni and Soma. The duality of the Father-principle and Mother principle by the union of which the cosmos on the one hand and the individual Vaiśvānara Fire on the other, is produced.

11—The Doctrine of *Āvapana-Sarga—Āvapana-Sarga*, Sūtra 11 (123-128), deals with the *āvapana* or Containers of Agni and Soma, which are two fold in nature, viz. liquid and solid.

12—The Doctrine of *Viśvasṛiṭ Sarga*—Sūtras 12, 19 (129-183) are entitled *Viśva-Sṛiṭ Sarga* and deal mainly with

CC-0. Shri Vipin Kumar Col. Deoband. In Public Domain.

Digitized by Madhuban Trust, Delhi

the three-fold manifestation of Agni for the sake of the triple constitution of the creative process.

13—The Doctrine of *Yavishṭha*—*Yavishṭha* Sūtra 12, (129-131) states that from the union of Agni and Soma, a noval *prāṇic* energy was produced which is named as *Jātavedas, Nṛichakshas, Nṛimaṇas, Yavishṭha*, etc. Agni is the Eater of Food and Soma is Food. The two are inseparable. Since the Food is assimilated by Agni and converted into his own form by means of the *Yajña* process, generally we do not speak of Soma separately, but of Agni alone (*dviyogajopyayamagnireva*, 131). The Fire or Life-principle named *Yavishṭha* is the same as *Vaiśvānara*.

14—The Doctrine of Vaiśvānara Fire—Sūtra 13 (132) states that the above *Yavishṭha* or *Vaiśvānara* Fire becomes three-fold, viz. *Prājña* (Mind), *Taijasa* (*Prāṇa*), and *Vaiśvānara* (*Pañcha-Bhūtas* or *Vāk*). In reality there is one *Chit* or Consciousness which as it incarnates in the physical body is three-fold, but integrated into one as the Physical, Vital and Psychical Persons (*te chitkṛiti bhūtarūpāḥ*, 132). This is no doubt the important doctrine expounded in the Māṇḍūkya Upanishad under the title of *Oṁkāra—Akshara Vidyā* (*Omityetadaksharamidaṁ sarvaṁ, tasyopavyākhyānaṁ bhūtaṁ bhavad bhavishyaditi sarvam Oṁkārameva*, M.U.1.).

Sūtra 14, *Vaiśvānara Agni* (133-170), deals in detail with the trinitarian nature of the *Vaiśvānara* Fire. The doctrine of *Vaiśvānara* is basic to Ṛig Vedic metaphysics, as elaborated in a number of Sūktas (RV. 1.59.1-7 ; 1.98.1-3 ; 3.2.1-15; 3.3.1-11 ; 3.26.1-3, 7-8 ; 6.7.1-7 ; 6.8.1-8 ; 6.9.1-7 ; 7.5.1-9 ; 7.6.1-7 ; 13.1-3). The *Rodasī* Parents gave birth to *Vaiśvānara* by the union of the immortal *Prāṇa* with mortal Matter.

Why this Agni is named *Vaiśvānara* is explained (133) : Earth is the world (*viśva*); Agni is its *Nara* or controlling *Prāṇa; Antariksha* is the world (*viśva*) and *Vāyu* is its *Nara* or energising *Prāṇa ; Dyauḥ* is the *Viśva* or *Loka* and *Āditya* is its prāṇic power (ŚB.9.3.1.3). It is easy to understand this triune conception of Vaiśvānara in terms of the three *devas*, (*Agni, Vāyu Āditya*), three *lokas* (*Pṛithivī, Antariksha* and *Dyauḥ*), three

CC-0. Shri Vipin Kumar Col. Deoband. In Public Domain.

Digitized by Madhuban Trust, Delhi

gaṇa-deva-hosts (*Vasu, Rudra* and *Āditya*), three fires (*gārhapatya, dakshiṇāgni, āhavanīya*), etc. The composite form of these triple entities makes a complete revolving wheel (*vṛitta chakra*). The triple nature of Agni finds support in many Mantras of the Ṛig Veda which have been cited by the author under *Kārikās* 145-151.

The meaning of *Viśva* and *Nara* i.e. *Loka* and *Lokin* should be clearly grasped ; the former refers to the mechanism and the latter to its energising principle or motivating force. No prāṇic power can function unless a material mechanism is created for it. This arrangement is needed firstly on the plane of Mind, Life and Matter (*dyauḥ, antariksha, pṛithivī*), and secondly what is even more important, is their integration or composite functioning which becomes possible in no other way than that of the mysterious process, esoterically called Yajña and brought about by the potency of the Life-principle incarnating in material centre or body. The three Worlds implied in the name *Vaiśvānara* exist in the body of the time and the huge elephant and their respective measures are determined by the Womb or Motherhood that processes them for Life.

The Doctrine of Taijasāgni :

Taijasāgni Sūtra 15, (171-173), explains the *taijasa* principle of *Prāṇa*, known by various names as *Śvā, Mātariśvā, Viśvakarmā, Vivasvān*, etc. *Prāṇa* as the mid-point called *Mātariśvā* is of the nature of Energy ; it is linked, on the one hand, with *Vivasvān* or *Āditya* (principle of Mind) and with material *bhūtas* on the other, assimilating the immortal element of mind and the mortal elements of Matter, *Prāṇa* begins to grow in the womb of the Mother and from the first state of its zygote develops into a full-fledged foetus by the most subtle biological processes which together are known as the Mother (*mātari śvayate, mātariśvā*). It may be noted that *Śvā* and *Mātariśvā* have the same meaning. Indra as *Madhya Prāṇa* or *Vaidyutāgni*, belonging to the *antariksha* region is called *Śvā* in the Ṛig Veda, for the reason that it is the *madhya prāṇa* or principal vital air which creates the babe in the womb of the Mother.

CC-0. Shri Vipin Kumar Col. Deoband. In Public Domain.

Digitized by Madhuban Trust, Delhi

Vaidyutāgni is literally lightning or electrical fire which is generated by the union of Agni and Soma. In this connection Ṛig Veda (6.8.4, *apām upasthe mahisha*) cited by the author is very significant: the Prāṇic Powers (*mahishāḥ=prāṇā vai mahishāḥ*, ŚB.6.7.4.5) recovered *Vaiśvānarāgni* in the womb of the Waters or the Mother-principle. All People (*viśaḥ* or other subsidiary powers (*viśo vai viśve devāḥ*, ŚB.5.5.1.10) waited upon *Vaiśvānara* the King *Mātariśvā*, the mid-most genius of the triple Prāṇas acted as the messenger of the immortal Vivasvān or Āditya of heaven and recovered *Vaiśvānara* from the farthest ends of material manifestation (*parāvataḥ*). Thus the meaning of *Taijasa* or *Mātariśvā* is brought out in its Vedic context.

The Doctrine of Prājña:

Prājña Sūtra 16, (174), explains the etymology of *Prājña* as based on the integrating principle of Mind, *Prājña*, which may be looked upon as the Thread-Spirit (*sūtrātmā* unifying the flux of consiousness that consitutes life.

The Doctrine of Samashṭi-Vyashṭi:

Samashṭi Vyashṭi-Bheda Sūtra 17, (175-177), states the distinction between the macrocosm and the microcosm, the two levels on which all the divine ordinances of Prajāpati or immutable laws of nature are functioning. Employing the well-known terminology of the Māṇḍūkya Upanishad, the threefold principles of conscious energy in the body are named as *Prājña* (Mind or Consciousness), *Taijasa* (*Prāṇa* or Life), and *Vaiśvānara* (physical body) on the Individual level or *Adhyātma*. These three in the macrocosm (*samashṭi*) are known as *Sarvajña* (Universal Mind), *Vairāja* (Universal *Prāṇa*) also called *Virāṭ Purusha* or *Manu*), and *Hiraṇyagarbha* the cosmic body comprising the material elements through which the universal dynamism of *Prāṇa* is manifesting itself. This is the great law of the correspondence between the microcosm and the macrocosm expressed in the Sūtras: *yathā aṇḍe tathā brahmāṇḍe*, or *yosau purushe soham*, or *etadvai tad*, i.e. the identity

CC-0. Shri Vipin Kumar Col. Deoband. In Public Domain.

Digitized by Madhuban Trust, Delhi

of This and That. In other words, it was known as the doctrine of *Sayonitā* or *Ekayonitā*, the Common Womb immortal *Prāṇa* and mortal Matter, or the wedding of Father-Heaven and mother Earth.

The Doctrine of Infinities :

Sūtra 18, *Akshitayaḥ* (178-179) draws attention to the Vedic doctrine of Infinities. In the Ṛig Veda we have several pair-terms for denoting the Infinite and the Finite ; e.g. *Aditi-Diti*, (RV.5.62.8.,4.2.11) *Akshiti-Kshiti*, (AV.11.8.26), *Chitti-Achitti* (RV.4.2.11), *Amṛita-martya* (RV.-4.2.1), The three Infinities are also called *Tri-Sāhasrī*, Three-Thousands, (RV.6.69.8 ; AB.6.15), i.e. Mind (=*Veda-Sāhasrī*), Life (=*Loka-Sāhasrī*), and Matter (=*Vāk-Sāhasrī*). It should be remembered that the phenomenon of Infinity is operative both on the plane of the *devas* (*Devāskhiti*) and of *Bhūtas* (*bhūtākshiti*), which is the same thing as to say that both Energy and Matter are in exhaustible and indestructible.

The principle of *Prāṇa* manifests itself through ten constituents which exist in each centre of life or *Virāj* and they are known as (1) *Stoma*, (2) *Ṛitu*, (3) *Pṛishṭha*, (4) *Gṛiha*, (5) *Sāma*, (6) *Sandhyā* (=*deva*), (7) *Chhandaḥ*, (8) *Ṛishi*, (9) *Prāṇa* and (10) *Dik*. These ten principles of Prāṇic manifestation as elements of the ten-fold *Virāj* are explained in the Gopatha (1.5.15-20, with a small change). The Atharva Veda refers to the Ten World-Building Divine Powers (*Viśvasṛijo Daśa*, AV. 11.7.4), since they must be present wherever *Prāṇa* or the Life-principle is active on the plane material body.

These ten principles are symbolised as Ten Sisters (RV. 3.29.13, 10.93.1, *daśa svasāraḥ*) and also as the ten intrinsic powers (*daśa svadhā*, RV. 10.92.4.) The principle of *Loka* refers to the triad of *Pṛithivī*, *Antariksha* and *Dyauḥ* which must be present for *Prāṇa* taking a material body. The Ṛig Veda itself says that as soon as *Virāj* produced its *Purusha* the latter needed a pair of *Dyāvā-Pṛithivī* (*sa jāto atyarichyata paśchād bhūmimatho puraḥ*, RV. 10.90.5) Earth behind and Heaven before is the formula of procreation.

CC-0. Shri Vipin Kumar Col. Deoband. In Public Domain.

Digitized by Madhuban Trust, Delhi

The second element of *Virāj* is *Deva* representing the heavenly and earthly powers known as *Viśvedevāḥ* (also *Divya Pārthiva Indriya*, VS. 7.3), which should be present at each centre of individual manifestation.

The third principle is entitled *Deva-Gaṇaḥ*, the hosts of *devas*, which means the eight *Vasus*, eleven *Rudras*, twelve *Ādityas* and two *Aśvins*, making a team and constituted as a *Chakra* of three fellies as it were, joined together by the two *Aśvins* and having their source in the thirty-fourth component which is *Chatustriṁśa* Prajāpati himself, the Unmanifest Source of the power of the Manifest Wheel.

The fourth element of *Chhandas* or rhythm is self-explanatory, which should be present as the basis of the movement of the Cosmic Pendulum. It is well said that cosmisation is rhythmisation. The three metres, *Gāyatrī*, *Trishṭup* and *Jagatī*, of which Dīrghatamas speaks later in this hymn, are but symbolical statements of the underlying cosmic measured and reglated movement.

The principle of *Dik* or the cardinal points refers to the four-fold pattern of the Cosmos (*chatushṭayaṁ vā idaṁ sarvam*) as exemplified in a number of tetradic groups.

The principle of *Ṛitu* is essential for manifestation of *Prāṇa*. Agni is found in two forms, namely, *ṛita* and *satya*; each unit of *ṛita* which has no centre or fixed point and is therfore formless, must become integrated into an ordered system which then makes up the *Ṛitu*, the season or the proper fixture of Time when the energy can become effective. Each potential source finds its fulfilment or gives expression to its hidden possibilities in its appropriate *ṛitu*.

The ripening of the seed in the fruit or in the Father and Mother principles is governed by the same law of *Ṛitu*.

The principle of *Stoma* signifies stock-piling. Life is *Prāṇa-Agni* and starts from a spark to burst into full conflagration. Unless it has the quality of *Stoma*, it will not be able to keep together in its own centre the *prāṇa* that is being pro-

CC-0. Shri Vipin Kumar Col. Deoband. In Public Domain.

Digitized by Madhuban Trust, Delhi

duced every day. The *Stoma* doctrine is related to that of *Vashaṭkāra*, that is the manifestation of the centre comprised of the activism of the *akshara devas*, Brahmā, Indra and Vishṇu into five other concentric sheaths, known as *trivṛit pañchadaśa*, *ekaviṁśa*, *saptaviṁśa* and *trayastriṁśa Stomas*, which symbolise the five physical sheaths of matter round a *prāṇic* centre. *Vashaṭkāra* is spoken of as a divine chalice, a *deva-pātra* in which the *prāṇic* egergy is contained (*Prāṇo vai vashaṭkāraḥ*, ŚB. 4.2.1.29). It is in fact the same *Prāna* principle becoming concrete as *Yajña* through the Stomas (*Prāṇā vai Stomāḥ*, ŚB. 8.4.1.3 ; *yadu ha kiṁcha devāḥ kurvate stomenaiva tat kurvate, yajño vai stomo yajñenaiva tat kurvate*, ŚB. 8.4.3.2).

The eight component of *Virāj* is the principle of *Veda*, which is the symbol of *Tyraī Vidyā*, the triadic doctrine of the one hand and of the Ṛishi principle on the other. The Ṛishis are defined in the Śatapatha as the Prāṇic energies which exist in the beginning of creation as *Asat*, and then diversified as seven in the manifest world.

The ninth element of *Virāj* is the *Hotraka*, i.e. the four or seven priests essential for the performance of *Yajña*.

The tenth principle is that of *Indriya* or the instruments of *Prāṇa* or Prāṇic manifestation through which Indra (=*Madhya Prāṇa*, ŚB. 6.1.1.2) functions in the conscious state.

Wherever there is Motherhood, these ten essential elements of *Virāj* are present as constituting the *Yoni* or the Womb of the Mother and similarly the Seed or *Retas* of the Father.

Sūtra 19, *Sṛishṭi-Dvayī* (180-183), explains the twofold creation on the level of the *devas* and the *bhūtas*, the former symbolised as *Dyauḥ* and the latter as *Pṛithivī*, or as Agni and Soma, or as *adhidaivata* and *adhibhūta*. Of the five elements Ākāśa, Vāyu and Agni are arranged on the side of the devas and Water and Earth on that of the *bhūtas*. The section on *Bhūta-Sarga* discusses mainly the conception of *Lokas*.

In Sūtra 20, *Trailokya* (184-193), the principle of *Rajas* is explained in its three-fold manifestation as subtle, gross and equilibrated conditions. The gross form is termed *Pṛithivī*,

CC-0. Shri Vipin Kumar Col. Deoband. In Public Domain.

Digitized by Madhuban Trust, Delhi

the subtle *Dyauḥ* and the intermediate one *Antariksha*. They are also known as the three Utterances of *Bhūḥ, Svaḥ*. In the primeval ocean of *Rajas*, these three modalities first came into existence under the dynamism of manifestation.

In Sūtra 21, *Trailokya Trivṛitkāra* (194-195), it is stated that the basic triad by interaction of forces again becomes three-fold. Sūtra 22 (196-199) takes up the thread of this triplication in the form of *Manas, Prāṇa* and *Vāk* (which corresponds to Mind Life and Matter), a basic doctrine of Vedic metaphysics. *Manas* is the same as Consciousness (*Chaitanyam*); *Prāṇa* is Force of Power (*Bala*) and *Vāk* is the uttered human Speech which is the symbol of all the five gross elements of Matter (*pañcha-bhūtas*).

Sūtra 23, (200-203) deals with the three-fold nature of *Vāyu* and Sūtra 24, (203-207), with that of *Āpaḥ*, Water, which in their subtle form are known as *Soma* and in their gross aspect as *Pṛithivi*.

Sūtra 25, continuing the doctrine of *Trailokya* (208-213), explains the triple nature of each of the three *lokas*, the three heavens being mentioned in the Ṛig Veda as the Three Fathers and the Three Earths as the Three Mothers. The self (*Ātmā*) is comprised of *Manas, Prāṇa* and *Vāk* (Mind, Life and Matter); and the body of Fire, Water and Earth. The three-fold *Vāyu* or *Prāṇa* supports and holds together the three forms of both of them.

Sūtra 26, *Sapta Lokāḥ* (214-217), deals with the important topic of *Loka-Vidyā* or Cosmology. The arrangement of the seven worlds is constituted as follows:

The seven lokas may be arranged in the following cosmological scheme

First Triad	Second Triad
(1) *Pṛithivī*=Earth=*Bhūḥ Loka*—First Mother	(1) *Pṛithivī*=Earth=*Svar Loka*—Second Mother
(2) *Antariksham*=Mid-point Intermediate Region *Bhuvar Loka*	(2) *Antariksham*=Mid Point *Mahar Loka*

CC-0. Shri Vipin Kumar Col. Deoband. In Public Domain.

Digitized by Madhuban Trust, Delhi

(3) *Dyauḥ*=Heaven=*Svar Loka*—First Father

(3) *Dyauḥ*=Heaven=*Jana Loka*—Second Father

Third Triad

(1) *Pṛithivī*=Earth=*Jana Loka*—Third Mother

(2) *Antariksham*=Mid-Point *Tapaḥ Loka*

(3) *Dyauḥ*=Heaven=*Satya Loka*—Third Father.

The *Dyauḥ* of the First Triad becomes the *Pṛithivī* of the second and the *Dyauḥ* of the second becomes the *Pṛithivī* of the third and thus the nine *lokas* are reduced to a pyramid of seven and they are interlinked in their functioning. This is the true nature of the integration of Mind, Life and Matter in each Prāṇic Centre. The first six *lokas* are known as *Bhūḥ, Bhuvaḥ, Svaḥ, Mahaḥ, Janaḥ* and *Tapaḥ*; and they form one group known as *Shaḍ Rajāṁsi* or *Shaḍ Urvīḥ.* The seventh is the *Satya Loka* which is the summit and support of all.

Whatever form we see wherever as *Kārya* or the effect of some effort or creative activity is defined as *Loka;* The Vedas, Yajñas, Metres and the Regions of Space, *Diśaḥ*-these four principles combine to create a *Loka. Veda* stands for Knowledge *Chhandaḥ* for Rythm; *Dik* for Space and *Yajña* for the *Prāṇic* integration of these three principles (224).

Sūtra 27, *Bhūtākshiti* (228-151), the same topic of the triple *lokas* born of *Rajas* which are manifested as seven is further explained as comprising the principles of *Manas* (Mind), *Prṇna* (Life), and *Vāk* (*Pañcha-Bhūtas* (230). Thus the whole cosmos has a triple constitution. The centre (*nabhya*) is the Mind (232), round which by its inherent magnetism, all other forces are pulled towards a focus. A very clear distinciton between the *devas* and the *bhūtas*, viz. that the *devas* are the types of consciousness (*prajñā*) in life (*Prāṇa*). They are *Annāda*, Powers which assimilate food and the *bhūtas*, comprising *Pṛithivī* and *Jala*, are the Food (249). Again, *Prājña* and *Prāña* are classified as Immortal (*Amṛita*) and the *Bhūtas* as Mortal (*Martya*).

CC-0. Shri Vipin Kumar Col. Deoband. In Public Domain.

Digitized by Madhuban Trust, Delhi

This is a scientific understanding of the two-fold categories or levels in creation. That which is immortal, and signified by such names as *Dyauḥ, Deva, Amṛita, Prājña-ātma Prāṇa,* is immutable, fixed and enternal.

Sūtra 28, *Ātma-Kalpa* (252-324), is an important chapter, looking upon the Self as the result of the interaction of Agni and Soma. Each body is made up of these two constitunts of which there are several names and forms. The single principle of *Rajas* or Dynamism becomes two-fold as Agni and Soma Agni is *Annāda* and Soma is *Anna.* A single combined unit of Angi and Soma is designated by the author as *Aṇu* and a number of *Aṇu*-units is known as *Reṇu. Rajas* as Force is ever changing in greater and smaller measure. It survives and flourishes by assmilating Soma, which when digested becomes partly *Amṛita* (Energy) and partly *martya* (effete matter). *Amṛita* is *Prāṇa* and *Martya* is *Bhūta.* The Agni aspect of *Rajas* becomes the Self and the Soma aspect as the Body (255). In other words *Rajas* as *Prāṇāgni* creates the immortal Heaven within each organism and *Rajas* as Soma increases the material body. The immortal *Rajas* is *Prajāpati* Himself. After each act of creation *Prajāpati* becomes exhausted and needs to be replenished by assimilating *Anna* or mortal *Rajas. Prāṇāgni* or the matebolic fire is being maintained and enkindled by the bodily secretions (*anna rasa*) or Soma (259). The health of the body depends on this cyclic depleting and repleting of energy (*pravartitaṁ chakram,* 260). *Prāṇa* is also termed as *Ūrj,* a scientific term almost equal to our modern Energy, and *Anna,* i.e. food or fuel is called *Ish ;* the mingling of the two is a *Yajña,* (261). The meeting of the two is like the union of Heaven with Earth or of man with woman and each is an exemplar of a *Yajña* which creates the *Ātmā* (261). In other words, *Rajas* manifests both as the self and the Body (*dehātma-bhedād dvi-vidhaṁ rajaḥ,* 262). A clearer explanation is that the Self is the Force or Power which brings the body into existence. The body is an aggregation of the *bhūtas* and the immortal element which inheres in the body is the *Ātmā.* The Body is the

CC-0. Shri Vipin Kumar Col. Deoband. In Public Domain.

Digitized by Madhuban Trust, Delhi

Egg and the Ātmā is its energising principle (*Prāṇa*) or Consciousness (*Chit*) -*Chitprāṇavāchāṁghana esha chātmā* (263). The Self is defined in the Brāhmaṇas as the integration of *Manas, Prāṇa* and *Vāk*, i.e. Mind, Life and Matter (*etanmayo vā ayamātmā, vāṅmayo manomayaḥ prāṇamayaḥ*, ŚB. 14.4.3.10). These three elements or entities are also known as *Prājñamātrā, Prāṇamātrā* and *Bhūtamātrā* (264).

These are two-fold, viz. *Prājña* and *Prāṇa* as *Amṛita* and *Vāk* or *Bhūta* as *Martya*. A very important statement is made that *Vāk* is the same as the *pañcha-bhūtas* or five gross elements of Matter of which the physical body is constituted. From another angle, *Vāk* as the creative Mother-principle or Nature's potency for manifestation is looked upon as both immortal and mortal, the former being the Prānic energy and the latter the physical sheath of the *bhūtas*. What has been explaned above as *Reṇu* is the same as the *Skandha*, which is but another term for the aggregation of the *bhūtas* in the physical body. According to the Vedic doctrine, in each *Skandha* or *Reṇu*, there are three composite entities (*aikātmya*) *aikatantriya*, 271) of *Manaḥ-Prāṇa-Vāk*. Further, it is possible that in an integrated mechanism there may be wheels within wheel, (*tantrānyatantrāṇi*, 274) e.g. in our own body there are many separate organs, all connected by a unifying force and thus, it is possible to speak of multiple *Ātmic* centres (*nānātmānaḥ*, 272) of *Prāṇa* within. Thus each such centre is an *Aṇu*-unit and their composite form is *Reṇu* or the whole Body (273). As an example we may take the tree in which each leaf, branch or stem is a separate organic system, having its own *ātmā* and yet the whole is most intimately interconnected by a single prāṇic force representing an assemblage of *Ātmans* (*Ātmagrāham*, 275). Each *Ātmā* is its *Prajāpati* which regulates the system as its centre. Somewhere within the body is that controlling-centre which is invisible but yet is the ultimate reality so far as that particular system is concerned (276). If that centre is dislodged the body collapses. This central *Prajāpati* is the *Nābhi* or *Garbha* for whom it is said : the unborn *Prajāpati* abides within all creatures

CC-0. Shri Vipin Kumar Col. Deoband. In Public Domain.

Digitized by Madhuban Trust, Delhi

and by which potency creates all forms. The sages comprehend its source in which all manifest forms inhere—*prajāpatiścharati garbhe antarajāyamāno bahudhā vijāyate tasya yoniṁ paripaśyanti dhīrāstasmin ha tasthurbhuvanāni viśvā*, 277). The *prāṇic* force biding in the navel as *Prajāpati* is called *Antaryāmī* in his unmanifested aspect (*ajāyamāna*), but as soon as it begins to create a field of force by radiating its energy it is hermep *Sūtrātmā* which is the real dynamic power to create the body around its Fixed Centre of Immortality (*nābhisthito raśmibhiresha sūtrātmanākṛitairdehamimaṁ vṛiṇoti*, 277). Each body is a *bhuvana*, comos or world. The three terms, *Yoni*, *Nābhi* and *Hṛidaya*, signify the same thing. The abode of the Self is *Hṛidaya*, the centre within each body or organism (280). In this body there are three *Yonis*, viz. the head of the *ātman* called *prājña*, the breast of *taijasa* and the belly of *vaiśvānara* (281) ; but in fact each *ātaman* is composed of the twinprinciples of Agni and Soma (282). *Vaiśvānara* is typical of *Pṛithivī* and *Taijasa* of *Sūrya* and *Prājña* with the supernal Sun or transcendent Light (286). These three *ātmans* within each body derive their prāṇic vibrations or sustaining essence (*rasa*) from these three sources. Or, it may be said that the single *Āgneya* aspect of the Self is manifesting itself as threefold (*trivṛit*) in the form of Mind (*Prajñāna*), Life (*Taijasa*) body and (*Vaiśvānara*) (*Vaiśvānaro vāg iha nāma taijasaḥ prāṇo manaḥ prājña iti trayaḥ saḥ*, 290). Both in the universal and the individual, these three-fold constitution of the Self is basic to the Nature's plan of manifestation. Thus by the coming together of the above three Persons or three principles of Consciousness (*chidghana*), Vitality (*Prāṇa-Ghana*) and body (*mūrti*), all beings are created, (293). *Manas*, *Prāṇa* and *Vāk*-these are the three Persons, *Nara*, because of the presence of which the Individual is called *Vaiśvānara*, word of very deep and wide significance in the Vedas, Brāhmaṇas and the Upanishads, (295, 296, 297). This *Vaiśvānara* is the same as *Asṛig-Ātmā*, Self-manifested in the bloodstream, the word used by Dīrghatamas (RV. 1.164.4. *sa pārthivaḥ prāṇa ihāsṛigātmā taṁ*

CC-0. Shri Vipin Kumar Col. Deoband. In Public Domain.

Digitized by Madhuban Trust, Delhi

darśituṁ dīrghatamā uvācha, 298-299). In the Vedic doctrine of *Vaiśvānara Vidyā*, there are five significant terms for its measure; viz. 1) fine like the hair-point (*bālāgrasūkshma*) (cf. AV. 10.8.25); (2) tiny as the sesamum seed (*tilapramāṇa*); (3) of the measure of a thumb (*aṅgushṭhamātra*); (4) of the measure of a span (*prādeśamātra*); and (5) of the measure of the two extended arms (*vyāmamātra*).

If one may be permitted to say these are like different geometries of attributing measure to a principle which in reality is measureless; and it does not matter if one speaks of it as the fine point of a hair or a needle (*ārāgramātra*, SV. Up. 5.8) or the size of a tiny sesamum seed, or so long as both of these are symbols of something which is beyond the figures of computation or categories of comprehension.

The imagery of a thumb-measure (*aṅgushṭhamātra*) is invoked several times in the Upanishads for the Self (*aṅgushṭhamātraḥ purusho antarātmā sadā janānāṁ hṛidaye saṁnivishṭaḥ*, KU. 6.17). For the Self within the heart of all beings who is the pure immortal Essence-*Śukram amṛitam*. He is conceived of as the Purusha whose lustre is like that of a smokeless flame (*purushaḥ, jyotirivādhūmakaḥ*) and is the Lord of past and future (KU. 4.12-13). Eleswhere, the *antarātman purusha* is compared to the Sun (*ravitulyarūpaḥ*, SV. Up. 5.8.) The opposite of *aṅgushṭha purusha* conception is that of *chākshusha purusha*, the manifest Person whose image is reflected in the optical lense of the eye (MU. 7.11).

Why the inner-Self is symbolised as *aṅgushṭha* should be clearly understood. Firstly, because the thumb is seperated or detached from the bunch of other fingers; secondly, because it is dwarfish, *vāmana*, in comparision to the height of the other fingers, composed of only two vertebrae. As an important digitation of a prāṇic centre, the thumb was accepted as the significant symbol of the unmanifest *purusha, antarātman*. The span-measure shows the extension between the two points of the smallest finger and the thumb and is indicative of the *Taijasa maṇḍala* round each *hṛidaya* or invisible centre of perso-

CC-0. Shri Vipin Kumar Col. Deoband. In Public Domain.

Digitized by Madhuban Trust, Delhi

nality, *hṛiddeśa*. The fifth measure or *vyāma* denotes the physical extension of the body in which the inner-Self has its temporary abode.

There is a cmoplete correspondence between *Virāṭ*, *Parātmā*, the Universal Soul, the Supreme Spirit and *Vaiśvānara* or the Individual Self (303), in the Ṛig Veda *Vaiśvānara* is said to enter into rivalry with Sūrya (*Vaiśvānaro yatate sūryeṇa*, RV. 1.98.1), i.e. the two centres in the body and the cosmos exercise a mutual hold on each other. Both of them permeate the regions of manifestation between each *dyāvāpṛithivī* unit (RV. 6.8.3 ; 305). Much can be said in explanation of the *Vaiśvānara Vidyā* of the Ṛig Veda. The *Vaiśvānara* is also called *bhūtātmā*, who tastes the fruit of action in the physical body and is the same as *kshetrajña ātmā*, who is of pure prāṇic nature and pure consciousness and is a lilent witness of the phenomenal world of activity (*Taijasojñaḥ*, 309). The nature of *Vaiśvānara* is that of a *Yajña* (*vaiśvānaro yajñamayaḥ*, 312). Its prāṇic power creates the physical form (313) and its aspect of consciousness creates the group of Mind and ten senses (314). As a matter of fact the physical body, the *taijasa prāṇa*, and the *prājña* Mind-all three constitute the living Self (315). The physical body or *vaiśvānara* as *bhūtātmā* is lifeless, *jaḍa*, like stone and iron, But in combination with *taijasa* or prāṇic power, it takes the form of plants and flowers, trees and creepers (318). In further effective manifestation of *prājña*, or the conscious principle of the Mind the highest level of Life-manifestation is attained in the form of insects, reptiles, animals and men (319).

The physical body is made of secretions, extracted from the food that is assimilated and that is known as *irā* (*irābhaved annarasaḥ sariram*), but the secretions in the body are proof of the inherent power of *prāṇa*, which is symbolised as *hiraṇya*, gold and therefore they are symbolically known as *hiraṇmaya*. In fact some teachers esoterically connect *irā* with *sariram* as denoting the primeval Waters imbued or agitated with the creative principle of *prāṇa*. That which was *sarira* was

CC-0. Shri Vipin Kumar Col. Deoband. In Public Domain.

Digitized by Madhuban Trust, Delhi

the same as *salila* and has become *śarīra* or the physical body. That which was *irāmaya* is semantically the same as *Hiraṇmaya* (320), (*sa purusha irāmayo Yaddhirāmayas tasmāddhiraṇmayaḥ*, AA. 2. 1.3) The composite forms of the three Selves named *Vaiśvānara taijasa, prājña* are known by the single name of Indra. In the utterances of the ancient seers (323) and all the gods or celestial and earthly powers, i.e. all the archetypal forces of the immortal and mortal worlds inhere in the cente of *madhya prāṇa* called Indra.

The Doctrine of Three-fold Universal Self :

Sūtra 29, *Paramātmānastrayaḥ* (325-334), the Three fold Universal self carries further the disquisition on the nature of the Self. Having explained in Sūtra 28 the three individual Selves as *Vaiśvānara, Taijasa* and *Prājña*, the author explains their correspondence in the Universal as follows :

(1) *Vaiśvānara* corresponds to *Virāṭ* ;
(2) *Taijasa* to *Hiraṇyagarbha ;*
(3) *Prājña* to *Sarvajña : Antaryāmī*

The universal *Virāṭ* is said to be of material form like *anna* or food and is also given the name of *Pṛithivī* and *Pūshan* (327). That which is *Hiraṇyagarbha* is the same as the Golden Person (*Hiraṇmaya Purusha*) energising Sūrya. Whatever is made resplendent by the lustrous rays of Sūrya is the sphere of *Hiraṇyagarbha* (328). Sūrya in heaven is energised by the transcendent Life beyond heaven (*paradivo jyotiḥ*) which is of the nature of the Mind and Truth (*Manomayaṁ Satyam*, 329), also known as *antaryāmī vijñāna*, the all-controlling the Mind of the Creator. He is the all-Knower, *Sarvajña*, Source of All Sceinces, *Sarva-Vidyāḥ*, whose wisdom is the primeval energy of cosmic creation (*yasyāsti jñānamayam tapogryam*, 331). All creation emanates from him and is symbolised as *Anna* or the Food of Brahman, which is of the nature of *Nāma* and *Rūpa*.

The *Hiraṇyagarbha* principle is Sūrya is the *Rajas* principle of dynamism (*balam*) by which all creatures live. Therefore the *Ṛishis* look upon *Sūrya* as being the quintessence of Prāṇic energy (*prāṇaghana Sūrya*, 332).

CC-0. Shri Vipin Kumar Col. Deoband. In Public Domain.

Digitized by Madhuban Trust, Delhi

Sūtra 30, Nature of the Divine (*Parameśvara Svarūpa*, 335-351), propounds a new definition of Īśvara as the divine principle which controls the three-fold cosmic manifestation of Mind, Life and Matter or *Jñāna*, *Kriyā* and *Artha*, or *Vaiśvānara*, *Taijasa*, *Prājña* or *Virāṭ Hiraṇyagarbha*, *Sarvajña*. In each Egg or Life-Centre, whether of the individual or of the universal, these three entities must be present and the immortal principle which is their controller and source is Īśvara *devāstrayaste vibhavo'ṇḍamadhye yo'dhyaksha eshām ayam Īśvarosti*, 337). The divine power (*deva mahimā*) by which the cosmic wheel (*Brahmachakra*) is revolving is Īśvara. He is also known as *Śārīraka*, the Personified one, or the central Divine (*Madhyama Deva*) who as Indra is also known as *Madhya Prāṇa* (ŚB. 6.1.1.2). The trinitarian scheme holds good at all levels of manifestation and everywhere its invisible or unmanifested controller is Īśvara, who is the creator, preservor and destroyer of the three states (330). Invoking a different set of terms it is stated that *Sūrya* is the symbol of Mind, *Vāyu* of *Prāṇa* and *Agni* of *Vāk*, wuich are the three dontrolling deities or *prāṇic* powers in the three *lokas* constituting the triadic *Vaiśvānara* (341). *Vaiśvānara* is known by different names as *Nārāyaṇa*, *Vishṇu*, *Hiraṇyagarbha*, *Brahmā Vāyu*, *Sarvajña*, *Saṁkara*, etc. (342-343).

A factual demonstration of the *Vaiśvānara*-symbolism is available in our own bodies ; e.g. in the head, breast and stomach. In the head is the centre of all thoughts or psychical functioning, which has its ramifications through sensory and motor nerves throughout the body. Similarly the lungs and heart in the middle of the body are the region of *Vāyu* which is in charge of the strange chemistry of the circulation and purification of blood pumped throughout the whole body and withdrawn from there under a regulated rhythm. The digestive process of assimilating food is being performed in the stomach and the intestines which also control the excretory mechanism for eliminating the refuze and poisons. Each one of these

CC-0. Shri Vipin Kumar Col. Deoband. In Public Domain.

Digitized by Madhuban Trust, Delhi

three, viz. the head, heart and stomach is integrated with the other two and they represent in their composite form the *Vaiśvānara* principle also called *Śarīrī* or *śārīraka* of which we find so much elaboration in the Brahma-sūtras based on the evidence of the Upanishads. This was then the ancient most *Hiraṇyagarbha* doctrine or the *Vaiśvānara-Vidyā* descended from the Ṛig Veda and explained by a number of features in their own brilliant manner (*Vaiśvānaro'sau sa Hiraṇyagarbhaḥ*, 350); he is verily Īśvara, the Lord of the three worlds. He is also the *Jīva* or the individual soul functioning with the three units of Mind, Life and Matter (351).

Sūtra 31, the Grace of the Universal for the Individual Self (*Jīvātmasu Parātmānugrahaḥ*, 352-424), first explains the three levels of *prāṇic* manifestation or of consciousness as in the plants, animals and humans and then with the help of long explanations of relevant terms, he states the doctrine that the Universal and the Individual are in perfect correspondence and constantly exercising a magnetic pull on each other, and that the law is that one can never leave the other. The three-fold entities in the composite form of the Individual-Self are constantly receiving the showers of divine Grace or to put it in more scientific terms, their mortal centre is being energised and revitalised from an immortal source which is eternal, fixed, changeless and the fountain of highest ecstasy or blissfull consciousness. As the author puts in his inspired words, this is an experience of incessant showers of Divine Ecstasy, saturating the individual spheres of Mind, life and Matter *Manas Prāṇa* and *Vāk*) (*divyāni vākprāṇamanāṁsi nityaṁ rasān pravarshanti nijān amīshu*, 352). The Individual Self is limited by the space within the body, but the Supreme Self exists in the Universal *Ākāśa* (*parame Vyoman*) (353). In simple terms, *Vāk* or the five gross elements of Matter is the sphere of *Vaiśvānara*, *Prāṇa* that of *Taijasa* and *Manas* that of *Prājṇa*, all three being present in each centre (354). These three entities of Mind, Life and Matter are termed in the Vedas as Three lights (*trīṇi jyotīṁshi sachate sa shoḍaśī*, VS. 8.36;

CC-0. Shri Vipin Kumar Col. Deoband. In Public Domain.

Digitized by Madhuban Trust, Delhi

tasmin sarvāṇi jyotīṁshi yāni trīṇi prajāpatau, AV. 10.7.40; *trīṇi rochanā*, RV. 1.102.8). It is a marvel of divine creation how the Three Lights, each retaining its independent splendour, yet combines its lustre with that of the other two in the form of the Flame that is burning in each organic centre as *Prāṇāgni* or the Life-principle (356-360).

Mind, Life and Matter are the Three Lights or Three Fires and in between each pair there is a Soma which keeps the Light or Fire burning. The first Soma between *Manas* and *Prāṇa* is symbolised as *Chandramā* which is said to have been created from the Divine Mind incarnating in manifestation. The second Soma between *Prāṇa* and *Vāk* or the vital principle in Matter is symbolised by the four cardinal points which are but another name of the bounded space that is the *Maṇḍala* round each centre from which the Three Lights emanate. Unless the principle of space comes into existence in the process of material manifestation there would be no possibility of *Vāk* or material form. Soma is symbolised as Water and there are two forms of it, viz. the Water on earth which is soiled by Matter, and secondly the Water in the cloud is heavenly and is known as the pure Soma (*Bhāsvara Soma*) which is the Mind. It is because of this inherent quality that the Mind howsoever engrossed in Matter always retains its innate purity and is charged with spiritual aspiration to reunite with its source (361). This five-fold *prāṇic* emanations or powers were known as *Manas*, *Prāṇa*, *Vāk*, *Chakshu*, *Śrotra* in the Brähmaṇas or as *Agni*, *Vāyu*, *Āditya*, *Chandramā* and *Diśaḥ*, in terms of five deities (*Prāṇasamā hi devatāḥ*, 362). if we were to ask the question as to the power that builds the human body, the strange chemistry that is processing this seven-fold secretions referred to in the Āyurvedic tests as *Sapta Dhātu*, the mysterious mechanism that builds the body in its embrayonic stages from the zygote to the fully-developed foetus, and a hundred other unknown physiological, vital and psychical principles of the most intricate nature working through the central nervous system in its tripodic structure of the

CC-0. Shri Vipin Kumar Col. Deoband. In Public Domain.

Digitized by Madhuban Trust, Delhi

epiblast, mesoblast, hypoblast, ductless glands, and that Life-stream which we call blood, and the most mysterious of all, the brain with its billions of cells, ventricles and interminable reticulations and grooves, if we were to ask as to what is that self-existent force which builds this wonderful conscious machine of life-our answer will be in one word *VAIŚVĀNARA* (366-370). It was a Vedic term of gratest significance applicable on the two levels of the macrocosm and the microcosm. It does not matter whether we speak the language of modern science or employ an ancient terminology, so long as the meaning is identical and points to the same entity. All living being in the endless world of space and time, and on the three levels of the plants, animals and men, are comprehended in the single term *Vaiśvānara;* such is its majesty. Even the Vedic Seers were overwhelmed with its mysterious nature and declared that the supreme creator is nothing different from the *Vaiśvānara* Fire. The truth was not kept a secret but hammered again and again in utmost simple terms: I take the Form of *Vaiśvānara* in order to become manifest in all bodies. My nature there is that of the two-fold process of in-breath and out-breath. It is that power which digests the food through an intricate maze of chemico-and physiological or psycho-somatic processes. (Gītā 15.14). *Vaiśvānara* is the Fixed Centre; *Hṛiddeśa* in all beings and such miraculous powers as memory and mind (*smṛitir jñānam*) are derived from its potency. What is there in all the Vedas, excepting a statement about *Vaiśvānara.* And ,I am convinced that the Vedānta doctrine has nothing more to offer than the metaphysics of (*Vedāntakṛit*) *Vaiśvānara. Vaiśvānara* is the *summum bonum* of Vedic wisdom, (*Vedavit*).

Elsewhere they speak of *Vaiśvānara* as Fire. Fire is Light (*rochana*) and the great Fire that exists in the universal becomes reflected in the individual centre as the light of Mind and that of *Prāṇa* and *Apāna,* (*antaścharati rochanāsya prāṇādapānatī,* RV. 10.189.2). Sūrya as Fire, which is the same as Indra or *Madhya Prāṇa,* is the activating centre which, with

CC-0. Shri Vipin Kumar Col. Deoband. In Public Domain.

Digitized by Madhuban Trust, Delhi

the help of Soma, the Watery-principle, creates the *Vaiśvānara* (370 ; RV. 1.164.19).

This *Vaiśvānara* is also explained as *Shoḍaśī*, the Sixteenfold *Purusha* comprising five sheaths of the Mind, (*pañcha-kośa*),fivefold *Prāṇas* and five elements of Matter, the sixteenth being the *Ātmā Purusha* as the supreme power over all. The *Vaiśvānara* is also known as *Kshetrajña* and the three qualities of *Sattva*, *Rajas* and *Tamas* are its three-fold potencies. It is pure Light as Sattva, Darkness as *Tamas* and Light and Darkness mingled in the form of *Rajas* (383-385). In other words, *Sattva* stands for all Light, *Rajas* for all Action, and *Tamas* for all Objects (387). To put in other terms, the *Devas* are forms of *Sattva*, Conscious Beings of *Rajas* and inanimate objects of *Tamas* (388).

The author then explains the *Pañcha Āhuti-Vidyā* by which each conscious being is created as a result of the combining of celestial and earthly powers (399-401), a theme *expounded* in the Upanishads. Next he explains the doctrine of *Śraddhā*, which, as a strange kind of mystical secretion flowing from the Mind, is transformed as the womb in the female and the sperm in the male, which combine to create innumerable forms (409 414). The babe that is produced by the mother's womb is an exemplar of *Mahān* or *Mahimā*, comprising *Sattva*, *Rajas* and *Tamas* (416).

Sūtra 32, the Universal Self (*Mahān Ātmā*, 425-428), is explained as the body produced from the mother's womb whose greatness depends on the two parental germs (*retoṇḍa-varshma*) and the same is known as *Indrātmā*, *Chandra*, *Ārtavātmā* and *Chetana-Mūrti*. The father deposits the seed in the fertilised ovum which is processed through the seasons to form the complete body (426-428).

Sūtra 33, the Father's Germ (*Pitryātmā*, 429-468), deals with the entity of the Parental-Self which with its cosmic potencies incarnates as the Son (*Pitryoyamātmā svayamasti putraḥ*, 432). The theory of parental succession through seven

CC-0. Shri Vipin Kumar Col. Deoband. In Public Domain.

Digitized by Madhuban Trust, Delhi

foregoing and seven succeeding genrations is termed *sapiṇḍatā* and the expansive thread is woven in each babe who typifies the *Yajña* of seven threads (434); (RV. 1.164.5). The prāṇic powers of pure energy are the *devas*, symbolised as *Svāhā* or *Prayati*, and the seed-depositing powers in matter are the *Pitṛis* termed as *Svadhā*. Both of them manifest their majesties in the form of the Babe or the new life that is created in each new birth. These two-fold powers or forces of the *devas* and the *pitṛis* one centrifugal and the other centripetal, are necessary for weaving the cloth of life. They are like the warp and woof in which two kinds of threads combine to produce a compact texture of *Prāṇa* and *Apāna* (*eshāṁ balānāṁ pitaraścha devāśchāpīśate te samavivyachuścha*, 440). The *devas* and the *pitṛis* have their separate powes (*sahas*) and by mutual integration round a focus or fixed centre or *Prāṇa*, they compel the Infinite to undergo a finite manifestation in the form of a *Yajña*, that is creating an individual Prāṇic Being of *Prajā* (441).

Sūtra 34, the Universal Divine Self (*Mahān Daivātmā*, 469-476), deals with the divine Self that is created by means of *Yajña* and by the power of *Sāvitrī* imparted by an *Āchārya* (470-471). Since its nature is that of a new prāṇic birth with its own vibrations, it is called Ātmā. Whereas the *Pitriyātmā* creates the physical body, the *Daivātmā* imparts a quality to the Mind and Prāṇic. The full glory of human personality is obtained only when the *Divyātmā*, or Heavenly-Self combines with the physical body (*Mānusha Ātmā*) and this is made possible only by the power of the *Yajña* (470).

Sūtra 35, entitled *Sūtrātmā* or *Vyānātmā* the Thread-Spirit or *Vyāna Self* (497-498) deals with the doctrine of the Self in which the physical *Vaiśvānara*, the Prāṇic *Taijasa* and the psychical *Prājña* combine to function in the form of the sacrificial session called Life, *Jīvana Yajña* (478). The author calls it an altar in which the central vital air, that is *Vyāna* is made an offering (*Vyānātmikā Vedi* 478). According to the Upanishads, the *Prājña* is the symbol of the upward Life-force and *Apāna* of

CC-0. Shri Vipin Kumar Col. Deoband. In Public Domain.

Digitized by Madhuban Trust, Delhi

the Downward, and in between the two is *Vyāna*, which is the fixed-centre or the Rock or the Dwarf-state *Vāmana ;* it is the abode of all the Gods or the celestial and earthly powers (479). *Vyāna* is explained as the Babe presiding in the heart of all and controlling all the physical, vital and psychical functions and whose fastening straps are the Food that is eaten (*Vyānaḥ śiśuḥ, sosti śarīramadhye*, 480). This *Vyāna* is the Pillar of Life (*Sthūṇa*) to which are tethered seven exhaustless principles (*sapta akshitayaḥ*) named esoterically as Indra, Agni, Rudra, Āditeya, Parjanya, Pṛithivī and Dyauḥ, or in simple words, as Mind, Life and the five gross elements of Matter (481.) This *Vyāna* is spoken of in the Vedas as the First-born of the Holy Order and the companion of Waters or the Mother-principle (*Apāṁ sakhā, prathamajā ṛitāvā*, RV.10.168.3). It is like a blazing centre of Light scattering its rays in all the ten directions and like a Thread is uniting both the earthly powers (*Bhaumātmā*) and the heavenly powers (*Divyātmā*) and is therefore rightly termed as *Sūtrātmā*. It is by the potency of this Fixed Centre that three units of *Bhūta-Mātrā, Prāṇa-Mātrā* and *Prājña-Mātrā* are integrated and kept together (488). It is a kind of Heat or Temperature (*ushṇimā*), which is the counterpart of the Divine Heat or Heavenly Light (492). The body is a Jewel Chest (*Vasudhāna Kośa*) in which the five *Prāṇas* are the Jewels. Whatever exists in the Treasure Chest of Heaven in the form of Five Deities has its counterpart in the body in the form of *Prāṇas* (494). The influence of the one on the other is energizing the body. The *Sūtrātmā* or *Vyānātmā* is thus the Fixed Central Point of the three worlds constituting the body and the cosmos.

Sūtra 36, Rhythmic Pulsation (*Nāḍī Sañchāra*, 499-537), discusses in great detail the rhythmic movement of *prāṇa* and *apāna* on the basis of detailed computation of their respective numbers. These are symbolised as the thirty-six thousand *ahorātra* units, comprised in one hundred years of human life ; and therefore known as *Bṛihatī-Sahasra*, the *Bṛihatī* metre being of thirty-six syllables multiplied by a thousand becoming equal

CC-0. Shri Vipin Kumar Col. Deoband. In Public Domain.

Digitized by Madhuban Trust, Delhi

to thirty-six thousand (533-534). For men who have lived a life or perfect *Brahmacharya* and observed the vow of academic learning (*vidyā-vrata*) and regularly performed *Sandhyā Agnihotra* and maintained the purity in food and living habits-such a one out of the truthful essence of being attains to the life of one hundred years (536).

Sūtra 37, In-Breath and Out-Breath (*Niḥśvāsochchvāsau*, 538-561), stresses the two-fold rhythm of *Prāṇa* and *Apāna* as governed by the controlling force of *Vyāna*, which is the meeting point of the *prāṇic* vibrations of Sūrya and the *Apānic* vibrations of the Earth or Matter (539-540). A reference to this basic rhythm is found in Ṛig Veda (1.164.31) and (1.164.38). It is being made visible in the movement of the Sun in the northern and the southern hemispheres respectively (552). That right and left cords of the central nervous system, called *Piṅgalā* and *Iḍā* respectively, both of which find their midmost equilibrium in the *Sushumnā*.

The number of In-breath and Out-breath during 24 hours is computed as 21,600 (10,800 in day and 10,800 to night).

Sūtra 38, Opening and Closing (*Unmesha* and *Nimesha*, 952-957), puts the doctrine of Life-Rhythm in a nutshell by stating that it is the prāṇic Self of Sūrya which is two-fold, viz., *Prājña* and *Taijasa*, which is manifesting as In-breath and Out-Breath (*Uchchhvāsa Niḥśvāsa*) in the two nostrils and as the opening and closing of the eye-lids (*unmesha* and *nimesha*). A reference is invited to Ṛig Veda 10,189,2 *antaścharati rochanāsya prāṇādapānatī*, of which the *ṛishikā* or the female seer is *Sarpa Rājñī*, Queen of the *Sarpas* or Moving Lokas, and the deity is Sūrya in the macrocosm and Ātmā in the microcosm (563-564). The quintessence of this profound knowledge is that Sūrya in the macrocosm and *prāṇa* in the microcosm are identical in principle, the two magnetic poles of the same *Chetanā* or living Consciousness which is making itself visible on two levels on two parallel track which are mutually attractive at every point along their course (*samāna-vartanī*, 564). In the process of time they are manifesting as Night and Day, the *Prāṇa* that is drawn

CC-0. Shri Vipin Kumar Col. Deoband. In Public Domain.

Digitized by Madhuban Trust, Delhi

inside the body is immediately forced out to mingle with the cosmic prāṇa of Sūrya and the same saturated with the cosmic zone of Sūrya instantaneously returns to the intricate and complex machine of the body for its constant invigoration (565). It may be noted that like the movement of *Prāṇa* as expressed in a hundred-fold processes of the body like breathing circulation, sistole and diastole of the heart, opening and closing of the eye, assimilation and elimination, sensory and motor perceptions, etc., the psychical being or Prājña also is constantly in the grip of activity, a seaseless rhythmic movement spoken of as *Saṅkalpa* and *Vikalpa* (567).

Sūtra 39, Two States of Consciousness related to Sūrya, (*Jāgrat, Svapnau, sauraprājñasya*, 568-581) deals with the dynamic prāṇa of Sūrya expressing itself as the waking (*Jāgrat*) and dreaming (*svapna*) states or as conscious and sub-conscious minds.

The fact is that *Prāṇa* has always the mind in its fold *Prāṇa* is the same as *Sūtrātmā* which unifies its five-fold manifestation within this body which are symbolised as five *devas*, viz., Agni, Vāyu, Āditya, Diśaḥ and Parjanya (568-569). The world of conscious activity and the state of its withdrawal in the sub-conscious world of mind are both the two aspects of a singular *Prāṇa* cum-Mind principle (572). Because of an innate desire *Prāṇa* comes into contact with the *devas* or sense-organs extrovert to the outer-world, *prāṇa* assumes a conscious state otherwise it would remain into its own inner centre (574).

Sūtra 40 (*Svapnāntika* or *sushupti* state of the sub-conscious) *Chāndra-Prājña*, 582-597), explains the two-fold aspect of Mind. Just as *Prāṇa* is two-fold, i.e. extrovert as the waking state, introvert as the dreaming state, similarly Mind also has its two aspects when it is extrovert it functions within the sphere of *Svapna* but when it is introvert or withdrawn into its own centre it enjoys the state of *sushupti* (592). It is a condition of such deep sleep as is free from both the conscious (*saura-Prajñāna*) and the sub-conscious (*chāndra-prajñāna*) and is therefore lifted above all the works of the Mind and is usually described as the

CC-0. Shri Vipin Kumar Col. Deoband. In Public Domain.

Digitized by Madhuban Trust, Delhi

state of deep sleep (*pragāḍha nidrā*) or Deep Darkness (*tamisra*) in which the lights of Sun and Moon cast no gleam. In Vedic terminology this was known as *Kṛishṇa Niyāna*, RV.1.164.47, the dark descent or the region of Varuṇa or the world of *Ṛita* the rising clouds of which saturate the world of Mind and Matter with showers of *Ghṛita*. It is from these dark regions that the Golden Birds of Sub-conscious and Conscious thoughts take their flight.

Sūtra 41, Life and Death (*Janma mṛityu*, 598-608), explains the doctrine how Agni and Soma in their twofold aspects of union and separations cause Life and Death respectively and similarly the two forces of Mind and Prāṇa manifest as Consciousness by their union and as dissolution in their separation. The real factor in the causation of death is a hostile function of Agni and Soma which condition is technically named as Yama. Soma is ambrosial in nature and Agni is droughty and parching which results in sapless dessication of the Life-cell which ultimately wither away to their final extinction and death. Such is the terrific image of the God of Death called Yama which is in reality a condition of increasing estrangement between the forces of building an disintegration as they function within the body. Yama is the same as Vāyu which is either too hot when under the influence of Agni or too cold when under the influence of Soma. In both cases either as excessive *Pitta* bile, or as excessive *Kapha*, phlegm, *Vāta*, the intermediate dynamic principle of *Rajas* interferes with the normal functioning of the bodily metabolism and that is typified as Yama (*yamaṁ tamāchakshata esha somādagniṁ pṛithakkṛitya karoti mṛityum*, 598).

According to the Vedic doctrine of Agni and Soma, Agni is said to be of the family of Aṅgiras and Soma of Bhṛigu; each one of them is threefold. Aṅgiras has three forms as the Three Fires named Agni Vāyu and Āditya. Bhṛigu has three forms as Āpaḥ, Vāyu and Soma. In between each series of the three-fold principles of Heat and Cold, the intermediate one is Vāyu which is also named Yama, i.e. the terrible or fearful as-

CC-0. Shri Vipin Kumar Col. Deoband. In Public Domain.

Digitized by Madhuban Trust, Delhi

pect of *Prāṇa*, which petrifies the Life-building forces. This Yama is a strange blending of the anabolic and catabolic forces as put in modern terminology, which in ancient language was known as *Amṛita-Mṛityu* (*tamatrāmṛitamṛityumāhuḥ*, 599), therefore is both the Giver of Life (*Dharmarāja*) and of Death (*Yamarāja*). They have amplified this imagery from another point of view and said that Yama is Kāla which is also of two-fold aspect, viz. Day and Night the one symbolising the principle of Heat and the other of Cold, or of Amṛita and Mṛityu respectively. The question may be asked as to where is this Yama or who is this Yama in the universal scheme of Nature. The answer is Sūrya is the Great God Yama.

As clearly stated in the Īśa Upanishad—*Pūshannekarshe Yama Sūrya Prājāpatya vyūha raśmīn samūha* (Mantra 16). Here Sūrya is said to be the Son or the very Self of Prajāpati, the Transcendent Creator, who has become manifest as Sūrya. He is the great Nourisher (*Pūshan*) who is establishing or infusing the Life-principle in Matter. He is a called Ekarshi, the Single Ṛishi where Ṛishi stands for the principle of Prāṇa (*Prāṇā vā ṛishayaḥ*, ŚB.6.1.1.1.). Sūrya was the single Aṅgiras Ṛishi who first lit the Fire in the *Yajña*. By the potency of differentiating vibrations that one Ṛishi became the Seven Aṅgiras Sages, as stated in the Ṛig Veda : *Virūpāsa id ṛishayas ta id gambhīravepasaḥ/te aṅgirasaḥ sūnavas te agneḥ parijajñire*, (RV.10.62.5). Sūrya himself is the Single Aṅgiras Ṛishi, so called since he is the Life-sap (*aṅgānāṁ rasaḥ*) of Prājāpati, the Creator, or in modern terms, the unified form of all the world-building forces that exist in Mother Nature (Gopatha, 1.1.7). Sūrya is the Aṅgiras Fire (*Āngirā u hyagniḥ*,ŚB.1.4.1.25) and that Aṅgiras is the Cosmic *Prāṇa* (*Prāṅo vā aṅgiraḥ*, ŚB. 6.1.2.28).

The question may be asked as to who are the seven descendent Sages of the One Aṅgiras Ṛishi ; the answer is precise and clear, viz., that they are the Seven Rays of the Sun, whose power of actinic and thermal nature is being released and rejected every second. This is the process of contraction

CC-0. Shri Vipin Kumar Col. Deoband. In Public Domain.

Digitized by Madhuban Trust, Delhi

and expansion (*samañchana prasāraṇa* or *samūhana-vyūhana*) which is exactly the nature of the Life (*Prāṇa*) or rhythmised manifestation of conscious energy. Sūrya as Yama, the Arch-controller of all, the two-fold forces of heat and Cold (*Ghraṁsa and Himā, Agniḥ himaṁ ghraṁsaṁcha*, AV.13.1.46). This Yama has a two-fold aspect, viz. *Ghora* or Fearful and *Aghora* or Auspicious the first meaning Death and the second meaning Life. It is because of this the author of the Īśa Upanishad or for the matter of that, each one of us wishes to invoke the *Kalyāṇatama Rūpa*, i.e. the Fair Life-giving Form of the Yama-Sūrya—*Tejo yatte rūpaṁ kalyāṇatamaṁ tatte paśyāmi*, Īśa Up. Mantra 16, VS.40.16. In the Gāyatrī Mantra this fair form of Sūrya is said to be the *Vareṇya Bharga* of *Savitā*, the Universal Impelling Force or the Primeval Mobiliser (*Primum Mobile*).

This is the background of the meaning of Life and Death as conceived by the ancient Indian thinkers. They hold that the source of all material creation and the Life-principle inherent in it is in the Sun which is constituted of the two-fold principles of Immortality and Death. That which is on this side of the Sun, viz. in the material world is in the grip of Death and dissolution (*yatkiṁchārvāchīnam ādityāt sarvaṁ tan mṛityunāptaṁ*, ŚB. 10.5.1.4). That which is beyond Sūrya is the region of Immortality. There is no difficulty in grasping the meaning of this significant symbolism as we have shown that the Sun is Fixed Centre of Demarkation, holding equally the cosmic scale with their two pans of Life's Orderliness and its disrupting entropy. The power of movement that is *Rajas* is unfolding it self in creation in this two-fold spectral aspect. All this form part of the ancient doctrine of Life and Death (*Amṛita-Mṛityu-vāda*) referred to in the Nāsadīya Sūkta, where the transcendent Creator as the Fixed Centre is said to be beyond this two-fold category.

The author has stated that the Fearful Yama is operative on the humours of the body (*Āpya prasṛishṭi*) ; it leads to various diseases ; or physical affliction (*dehāṅgavighātaroga*, 602). But when Yama is operative in affecting the proper temperature of

CC-0. Shri Vipin Kumar Col. Deoband. In Public Domain.

Digitized by Madhuban Trust, Delhi

the metabolic heat, it results in Death (*Dehātma vichchheda*, 602). But when Yama with its ideal balance of Heat and Cold in nourshing and sustaining *Prāṇa*, it ushers in a condition of *Rajas* in which both Agni and Soma remain in perfect accord and amity, and lead to the deliverance of the Self from all complexes (603). Whatever is born is destined to be dissolved ; but the supreme Self (*Parātma*) is untouched by these changes. It is however the individual Self (*avarātma*) comprised of Mind, Life and Matter (*Vāṅmanaḥprāṇamayovarātmā*) (604) that suffers both Birth and Death. *Prāṇa* in fact is the Ātman or Self. If it succumbs to the power of Apāna, a gradual onset of the death-dealing forces ensues in the body (605).

Sūtra 42, the World of Forms (*Mūrti-Sarga*, 609-643), deals with the world of manifest forms, ranging from the tiny blade of grass to the Creator, Prajāpati or Brahmā. Each of them has a two-fold nature, viz. mortal and immortal ; that which is mortal is material (*bhautika*) and that which is immortal (*amṛita*) is of the nature of divine power or pranic power, or energy. In the creation produced from the Mother's Womb the two are combined (609). There can be no visible form without matter. The cosmos may be defined as an aggregation of forms. In the first chapter of the Manu Smṛiti, the cosmogonical doctrine of the visible world of forms emanating from its invisible source in energy or divine power is explained at length. The unmanifest (*avyakta*) is called *asat*, non-existent, in relation to the material world called *Sat* or Existent (612). The eternal subtle super-conscious self-existetent creator dispelled the darkness of dissolution and by his self-potency created the world. He is one and transcendent and in accordance with the rhythm of time he creates (613). In Vedic terminology the unmanifest *Asat* is known as *Prāṇa* (617). The single undifferentiated *Prāṇa* becomes seven-fold for the sake of creation ; that is the unit which enters into each individual centre of prāṇic creation and is known in the ritual language as *Suparṇa-chiti*, i.e. building of an altar for kindling the *prāṇāgni* in its seven-fold layers or depth, viz. Mind, Life and five gross

CC-0. Shri Vipin Kumar Col. Deoband. In Public Domain.

Digitized by Madhuban Trust, Delhi

elements (*Manaḥ, Prāṇa* and *pañcha-bhūta*). Each one of these is said to be a differentiated form of a single *prāṇāgni*. The lower portion of the body is said to represent the seven-fold prāṇic vibrations, all of which are centred in the Head as the eighth, which together are known as the Eight Fires with their respective stations in the *Yājña* (618). The Prāṇic Fire in the Head represents the self-energised immortal or divine element and in the language of the ritual known as *Chite Nidheya*. The other seven-fold *prāṇāgni* in the torse is called *Chityāgni* that is controlled from the centres in tc brain or Head (619-620). there is another way of looking at this twofold constitution of the body. As we have seen it is a balanced combination of Matter and consciousness. We may also designate it as Prajāpati, half of whom is manifest Matter and the other half as Consciousness. The former is *Nirukta* and the latter *Anirukta* or *Mūrta* and *Amūrta*, or *Parimita* and *Aparimita*, or *Martya* and *Amartya* respectively. The *Bhūta* or material element is properly stock-piled cell by cell, that is built brick by brick in courses or layers and therefore graphically described as *Chitya*, the Built one. Wherever there is the *Chitya* Fire it is energised by its prāṇic force called *chite nidheya* (622-623). This triple doctrine is truly of the nature of Brahman (*Vidyā trayī Brahma cha kathyatetra*). Behind the interplay of the two forces manifesting as Matter and Energy (*Chityāgni* and *Chite Nidheyāgni*) there is always their substratum (*pratishṭhā*) which is the principle of Rest. This two-fold principle is also named as *Prāṇa* and *Vāk*, the two being present in each organism as Consciousness and Matter with their underlying principle of support. In other words they are named as the Three Vedas, *Ṛik*, *Sāma* and *Yajus*. There can be no manifest form without the presence of these three principles ; therefore each animate object is said to be but a form of *trayī Vidyā*. It should be noted that *Ṛik* and *Sāma* or *Ākāśa* and *Pṛithivī* or *Manas* and *Vāk* cannot create any form unless they are energised into a mutual pull by the intermediate force of *Rajas* or *Prāṇa* or *Yajus* which is symbolised as Vāyu. Thus the two deities, Agni on earth and

CC-0. Shri Vipin Kumar Col. Deoband. In Public Domain.

Digitized by Madhuban Trust, Delhi

Sūrya in heaven, depend on *Vāyu* for their effective function and this is symbolised in the form of the twin deities, Indra-Vāyu and Agni-Vāyu. Vāyu or Yajus is comprised of both rest and motion. The world of material forms, *Bhūta-Sarga*, is of three kinds, viz. *daiva* or pure *prāṇic* powers, as *Hiraṇ-yagarbha*. The second category is called *Paśu*, i.e. biological beings in flesh and blood as men and animals, and thirdly, *sthāvara*, like trees, which are rooted in the soil and although they have their *prāṇic* functions and forces but they do not have the faculty of locomotion. In the *Daiva Sarga*, the Mind-principle is best developed. In the *Paśu Sarga*, the *Prāṇa* is at its perfection ; where as in the *Sthāvara* the *Bhūta* is in excess of the other two.

Sūtra 43, entitled the Immortal Divine Creation of Hiraṇyagarbha (*Daiva Sarga*, 644-661), draws attention to the *prāṇic* creation which transcends the material creation andi s really the source of its energy. In Vedic terminology this is known as the Hiraṇyagarbha creation or *Daiva Sarga* or *prāṇa sṛishṭi ;* Hiraṇyagarbha is the same as the Golden Germ or the Golden Egg, Hiraṇmayāṇḍa in the interior of which all the divine powers (*devaḥ*) inhere. This Hiraṇyagarbha principle is the same as Prajāpati also called Nārāyaṇa, which is the Life-principle produced from the substratum of Waters and in the *Purāṇas* described as Brahmā (*prajāpatiḥ so'psu kṛitosti tena cha Brahmā sa nārāyaṇa ityanūchyate*, 645) ; in one word, he is the same as Agni, also named as Yajus, i.e. the dynamic principle of expansion and contraction (*so'gnir yajurnāma*) (646). The Life-principle within the Egg is Nārāyaṇa, literally the one who has his abode in the womb of the Naras, or Waters, the Mother-Principle. It is equally valid to call it *Āpomaya*, the Watery principle, the Hiraṇyamaya, Golden Germ, *Vāṅ-maya*, the energised principled of the five elements of Matter named Vak, and *Prāṇamaya* or the orderly system of *Prāṇic* vibrations (647). There is no concepton of Matter without Energy or *Prāṇic* vitality and of *Prāṇa* without Mind or Consciousness. Therefore, in the concept of Nārāyaṇa all these three

CC-0. Shri Vipin Kumar Col. Deoband. In Public Domain.

Digitized by Madhuban Trust, Delhi

principles of Mind, Life and Matter are integrated (*tadvāṅmayaḥ, prāṇamayaḥ, sa nārāyaṇo dhruvaṁ bhāti manomayopi*, 648). The unmanifest Agni or Life-principle is called *Chite Nidheya* and the Manifest *Chitya*, which is the visible form of Nārāyaṇa (649). In other words, the *Chite Nidheya* from is *amṛita* and *Sat* and its modifications in Matter are *Chitya* and *Asat*. Therefore Nārāyaṇa may be said to partake of both the *Asat* and *Sat* aspect (*asachcha sachchetyubhayātmakaḥ*, 650), and since Nārāyaṇa creates Brahmā and Brahmā creates the cosmos, therefore the creation and Brahmā or the essential divine principle behind creation are both of the nature of *Asat* and *Sat*, the Existent and the Non-Existent, the *Amṛita* and *Mṛityu*, Immortality and Death (650). The principle of Life here explained as *Agni* or *Nārāyaṇa* or *Yajus* is the same as Vaiśvānara or the principle of *Sūtrātmā Vāyu* which as *Prāṇa* or breath is the Thread-Spirit present in every living centre in the form of the two-fold force of *Prāṇa* and *Apāna* (652). In the Hiraṇyagarbha state the five material elements are also present which later on become explicit as stated in the Mantra : *Hiraṇyagarbhaḥ samavarttāgre bhūtasya jātaḥ patireka āsīt*, RV. 10.121.1. (653). There is no conception of Agni, Hiraṇyagarbha or Nārāyaṇa without that of the Waters or the Mother-principle in the amnion of which the Germ floats and in which is noursed.

In fact the body of Hiraṇyagarbha is the Egg in which the Germ of life is contained as a speck or nucleus and is sustained. That Fire comes into effective form by the dynamism of Time of which each unit is called *Saṁvatsara*, and the rhythmic pulsation from centre (*nābhi*) to circumference (*pṛishṭha*) is called *pariplava*, (655). In each Time-unit or *Saṁvatsara*, through its dynamic force the Hiraṇyagarbha principle in the Egg assumes a two-fold form, viz. the upper (*ūrdhva* and *para*) which energises the centre, and the lower (*adhaḥ* and *avara*) which energises the circumferential tension (656). The former is called *Dyauḥ* and the latter *Pṛithivī*. Between the Heaven and Earth there is the intermediate point through which both are correlated. This is the *Trilokī* or the system of the three

CC-0. Shri Vipin Kumar Col. Deoband. In Public Domain.

Digitized by Madhuban Trust, Delhi

worlds in each created being, called its Egg or Hiraṇyagarbha (659). In the Hiraṇyagarbha, there are a number of Life-centres (*jīvāḥ*) and because of the presence of *Prāṇa* in each one of them they are also known as *Devāḥ* (*Hiraṇyagarbhe bahavotra jīvā vasanti devā iti te niruktāḥ*, 660). Each Life-spirit has the form of an egg (*ekaikajīvaḥ pṛithagaṇḍarūpaḥ*) and in that centre is the abode of many Gods or divine powers appointed by the Transcendent Creator to carry out the different functions, e.g. Viśvakarmā, Vena,Śukra, Āṅgiraḥ, Agni, Bṛihaspati, etc.

Sūtra 44, the World of Creatures (*Paśu-Sarga*, 662-702), treats of the incarnation of Prāṇa or consciousness on the level of Matter by which all creatures take their birth with a concrete physical body, which is symbolised as *Pṛithivī*, manifesting in the world below (*adhastāt pṛithivīti vidyāt*, 662). It will be clearly understood that the body is comprised of the three *Lokas* and the deities also are similarly placed as being celestial, intermediate and terrestrial. These are not so much spatial conception as three sheaths, one emboxed within the other (663), so that the body according to the Vedic coneption is a *Vasudhāna Kośa*, the Jewel Casket. The term is significant as in reality the Seven Jewels of mind, Life and the five elements of Matter are securely placed inside the Treasure Chest which is the Body. Of these *Sapta Ratna*, the Mind is the immortal principle of Heaven, *Prāṇa* of *Antariksha* and the *Pañcha-Bhūtas* of Earth or Matter. When the Father's Seed (*Śukra*) and the Mother's Ovum (*Śoṇita*) come together, they are held by an intermediate force that may be designated as *Sūtrātmā*, the Thread-Spirit. The union of the two parental principles is a veritable *Yajña* in the eyes of the Vedic Ṛishis. It is an offering comprised of Agni and Soma ,entering into a union for the sake of building the body by the dynamism of *Prājña* or *Sūtrātmā* which permeates completely the bodily system of the tiniest ant and the biggest elephant . The three principles of Mind, Life and Matter or in other words, the lokas and the three devas are present in each organism without dis-

CC-0. Shri Vipin Kumar Col. Deoband. In Public Domain.

Digitized by Madhuban Trust, Delhi

tinction. This is the greatest discovery about Nature's Truth, which had revealed itself to the Vedic Ṛishis and their whole concept of the Life-principle (*Prāṇāgni*) or (*Vaiśvānara*) or Consciousness (*Chitti* or (*chetanā*) is rooted in this realisation. In one word, the union of the immortal principles of Life with the mortal entities of Matter was symbolically expressed as *Parāvara Vidyā*, i.e. the Doctrine of the Union of the Higher and the Lower, in which phrase the meaning of the two terms was perfectly understood. We find a reference to this doctrine in the Asya Vāmīya Sūkta of the Ṛig Veda (RV. 1.164.17-19).

Whereas *Para* alone or *Avara* alone cannot create, it is the *Parāvara* which takes the form of Life or *Prāṇa*, incarnating in the *Bhūtas*. The *Parāvarā Prāṇa* is also named as *Akshara*.

As already explained, by her most mysterious plan, Mother Nature devised that the three principles or Persons known as *Prājña* (Mind), *Taijasa* (*Prāṇa*), *Vaiśvānara* or *Bhūtātmā*, should take place by the *Śukra-Soma-Āhuti Yajña* of the Father and the Mother. The Purāṇas state the same Truth when they speak of a *Mānasī Sṛishṭi*, Mind-born creation, which was immortal and aeviternal and which failed to produce the Life-principle. The Creator symbolised as Daksha produced a thousand sons and sixty daughters from whom the *Maithunī Sṛishṭi* or creatures from the sexual union of the two parents were born.

In fact that which is known as *Kshetrajña* is the same as Consciousness or the principle of Mind (*Kshetrajña ātmā manomaye ayam*, 671). Mind is two-fold, viz. higher Mind and lower Mind. The higher is known as *Vijñāna*, it is endowed with the quality of *saṁkalpa* or *vyavasāya*, i.e. right decisive thinking and willing. It is symbolised as Sūrya. The lower is called *Prajñāna* and is symbolised as the Moon, waning and waxing or fluctuating all the time by *vikalpa* or indecisive thought and changing will (672). Higher Mind is self-illumined (*Svataḥ prakāśaḥ*), whereas the lower, like the Moon, shines with borrowed light (*parakaḥ prakāśaḥ*) (673). The Mind is also called *Mahān*, since it produces a real Majesty (*mahimā*) of the unmanifested

CC-0. Shri Vipin Kumar Col. Deoband. In Public Domain.

Digitized by Madhuban Trust, Delhi

Self in Matter. Mind is also designated as *Sattva*, since it functions in the world of Reality or Matter that is *Sat*. The principle of *Mahat* because of its contamination with *Prakṛiti* or primordial Matter is considered to be the region of darkness (673), and also the region of the *Asuras* (674). In fact *Mahat* is the universal Mother-principle, also called *Parameshṭhī* and the region of both Light and Darkness, of *Devas* and *Asuras*, of both *Sattva* and *Tāmasa;* it is also known as the region of Ṛita, where the two parental principles of Father and Mother bifurcate *mātā pitaram ṛita ābabhāja*, RV.1.16r.48). It is also called the primeval ocean of Waters and the pevailing creative principle on that level is *Śraddhā*. The word *Śraddhā* literally signifies the principle of *Śrat* or *Satya*, enveloped in the womb of *Ṛita*. (*Śratsatyamāha sthitireva satyaṁ, śraddhā sthitiḥ syāt pariṇāminas te*, 676). In the universal (*Mahat*) the dominant factor is Stasis (*Sthiti*), *Sthitireva śraddhā*). All the ideas (*bhavamūrti*) in the universal are centered round the principle of stasis (*Sthiti*) or Faith (*Śraddhā* (677). The *Mahat* symbolises Universal Consciousness whose reflection in each individual centre (*Chidaṁśa*) or (*Chidābhāsa*) becomes manifest as the individual Self, *Kshetrajña Ātmā*. The individual Self, incarnating the physical-body as the Ray of the Universal, is comprised of Mind (*Prājña*) and Life (*Taijasa*) or (*Prāṇa*). Already explained, Mind is two-fold, *vijñāna* and *prajñāna*, and *Prāṇa* is three-fold, viz. *Prāṇa, Apāna* and *Vyāna*. These are also stated to be two Somas and three Fires (see Ṛig Veda : *trayastapanti pṛithivīm anūpa dvā bṛibūkaṁ vahataḥ purīsham*, 10.27.23). The two together are also spoken of as the Five Deities (*Pañcha Devatāḥ*, ŚB ; VS.23.52.:*pañchasvantaḥ purusha āviveśa ;* for this five modalities, see my book : 'Sparks From The Vedic Fire, pp. 97-98).

These five Prāṇic vibrations emanating from the centre of Personality, known as *Hṛiddeśa*, become manifest on the plane of Matter as the five senses which become the instruments of enjoyment for the Self ; whereas the *Kshetrajña*-Self is unmanifested, this group of six sheaths becomes the sextuplicated visible

CC-0. Shri Vipin Kumar Col. Deoband. In Public Domain.

Digitized by Madhuban Trust, Delhi

form (*shāṭ kauśikī mūrti*, 689). The body is defined as the combination of the *Mahat* with the five *bhūtas*. The etymology of the word *Śarīra* from the root *Śri*-to take abode, is justified by the six principles centering round the *Kshetrajña*-Self within each body (689). The substratum of Mind, Life and Matter is the transcendent, unborn principle, but through the instrumentality of the Universal (*Mahat*), Mind(*Manas*) or (*Ahaṁkāra*), and the *pañcha-tanmātrās* (which create the five *bhūtas*), a kind of limited and finite self having a visible form and also the potency of integrating these seven, is produced, named *Sūtrātmā* (691). Basically there are only three elements by which the structure of the body is formed, viz. *Anna* (i.e. *Pṛithivī*), *Āpaḥ* (Waters), *Tejaḥ* (*Agni*) (692) these three are animated by *Vāyu* or *Prāṇa*. The Self is defined as constituted of *Vāk*, *Prāṇa* and *Manas* (*Ātmā hi vākprāṇamanāṁsi*, 693); (ŚB.14.4.3.10, BU.1.5.3).

Vāk is defined as the principle of the Triple Vedas, functioning in Matter (*Vāk sā Vedatrayī tatra cha bhūtasaṁsthā*, 693). The five *ātmans*, named *Bhūtātmā*, *Taijasātmā*, (=*Prāṇātmā*), *Prajñānātmā* (=Mind), *Sūtrātmā* (=*Vijñānātmā*) and *Mahānātmā* (Universal), become integrated into one Body (*ekatantreṇa nivāhayanti*, 694).

Sūtra 45, Creation of the Egg (*Aṇḍa-Sarga*, 703-733), discusses the Doctrine of the Eggs, viz. *Brahmāṇḍa* and *Piṇḍa*, the Universal and the Individual, the former comprised of *Manas* and *Prāṇa* the latter of *Prāṇa* and *Vāk* Each one is an exemplar of *Rajas* principle and there are a number of secondary *Rajas* forces in each one of them. Each *Rajas* functions whithin as Egg and therefore, each unit of *Rajas* and Egg may be said to correspond to each other.

The author next explains the Doctrine of the Five Eggs, *Paṅchāṇḍa Vidyā*, which is given at length is the Śatapatha Brāhmaṇa (ŚB.6.1.10-15&6.1.2.1-4). Wherever there is an orderly system of creativity, there exists the Egg-principle (*nānāvidhaireva rajobhiretānyaṇḍāni pūrṇāni vinirmitāni*, 733). The Five Eggs are named as follows : 1) *Retoṇḍa ;* 2) *Mukhyāṇḍa ;*

CC-0. Shri Vipin Kumar Col. Deoband. In Public Domain.

Digitized by Madhuban Trust, Delhi

3) *Yaśoṇḍa* ; 4) *Poshāṇḍa* ;5) *Parāṇḍa*. *Pṛithivī* corresponds to *Mukhyāṇḍa*, the Egg responsible for material manifestation. Sūrya corresponds to *Yaśoṇḍa*, by which *Vijñāna* or the Higher Mind is created. *Chandra* corresponds to *Retoṇḍa*. *Poshāṇḍa* is explained as Vāyu which interlinks all the preceding three. He further explains the triple principle of *Manas*, *Prāṇa* and *Vāk* as the three eggs beyond which is the fourth corresponding to *Vijñāna* or Sūrya (712). Even higher than *Vijñāna* is *Ānanda* which is infinite and the *finale* of all creation.

Of all the eggs or orderly systems the centre is called *Hṛidaya* over which *Vyāna* presides. It has two aspects, viz. the cosmic egg which is the (*viśvāṇḍa*) sphere of Mātariśvā and the individual egg (*dehāṇḍa*) where Manu or the principle of mind presides. Manu is variously designated as Prajāpati, Indra, Agni, Prāṇa and the Golden Person. (726). The source of Manu is Vivasvān Sūrya because of which he is called Vaivasvata. In fact Manu is twofold, the one is universal and self-existent creater permeating the whole cosmos and the other which incarnates in the individual centre as the self (727).

Six kinds of entities are said to exist in each *Aṇḍa*, viz. material form (*mūrti*), Movement (*gati*), dimension (*vyāpti*), which is also designated as the *Rathantarasāma* or the extension of each individual object, self-potency (*ātmadharma*) which makes itself manifest as *Vaiśvānara* or the twofold vibrations of *Prāṇa* and *Apāna*,the pervasive principle which incarnates in each centre as Mind (*antaśchara*), and lastly the universal self to which the individual egg owes its energising (729-730). It may be stated that in the womb of the universal egg millions of other eggs or *prāṇic* centres exist and function by the potencies of Agni and Soma (*Somarajāṁsi Agnirajāṁsi*, 732).

Sūtra 46, division of the three worlds (*trailokya-prabheda*, 734-741) enumerates ten kinds of *trailokyas* ;—*Bhautya*,(184-193) i.e. material (*Bhūta-Sarga*) ; (2) Aṇḍa, 703-733) i.e. the three eggs of Mind, Life and Matter as explained above ; (3) *Māṇḍalika*, (742-771) comprising a mumber of *maṇḍalas* within *maṇḍalas* ; (4) *Āhnika*, (772-885) consisting of *jyoti*, *Āyu* and *gau* correspon-

CC-0. Shri Vipin Kumar Col. Deoband. In Public Domain.

Digitized by Madhuban Trust, Delhi

ding to *Manas, Prāṇa and Vāk ;* (5) *Brāhma* (846-849) consisting of *Vidyā trailokya* (*Vidyā Pradhānayajña*, 848) or the region of immortality which is beyond Sūrya (849) ; (6) *Kaurma* (850-878) consisting of *Dyāvā Pṛithivī* as Kūrma ; (7) *Paurāṇika* (879-886) as explained in the consmography of the Purāṇas comprising the seven continents and the seven oceans ; (8) *Pṛishṭhya* (887-890) consisting of the diameter and orbit of the earth ; (9) *Divya* (891-895) consisting of the division of the earth into northern and southern hemishpheres and lastly, (10) *Bhauma* (896-901) which follows the preceding pattern and is more the concern of the matter of fact historian (899). These ten classes have been explained at length but the underlying motif is the idea of a basic threefold division as Pṛithivī symbolsing the world of matter, Dyauḥ symbolising the world of immortal *devas* which is unamifest and an intermediate region between the two known as Antariksha.

Thus the *Rajovāda* is a work of great erudition in which the basic principle of *rajas* or movement is explained at great length and many other definitions in relation to it have been brought within purview. It is a matter of gratification that the work is being published in the Neapl Endowment Sanskrit Series with illustrations as intended by the author.

VASUDEVA S. AGRAWALA
Banaras Hindu University
Vārāṇasī–5

22 January 64

CC-0. Shri Vipin Kumar Col. Deoband. In Public Domain.

Digitized by Madhuban Trust, Delhi

CC-0. Shri Vipin Kumar Col. Deoband. In Public Domain.

Digitized by Madhuban Trust, Delhi

॥ अथ रजोवादाधिकारः प्रारभ्यते ॥

१—रजः-सूत्रम् ।

द्यौर्यावतीयं, पृथिवी च यावती, ते वै सहास्तां क्वचिदेतदग्रतः ।
नैतद्विभक्तं किमपीह कुत्रचिद् व्यज्ञायतेदन्त्वविविक्तरूपवत् ॥१॥

आपस्तदासन्नथवाग्निरासीद् वायुस्तदासीदिति नो विशेषः ।
व्यज्ञायतैकं तु रजोऽविशिष्टं, बीजं त्रयाणां तदिहाग्र आसीत् ॥२॥

परस्परेण व्यतिषक्तरूपं रजः समन्तान्निबिडं तदासीत् ।
शून्यं तु नासीदत एव सर्वं स्तब्धं तदासीन्न गतिः क्व चासीत् ॥३॥

आरम्भणं तत्त्वमिहोच्यते रजो, रजांसि तान्यत्र यदेतदीक्ष्यते ।
स्थाने तु यस्य क्रमते न चेतरत्, स्वरूपतस्तन्मितमुच्यते रजः ॥४॥

आदित्य एषोऽस्ति रजश्च योऽसौ, लोकान् दिशश्चावृणुते समन्तात् ।
इत्याह वत्सारमहर्षिरेवं बृहस्पतिर्वा नकुलोऽप्युवाच ॥५॥

"ब्रह्म जज्ञानं प्रथमं पुरस्ताद् विसीमतः सुरुचो वेन आवः ।
स बुध्न्या उपमा अस्य विष्ठाः सतश्च योनिमसतश्च वि वः" ॥६॥
(यजुः सं० १३।३)

२—मिति-प्रतिज्ञा-सूत्रम् ।

यत्त्वाहुरेकेऽस्ति हि विभ्वखण्डं चानन्तमेकं किमपीह वस्तु ।
ततोऽखिलं विश्वमिदं प्रजातं, नैतन्मतं साधु वयं तु विद्मः ॥७॥

यदत्र पश्यामि, मितं तदीक्ष्यते, पृथ्वी मिता, द्यौश्च मितान्तरं मितम् ।
मितं च गृह्णाति हि, गृह्णती मतिस्तस्मादमीषां मितमस्ति कारणम् ॥८॥

यदेतदारम्भणमस्ति तद् ध्रुवं, मितं स्वरूपेण च संख्ययाऽपि च ।
मिता अवस्थाश्च, मिता विशेषका, मिताऽस्य सृष्टिर्मितमेव तज्जगत् ॥९॥

संख्यातुमीष्टे न कदाप्यणूंस्तान् तथाप्यनन्ता अणवो न सन्ति ।
यदप्रमाणं हि तदप्रमाणं, न सप्रमाणं हि तदप्रमाणम् ॥१०॥

यावत् पुरासीदिदमस्ति तावत्, तावत् सदा स्थास्यति विश्वमेतत् ।
न क्षीयते, नापि च वर्द्धतेऽस्य प्रदृश्यमानायतनं कदाचित् ॥११॥

जलं यदा मृत् प्रभवेत्, तदानीं मृद् वर्द्धते, वारि तु तत् क्षिणोति ।
मृद्रुचो जलं यत्र भवेन्मृदां स्यादुपक्षयस्तत्र जलस्य वृद्धिः ॥१२॥

CC-0. Shri Vipin Kumar Col. Deoband. In Public Domain.

Digitized by Madhuban Trust, Delhi

पृथ्वीरसा यत्र तरौ क्रमन्ते, पृथ्वी तदा नीरसतामुपैति ;
प्रक्षीयतेऽन्नं यदि भुज्यते तच्छुष्येत् सरोऽम्भो गगनं यदीयात् ॥१३॥

एकत्र वृद्धावपरत्र हानिः, ध्रुवं भवत्यत्र ततो ब्रवीमि ।
रजांसि संख्यानियतानि सन्ति, नापूर्वजन्मास्ति, न पूर्वनाशः ॥१४॥

एषामवस्था अथवा विशेषा विपर्य्ययन्ते हि ततोऽन्यदन्यत् ।
उद्भूयमानं च विलीयमानं पश्यास्यणूनां तु न जन्मनाशौ ॥१५॥

ब्रह्मैतदाहुर्यदि चैकदृष्ट्या पश्यन्ति सर्वाणि रजांसि तानि ।
ब्रह्म द्विधा शान्तसमृद्धभेदाच्छान्तं प्रतिष्ठं हि समृद्धमस्ति ॥१६॥

ज्ञानं तु शान्तस्य विदुः स्वरूपं बलं समृद्धस्य समृद्धमेतत् ।
पश्यामि रूपं यदिदं समस्तं तद् व्योम्नि यत्रास्ति तदस्ति शान्तम् ॥१७॥

शान्तं न जानामि विशिष्य किञ्चिन्न लक्षणं तस्य न वा विशेषाः ।
तस्मात् समृद्धं प्रवदामि रूपं क्रियामयं यत्परिलक्षयामि ॥१८॥

"द्वे वाव खल्वेते ब्रह्मज्योतिषो रूपके-शान्तमेकं समृद्धं चैकम् । अथ यच्छान्तं तस्याधारं खम् । अथ यत्समृद्धम् इदं तस्यान्नम् ।" इति मैत्रिश्रुतौ (मै० उ० ६ प्र) यद्यप्यग्नेरेवेदं रूपद्वैविध्यमुच्यते । अन्नादस्य दाहकस्याग्नेः समृद्धत्वात् । सर्वाकाशपरिव्यापिनस्त्वन्नादस्य प्रशान्तत्वात् । तथाप्यग्निर्न ब्रह्मणोऽतिरिच्यते । मूलब्रह्मण्यपीदं द्वैविध्यमुपपद्यत इत्यभिमानः ।

३—प्रतान-सूत्रम् ।

रजांसि सर्वाणि गुणाणुरेणुस्कन्धप्रभेदात् प्रविदुश्चतुर्धा ।
गुणं बलं प्राहुरणुं विशेषं रेणुं त्रसं पुद्गलमाहुरन्त्यम् ॥१९॥

गुणाणवो नेन्द्रियवृत्तियोग्याः स्कन्धांश्च रेणूंश्च समीक्षयन्ते ।
एकैकशक्त्यात्मकता प्रतीता बलस्वरूपा विभवो गुणाः स्युः ॥२०॥

यन्मौलिकं द्रव्यमकार्य्यभूतं यच्छक्तिकेन्द्रात्मकतत्त्वमस्ति ।
अतीन्द्रियं प्रत्ययमात्रगम्यं चायोगजं यत् तदणुं प्रवच्मि ॥२१॥

प्रत्यर्थमेता इह शक्तयो यास्तासां घनः स्यादयमर्थसंज्ञः ।
शक्तेः पृथक्त्वादिव शक्तिकेन्द्राः पृथक्-पृथक् ये त इमेऽणवः स्युः ॥२२॥

दृश्यन्त एता इह शक्तयस्ता, नानाविधास्तेन सहस्रभेदाः ।
एकैकशक्त्यात्मतया स्थितानामेषामणूनामपि जातयः स्युः ॥२३॥

अनेकसंयोगजमेकभूतं यत्कार्यजातेः प्रथमाणुरूपम् ।
अनेकशक्त्याश्रयकार्यनित्यं, कार्यं च तत्त्वं च यदेव रेणुः ॥२४॥

CC-0. Shri Vipin Kumar Col. Deoband. In Public Domain.

Digitized by Madhuban Trust, Delhi

अनेकजातित्रसरेणुभिर्यः समुच्चयः शक्तिघनः प्रतीतः ।
स्कन्धः स योगेऽपि भवेद् बहूनां, न यत्र तत्त्वान्तरताप्रपत्तिः ॥२५॥

स्कन्धा हि सर्वे त्रसरेणुभिः स्युस्ते चापि सर्वेऽणुभिरेव सिद्धाः ।
यद्बिन्दुमात्रं मितमप्रदेशं तदण्वमीषां तु गुणा बलानि ॥२६॥

यः सूक्ष्मभूतेषु परोऽस्ति खण्डो, न यस्य खण्डः परमाणुरेषः ।
यः स्थूलभूतेषु परोऽस्ति खण्डो, न यस्य खण्डस्त्रसरेणुरेषः ॥२७॥

हस्तेन गृह्णामि यमेव, भूतस्कन्धः स उक्तोऽवयवी सखण्डः ।
स्कन्धानुसंयोगवशादपि स्युः स्कन्धा इहैव क्रमते कृतिर्नः ॥२८॥

रजांसि सर्वत्र मिथो यदोतप्रोतस्वरूपेण सह स्थितानि ।
बलानि तानीह विभूनि, तेभ्यः स्कन्धा बलं कर्मसु ते लभन्ते ॥२९॥

[1]स्कन्धा इमे यानि बलानि लब्ध्वा स्वरूपमाप्ता, प्रभवादभूवन् ।
क्वचित् तदन्यद् बलमालभन्ते, ततः क्रियायुक्तिषु वेगवत् ते ॥३०॥

४—संज्ञा-सूत्रम् ।

रजांसि सर्वाण्यप आहुरेके, वायुं परे, प्राणमथान्य आहुः ।
द्रवन्ति सर्वत्र घनीभवन्ति, तान्याप्नुवन्तीत्यप आहुरेवम् ॥३१॥

सर्वेऽणवस्ते वियुताः सहस्थाः प्रवान्त्यतो वायुरिति ब्रुवन्ति ।
वायुर्न कश्चित् पृथगस्त्यणुभ्यो, ये रेणवो येऽप्यणवः स वायुः ॥३२॥

अजः प्रजाश्चेति रजो द्विधा स्यात्, प्रजा प्रजाता, न तु जायतेऽजः ।
प्रजार्पितं प्राहुरजं, स एकोऽप्युक्तो बहुत्वेन परव्यपेक्षम् ॥३३॥

प्रजापतिर्नाम स एष वायुः, स भूतवायोरतिरिच्यतेऽर्थः ।
सूत्रात्मसंज्ञोऽपि च मातरिश्वा यो विश्वकर्म्मा स च भिद्यतेऽर्थः ॥३४॥

प्राणादयं सूक्ष्मतरोऽस्ति वायुः, प्राणादपि स्थूलतरः स वायुः ।
संभाव्यते भौतिकवायुशून्यो देशो, न शून्यस्तु कदाप्यनेन ॥३५॥

[1]

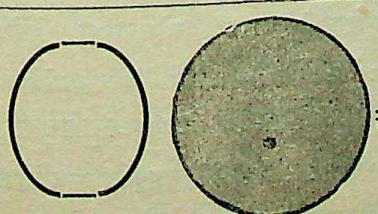

गुणः. बलम्. शक्तिः.
अणुः. विशेषः. मात्रा
रेणुः. त्रसः.....
स्कन्धः. पुद्गलः. पिण्डः

१ गुणः	=वैशेषिकगुणः	—शक्तयः	—तत्त्वम्	—अकार्य्यम्—मूलगुणः—
२ अणुः	=परमाणुः	—शक्तिकेन्द्रः	—तत्त्वम्	—अकार्य्यम्—मूलद्रव्यम्—
३ रेणुः	=त्रसरेणुः	=शक्तिवाही	=तत्त्वम्	=कार्य्यम् —मूलद्रव्यम्—
४ स्कन्धः	=मात्रास्कन्धः	—शक्तिघनः	=अतत्त्वम्	=कार्य्यम् =कार्यद्रव्यम्—

CC-0. Shri Vipin Kumar Col. Deoband. In Public Domain.

Digitized by Madhuban Trust, Delhi

परोरजाः प्राण इहास्ति कश्चिद्, रजांसि सर्वाण्यपि सोऽध्यतिष्ठत् ।
इत्याहुरेकेऽथ वयं वदामः-परोरजा नाम न कश्चिदर्थः ॥३६॥
यद्वा रजः प्राणदपानदेव तु स्वभावतो विश्वत एव वर्तते ।
तस्मादिदं प्राण इति प्रचक्ष्महे प्रसारसंकोचमयः स सर्वदा ॥३७॥
स प्राण आद्योऽभिहितः परोरजा, रजांसि लोका इह सप्त तान्ययम् ।
अतीत्य तेभ्यः परतोऽवतिष्ठते, परोरजास्तेन स उच्यते पृथक् ॥३८॥
प्राणोह्ययं यद्यपि सप्त लोकाः, अस्यैव हि व्याहृतयो मतास्ताः ,
उद्रिच्यतेऽथाप्यविशेषरूपं, विशेषरूपेभ्य इति ब्रवीमि ॥३९॥
प्राणं तु वक्ष्यामि रजोविशेषं यमुत्तरत्राग्निविशेषजन्यम् ।
तस्मात्तु कार्य्यादतिरिच्यतेऽयं यो निर्विशेषो निखिलैकयोनिः ॥४०॥

५—[1]अन्वासङ्गसूत्रम् । (परस्परसम्बन्धभेदाः)

मिथोऽनुकूलाः, प्रतिकूलिताः, समा, इमास्त्रिधा शक्तय आपृता यतः ।
ततो रजांसि 'त्रिविधानि' चक्षतेऽनुरक्त-विद्विष्ट-सम-प्रभेदतः ॥४१॥
अथानुरक्तानि सहान्वियन्ति तान्येकीभवन्त्याशु विहाय पौर्विकम् ।
रूपं नवीनं दधतेऽपि कर्म चापूर्वं तदोदेति स रेणुरुच्यते ॥४२॥
रजांसि विद्वेषवशात् परस्परं विक्षिप्यमाणानि भवन्ति दूरतः ।
उदासते यानि न तानि विक्षिपन्त्यनन्वितान्येव समं सहासते ॥४३॥

६—रजोगत-प्राणापानसूत्रम् ।

एकान्ततो विप्रतिपन्थि वृत्तिद्वयग्रहातिग्रहबन्धरूपा ।
या प्राणनापाननशक्तिरेषा विशिष्य सर्वेषु रजस्सु भाति ॥४४॥
प्रसारणाकुञ्चनयोर्द्वयं यत्, तत् प्राणनापाननरूपमस्ति ।
स्वतो भवेदग्निरजःसु वृत्तिद्वयी, ततः सोमरजःसु हेतोः ॥४५॥
स्कन्धेषु रेणुष्वणुषु प्रसारः संकोच आयाति च पर्य्ययेण ।
प्रसारणाकुञ्चनयोः स्वरूपे नानाविधे संभव-तद्विनाशौ ॥४६॥
उद्ग्राभ-निग्राभगती बहिर्वान्तर्वा, विकारं प्रकृतिं भजेद्वा ।
विकास-संकोचगती च, वृद्धिह्रासौ, तथा पेलवसान्द्रते वा ॥४७॥
वायुश्च शब्दोऽपि च विद्युदर्चिः प्रोद्भूय, योनौ विलयं व्रजन्ति ।
तत्रोदयः प्राणनमस्त्यमीषामपाननं तु प्रलयश्चिराय ॥४८॥

[1] सम्बन्धः

CC-0. Shri Vipin Kumar Col. Deoband. In Public Domain.

Digitized by Madhuban Trust, Delhi

उद्ग्राभ आदित्य उदेति तद्वन्निग्राभ एषोऽस्तमुपैति तद्वत् ।
इत्युच्यते तित्तिरिसंहितायां तत्पञ्चमे, तत्प्रथमे च काण्डे ॥४९॥

'वाजस्य मा प्रसवेनोदग्राभेणोदग्रभीत् ।
अथ सपत्नां इन्द्रो मे निग्राभेणाधराँ अकः ॥

'वाजस्य मा प्रसवेनोदग्राभेणोदग्रभीद्' इत्याह—
असावादित्यः उद्यन् उद्ग्राभः । एष निम्लोचन् निग्राभः' ॥
(तै० सं० १।१।१३ ५।४।६,)

श्वासः शरीराद् बहिरुद्गतः स्यात् तथैव सोऽन्तर्निहितः पुनः स्यात् ।
अङ्गारतो दीधितयो बहिः स्युस्तोयप्रयोगात् पुनरन्तरीयुः ॥५०॥

मृदेति काष्ठत्वमियं विकारात्, काष्ठं प्रकृत्या पुनरेति मृत्त्वम् ।
नानाविधा वृक्षगणाः पृथिव्यामुत्पद्य पृथ्वीत्वमिताः पुनस्ते ॥५१॥

संकोच एषोऽस्तु विसार एषोस्त्वपाननं प्राणनमप्ययं स्यात् ।
लौहादिसंकोचमुपैति शैत्यात्, तत् तापयोगाच्च विकासमेति ॥५२॥

सुप्तस्य संकोचमुपैति चित्तं, विकासमायाति तु जाग्रतस्तत् ।
नरस्य सर्वाङ्गविसारि रेतः संकोचितं भ्रूणवपुस्त्वमेति ॥५३॥

क्रमाद्वपुः संकुचितं शिशूनां विकासमायाति सुमं च तद्वत् ।
[1]वसन्ततस्त्रिष्वृतुषु प्रवृद्धिन्ततस्त्रिषु ह्रासमुपैति सोऽग्निः ॥५४॥

शरन्मुखेषु त्रिषु याति वृद्धिं ततस्त्रिषु ह्रासमुपैति सोमः ।
तैलं च सर्पि-स्त्रपुजत्वमूनि संसृष्टिमागत्य घनीभवन्ति ॥५५॥

विलीयमानानि पुनर्द्रवत्वं, तत्र द्विधा द्वे तु विवक्षिते ते ।
द्रवत्वमेतत् विलयः प्रसारो, घनत्वमाकुञ्चनमस्ति सृष्टिः ॥५६॥

जगत्प्रसारो नवकार्यसृष्टिः, सृष्टस्य चाकुञ्चनमुल्लयोऽस्य ।
जलं घनं सद् दिवि दृश्यतेऽभ्रं, न दृश्यतेऽथो विरलं भवत् तत् ॥५७॥

येनापि केनापि तदित्थमेते रूपेण वृत्ती भवतोऽखिलेषु ।
भेदेष्यमीषां न विशिष्य भेदं पश्यामि तत्रान्तत ऐकरूप्यात् ॥५८॥

प्रसारणं प्राणनमेषु सर्वेष्वाकुञ्चनं तद्वदपाननं स्यात् ।
प्रसारणं सृष्टिरिति प्रतीयादाकुञ्चनं तु प्रलयं वदन्ति ॥५९॥

कदाचिदस्त्येष जगत्प्रसर्गः, कदाचिदस्त्येष जगन्निरोधः ।
स्वभावतस्तौ परिवर्तमानौ, पुनः पुनः संभवतः स्वतन्त्रम् ॥६०॥

तिरोभवेदेष य आविरासीदाविर्भवेदेष तिरोहितो यः ।
उद्यन्ति, नश्यन्ति, च शक्तयस्ताः, सा प्राणनापाननवृत्तिरासाम् ॥६१॥

---

[1]चरके सूत्रस्थाने षष्ठाध्याये "विसर्गः सौम्यः, आदानं पुनराग्नेयमित्युक्तम् ।

CC-0. Shri Vipin Kumar Col. Deoband. In Public Domain.

Digitized by Madhuban Trust, Delhi

सुप्तं बलं केऽपि विदुर्न तत् सत्, कस्मादकस्माद्बलमुत्थितं स्यात् ।
उत्तिष्ठते नोदनयेति वादोप्यसन्न नादोऽस्त्यनुदेप्यबुद्धे[1] ॥६२॥

का नाम सुप्तिर्न च नास्ति भावो, नैकान्ततः क्वापि बलस्य नाशः ।
अक्षुब्धता शान्तिरियं न सुप्तिः, कथं त्यजेत् तद्धि बलं बलत्वम् ॥६३॥

तस्मादियं सुप्तिरपाननात्मा बहिर्वदन्तर्भवतीह कर्म्म ।
तत्र प्रतिद्वन्द्वबलेन कुर्वद्रूपे भवेन्नोदनया विशेषः ॥६४॥

७—उद्गीथ-(सीमा) सूत्रम् ।

प्रसारणाकुञ्चनयोस्तु सीमोद्गीथो, न चैते तमतिक्रमेते ।
सीमानमागत्य विपर्य्ययेते, प्रवर्त्तते [2]चक्रमिदं सदैव ॥६५॥

सीमाप्रसारस्य तु मध्यमह्नः, संकोचसीमां तु निशीथमाहुः ।
निशीथमध्यन्दिनयोस्तु मध्ये सीमोदयस्यास्तमनस्य चास्ति ॥६६॥

अस्तादिहारभ्य तथोदयान्तं, तमस्तु रात्रिः प्रलयः स कालः ।
अथोदयादस्तमनान्तमेव ज्योतिर्दिनं तत्, स च सृष्टिकालः ॥६७॥

रजोविशेषे तदहश्च रात्रिर्विभिन्नकाले भवतः स्वभावात् ।
अत्यल्पकालेन तु ते क्वचित् स्तः, क्वचित् परार्द्धं विदुरस्य कालम् ॥६८॥

यद्वै प्रदीप्तार्चिरिदं पुरस्ते स्थितं चिरादेकरसं विभाति ।
अनुक्षणं चानुरजश्च तत्रापूर्वं समुद्भूय बलं विभाति ॥६९॥

ब्रह्माण्डमेकं यदुदेति काले, चिराय कालेऽस्तमनं च तस्य ।
विलीय नोदेष्यति, नो पुनस्तत्, पुनः प्रवृत्तिश्च, पुर्नानवृत्तिः ॥७०॥

प्रसारसंकोचकृते बलं यत् तच्च स्वतन्त्रं पृथगस्त्यमीषाम् ।
क्वचित् पुनः स्यादिह पारतन्त्र्यादुदेति नश्यत्यपि नोदनातः ॥७१॥

यदा परायत्तबलं तदानीमहश्च रात्रिश्च न कालसाम्यात् ।
स्वतन्त्रगत्या त्वखिलं स्वभावाद् दृश्येत, लीयेत, च कालसाम्यात् ॥७२॥

---

[1] अबुद्धे—अक्षुब्धे, अनुदेऽपि नादोऽपि नास्ति ।

[2]

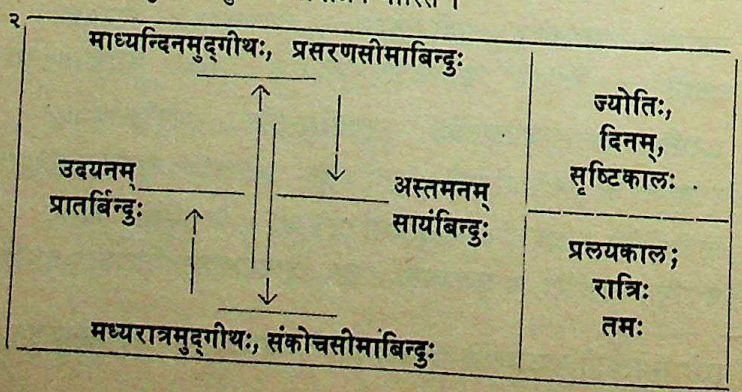

CC-0. Shri Vipin Kumar Col. Deoband. In Public Domain.

Digitized by Madhuban Trust, Delhi

CC-0. Shri Vipin Kumar Col. Deoband. In Public Domain.

Digitized by Madhuban Trust, Delhi

प्राक्सर्गः (अग्नीषोमौ)

प्रत्यर्थमेतत्कलयामि वृत्तिद्वयं, न तत्संभवतीह जातु ।
विना द्वितीयं, तत एव मन्ये-रजांसि जात्या द्विविधानि सन्ति ॥७९॥

रजो द्विधेत्थं- गतिमत्तु किञ्चित्, स्थितिं प्रयाति क्व च पारतन्त्र्यात् ।
किञ्चित् स्वभावात् स्थितिमत् तदेतद् गतिं प्रयाति क्व च पारतन्त्र्यात् ॥८०॥

अग्निं वदिष्यामि गतिस्वभावं, स्थितिस्वभावं तु वदामि सोमम् ।
अग्नेश्च सोमाच्च परस्परेण प्रयोगतः सर्वमिदं बभूव ॥८१॥

अग्निर्न सोमेन विना क्वचित् स्यात्, सोमोऽपि नत्वेव विनाऽग्निना स्यात् ।
परस्परेण व्यतिषक्तरूपौ, प्राणौ, जगन्निर्वहतः समस्तम् ॥८२॥

गतिर्द्विधाऽन्तस्त्व-बहिष्ट्वभेदाद्, बहिः प्रवृत्तिस्तु, निवृत्तिरन्तः ।
प्रवृत्तिरग्नेस्तु निवृत्तिरग्नेरग्नेर्निवृत्तावगतिर्घनोऽन्यः ॥८३॥

रजांसि सन्ति प्रसृतिस्वभावान्यन्यानि, चान्यानि तु संकुचन्ति ।
प्रसारवत्स्वग्निपदं निरूढं, संकोचवत्स्वस्ति च सोमशब्दः ॥८४॥

यावद्रजः प्राणिति तद्विकासं याति, प्रसारं गतमग्निमाहुः ।
यावद्रजोऽपानिति, तत्समस्तं, संक्षेपमायाति, स सोम उक्तः ॥८५॥

सोमस्तु योऽव्यक्तघनः पुरासीद्, गतिर्न तत्रेति निविश्य तस्मिन् ।
प्रसारधर्मा गतिमान् परोऽग्निः प्रपञ्चयंस्तं विततं करोति ॥८६॥

[1]अव्यक्तमेतद्धि रजोऽग्ननामा व्यक्ते स्थिते सोमरजस्युपैति ।
प्रसारसंकोचकृतिप्रसर्गाद् व्यक्तं भवद् विश्वमिदं विभाति ॥८७॥

अग्निं वितन्यात्र जुहोति सोमं यत् तद्घनत्वं प्रसृते दधाति ।
अन्तःप्रविश्य प्रघनं तु बीजं सोमं प्रपञ्च्य प्रततं करोति ॥८८॥

जुहोति योषाग्निरजस्यभीद्धे सौम्यं रजो बीजमिदं तदास्मिन् ।
संसृज्य यद्वद्विततं शरीरात्मनोद्भवत्येवमुदेति विश्वम् ॥८९॥

अग्निः स्वतःप्राणदपानदङ्गः, सोमोऽग्निसंसर्गविसर्गहेतोः ।
आकुञ्चनादन्यगतिर्न सोमे साऽप्यग्न्यभावादुपपद्यतेऽस्मिन् ॥९०॥

१

	व्यक्तः	अग्निः	अव्यक्तः
अव्यक्तः	सोमः	व्यक्तः	

CC-0. Shri Vipin Kumar Col. Deoband. In Public Domain.

Digitized by Madhuban Trust, Delhi

	व्यक्तः	अग्निः	अव्यक्तः
अव्यक्तः	सोमः	व्यक्तः	

चि. सं. ३ श्लो. सं. ८७ पृ. सं. ८

CC-0. Shri Vipin Kumar Col. Deoband. In Public Domain.

Digitized by Madhuban Trust, Delhi

CC-0. Shri Vipin Kumar Col. Deoband. In Public Domain.

Digitized by Madhuban Trust, Delhi

अपाननादग्निरयं निवर्तते ततोऽग्निजन्मा प्रसृतिर्निवर्तते ।
विकारहेतोरुपयात्यपायतो निरन्तरत्वं प्रकृतिस्थितं स्वयम् ॥९१॥

यावत्यमुत्राग्निरजश्चये तत्. संसृज्यते सोमरजस्तु यावत् ।
तावत्प्रमाणं तदुदेति वस्तु, तच्चाग्न्यपानक्रमतो जिनाति[1] ॥९२॥

सौम्यं रजस्त्वेव हि वस्तुभारः, सोमान्वयो वस्तुनि भारमानम् ।
अर्थे घने सौम्यरजोधिकत्वाद् भाराधिकत्वं भवतीति मन्ये ॥९३॥

यदूनविंशत्यधिकोऽस्ति भारः स्वर्णे जलादायतने समाने ।
तदूनविंशत्यधिकानि विद्याद् रजांसि हेम्नीह पयोरजोभ्यः ॥९४॥

गुणैकजातीयरजोमिथोऽन्वयात् सृष्टाणुभारस्य मितिर्नियम्यते ।
भारोऽणुजातीयरजोमिथोऽन्वयात् सृष्टस्य रेणोर्व्यवतिष्ठते पृथक् ॥९५॥

तद्रेणुजातीयरजोमिथोऽन्वयात् स्कन्धेषु सृष्टेषु तु ते पृथक् पृथक् ।
तत्तद्रजोयोगविचित्रतावशाद् भाराः स्युरन्यान्यविधा व्यवस्थिताः ॥९६॥

तदग्निसोमद्वययोगरूपं रजो यदासीत् तदिहाप आहुः ।
अद्भ्यो जगत्सृष्टिरियं यथावद् जाता, तदापोमयमस्ति सर्वम् ॥९७॥

प्राणश्च, वायुश्च, तथाम्भ इत्थं तावत् त्रिधापः प्रबभूवुरेताः ।
सूक्ष्मातिसूक्ष्माः, कतिचित्तु सूक्ष्माः, स्थूलास्तथान्यास्तत एव विश्वम् ॥९८॥

[2]तदग्निसोमद्वयक्लृप्तरूपं रजो भवेत् प्राणदपानदङ्गम् ।
क्षणाद् विसारं प्रतिपद्य सद्यः क्षणेन संक्षेपमुपैति भूयः ॥९९॥

आत्यन्तिकापानवशात् प्रसारं चात्यन्तिकं प्राप्य विलीयतेऽग्निः ।
संसर्गमप्राप्य रजश्च सौम्यं विलीयतेऽत्यन्तघनीभवत् तत् ॥१००॥

सोमेन संसृष्टिवशाद् घनत्वं यदेति, तत्प्राणनमुक्तमग्नेः ।
सोमस्य तत्प्राणनमेष गच्छेद् यदाग्निसंसृष्टिवशात् तनुत्वम् ॥१०१॥

यत्किञ्च पश्याम्यखिलेषु तेषु स्थितिद्वयं नित्यमिवावलोके ।
घनत्वमस्मिन्, विरलत्वमस्मिन्नापेक्षिकं द्वैतमिदं वदामः ॥१०२॥

यदेव किञ्चित् क्वचिदस्ति, तस्मिन् यावत् तनुत्वं ध्रियते निसर्गात् ।
ततोऽपि तस्मिन्नधिकं तनुत्वं संभाव्यते, तेन घनत्वमस्ति ॥१०३॥

यावद्घनत्वं ध्रियते निसर्गात् ततोऽपि तस्मिन्नधिकं घनत्वम् ।
शक्यं प्रकर्त्तुं, तत आहुरत्रापदान्तरं[2] तेन तनुत्वमस्ति ॥१०४॥

मनस्थमत्यन्तमिदं तनुत्वं घनत्वमात्यन्तिकमस्ति भूमौ ।
तदन्तरेष्वस्त्यपदान्तरं[2] तद् द्वयं च लोकेष्वपि तारतम्यात् ॥१०५॥

---

[1] जिनाति—ह्रसति

[2] अपदान्तरम्—मध्यवर्ति

CC-0. Shri Vipin Kumar Col. Deoband. In Public Domain.

Digitized by Madhuban Trust, Delhi

तस्य प्रसारान्मनसोऽधिकश्चेत् प्रसार आयाति तदायमर्थः ।
अव्यक्ततां याति विलीयमानो, न ज्ञायते वा न निरुच्यते वा ॥१०६॥

भूमिमपेक्ष्याप्यधिकं घनत्वं कथंचिदायाति तदापि सोऽर्थः ।
अव्यक्ततां याति विलीयमानो न ज्ञायते वा न निरुच्यते वा ॥१०७॥

इत्थं तनुत्वं द्विविधं समीक्षे, तद्वचक्तमव्यक्तमिति प्रभेदात् ।
घनत्वमप्येवमिह द्विधेक्षते तद्वचक्तमव्यक्तमिति प्रभेदात् ॥१०८॥

भूम्यम्बुतेजोऽनिलवागसुभ्यः परं मनोऽव्यक्तमिहोभयं स्यात् ।
अव्यक्तमूर्ध्वं मनसस्तनुत्वं घनत्वमव्यक्तमुपर्यवन्याः ॥१०९॥

आरभ्य भूमौ मनसः परस्तादव्यक्तपर्य्यन्तमयः प्रसारः ।
प्रवर्त्तते तत्र मनोऽस्ति मध्ये निरुक्तमर्वागनिरुक्तमूर्ध्वम् ॥११०॥

मनःप्रभृत्युत्तरतश्च भूम्या अव्यक्तपर्य्यन्तमिदं घनत्वम् ।
प्रवर्त्तते, मध्यगता तु भूमी निरुक्तमर्वागनिरुक्तमूर्ध्वम् ॥१११॥

भूमीत उर्ध्वं न मतः प्रसारो, न चोर्ध्वमस्मान्मनसो घनत्वम् ।
भूमीमिमां तच्च मनोन्तरेण प्रसारसङ्कोचसमन्वयोऽस्ति ॥११२॥

भूमीमिमां तच्च मनोन्तरेण त्रयो विभागास्त्रिवृतः प्रकल्प्याः ।
त्रिकं घनिष्ठं, त्रिकमन्तरस्थं त्रिकं ततोऽणिष्ठमिति क्रमेण ॥११३॥

[1]तेजोम्बुभूमीरप आहुरेवं, वाग्-वायु-तेजांसि च वायुमाहुः ।
प्राणं मनःप्राणवचांसि चाहुः, वाक्तेजसोः सन्धिगयोर्द्विधात्वम् ॥११४॥

भूमीपरे स्यादधिकं घनत्वं मनःपरे स्यादधिकः प्रसारः ।
मध्यं समं चोभयतस्त्वसर्गौ पञ्चेत्थमस्मिन्नभवन् विभागाः ॥११५॥

अव्यक्तभागौ प्रलयस्वरूपं, मध्यास्त्रयः सृष्टिमया विभागाः ।
सान्ध्यैक्यतो मध्यगतास्तु सप्त प्रसृष्टयो व्याहृतयः प्रसिद्धाः ॥११६॥

अग्नेश्च सोमस्य पृथक्स्थयोः स्याद्रूपेऽणिमा, किन्तु तयोः प्रसर्गे ।
गुणाणुरेण्वादिकृताद्बहुत्वाद् भूमास्ति तस्मादिह भूतशब्दः ॥११७॥

तत्रापि भूमेश्च जलाच्च सृष्टौ विशिष्य भूम्नास्ति स भूतशब्दः ।
आपेक्षिकाणिम्नि पुनर्मनस्तः प्राणाच्च सृष्टेष्विह देवशब्दः ॥११८॥

वाग्वायुतेजस्सु तु भूतशब्दः स्याद्देवशब्दश्च समानभावात् ।
पञ्चैव भूतानि वदन्ति तस्माद्, वदन्ति पञ्चैव च दैवतानि ॥११९॥

न मानसप्राणकृतेषु भूतेष्वपि प्रयुङ्क्ते ननु भूतशब्दम् ।
नाप्येषु भौमेष्वपि देवशब्दं विवक्षया तद् व्यवहारकल्पम् ॥१२०॥

त्रयः समुद्राः सह संनिविष्टाः, प्राणाः सदा सायतनाः स्वतंत्राः ।
स्युर्वायवोऽनायतनाः स्वतंत्रा आपस्त्वकल्पायतनान्यतन्त्राः ॥१२१॥

CC-0. Shri Vipin Kumar Col. Deoband. In Public Domain.

Digitized by Madhuban Trust, Delhi

प्राणाः स्युरुक्थानि तु देवसृष्टेरापः स्युरुक्थानि च भूतसृष्टेः ।
तत्रापि तत्रापि च वायुरुक्थं सृष्टौ हि ते वायुवशेन दृब्धे ॥१२२॥

॥ इति प्राक्सर्गः ॥

आवपनसर्गः (घनविरलभावहेतुः)

सोमस्तु बिन्दुं कमपीह केन्द्रं कृत्वा तमभ्येति च सर्वदिग्भ्यः ।
अग्निस्तु पर्य्येति कुतोपि केन्द्राद् बहिः समन्ताद् विसरन् विसारी ॥१२३॥

स्वतस्तु सोमस्य रजांसि सर्वाण्यग्नेरभावाद् घनतामुपेयुः ।
घनेऽग्निराविश्य विसार्य भूयो रजांसि तान्येव पृथक् तनोति ॥१२४॥

नानाणवो रेणुरभूदिहैकस्ते चाप्यनेकेऽभवदेकरेणुः ।
ते चाप्यनेकेऽभवदेकरेणुस्तदित्थमत्यन्तघनीभवन्ति ॥१२५॥

इत्थं घने क्वाप्यणवो भवन्ति यावन्त एतेऽग्निवशात् क्रमेण ।
प्रसारमागत्य पृथग् भवन्ति तद्विस्तृतं मण्डलमस्य रूपम् ।१२६॥

सोमस्य यावद्बलमस्ति तावत् स्कन्धात्मपिण्डः परिदृश्यतेऽन्तः ।
पिण्डप्रमाणस्य तु यावदग्नेर्बलं बहिस्तावदयं प्रसारः ॥१२७॥

प्रसाररूपायतनं तु सोऽग्निः प्रसार्यमाणानि रजांसि सोमः ।
सोमस्य यावन्ति भवन्त्यणूनि प्रसाररूपायतनं च तावत् ॥१२८॥

॥ इत्यावपनसर्गः ॥

विश्वसृट्सर्गः ।

यविष्ठः १

[1]तदग्निसोमान्वयक्लृप्तमूर्तिर्व्याप्तोऽभितोऽजायत कश्चिदर्थः ।
स जातवेदाः, नृमणाः, नृचक्षाः, यविष्ठ इत्याद्यभिधाभिरुक्तः ॥१२९॥

१	नृमणाः=नृचक्षाः=यविष्ठः=परमानन्दः=भूमा ॥			प्रथमकल्पे
२	प्रज्ञाः=	आनन्दः, ज्ञानम्, विज्ञानम् ।	चेतनाहेतुः । निमित्तहेतुः । मनोमयः ।	द्वितीय-कल्पे
	तेजांसि=	मातरिश्वा, विश्वकर्मा-विवस्वान् ।	चेष्टाहेतुः । असमवायि-हेतुः । प्राणमयः ।	
	विश्वानराः=	आदित्यः, विद्युत्, अङ्गिराः ।	अर्थहेतुः । समवायिहेतुः । अन्नमयः ।	
३	प्राज्ञः=	सर्वज्ञः=अन्तर्यामी=सत्यः	,, ,, ,,	तृतीय-कल्पे
	तैजसः=	हिरण्यगर्भः	,, ,, ,,	
	वैश्वानरः=	विराट्	,, ,, ,,	
४	भूताक्षितयः देवाक्षितयः	=लोकाः, यज्ञाः, वेदाः =सोमाः, ऋतवः, पृष्ठानि, सामानि, ग्रहाः, छन्दांसि, ऋषयः, प्राणाः, दिशः, संज्ञा ।		चतुर्थ-कल्पे

CC-0. Shri Vipin Kumar Col. Deoband. In Public Domain.

Digitized by Madhuban Trust, Delhi

अन्नं हि सोमोऽस्त्ययमग्निरन्नादन्नं यदात्तात्ति तदान्नमस्मिन् ।
हितं पृथङ् न व्यपदिश्यते तत्, किन्तूच्यतेऽन्नादयमेक एव ॥१३०॥

तदग्निसोमान्वयकल्पितरूपो द्वियोगजोऽन्योऽप्ययमग्निरेव ।
आख्यायते, तेन यविष्ठ एवं वैश्वानरोऽन्योपि तथाग्निरेव ॥१३१॥

यविष्ठभेदाः २

अथाग्निसोमान्वयतारतम्यात् त्रिधा यविष्ठस्य भवन्त्यवस्थाः ।
प्रज्ञा च, तेजश्च, तथैव विश्वानरश्च, ते चित्कृतिभूतरूपाः ॥१३२॥

वैश्वानराग्निः ३

पृथ्व्यन्तरिक्षं, द्युरिमानि विश्वान्यग्निश्च वायुश्च रविर्नरास्स्युः ।
विश्वेषु तेषु क्रमशः स्थितास्ते, विश्वानरास्तेन च ते प्रसिद्धाः ॥१३३॥

अत्राङ्गिरा अग्निरयैष वायुर्विद्युत् स गौरित्यभिधीयते च ।
सूर्योऽयमादित्य इति, त्रयाणामेषामनेके प्रभवन्ति भेदाः ॥१३४॥

अष्टौ स्युरादित्यगणा, अथैता गावः सहस्रप्रमिता भवन्ति ।
देवाश्च भूतानि च गोभ्य एवैर्कविशिनस्तेऽङ्गिरसः प्रतीताः ॥१३५॥

स्युर्द्वादशादित्यगणाश्च, रुद्रा एकादशाष्टौ वसवश्च गोभ्यः ।
इन्द्रो वषट्कार इमौ च देवौ देवास्त्रयस्त्रिंशदिमे प्रसिद्धाः ॥१३६॥

रुद्रेभ्य एते मरुतः प्रजातास्ते सप्तकाः सप्त मता अमीषाम् ।
कर्म्माणि रूपाणि विभेदनामान्यनूचिरे वेदमहर्षयः प्राक् ॥१३७॥

देवा अनन्ताः प्रभवन्ति तेषां विश्वानराख्याः, प्रभवास्त्रयस्ते ।
लोकत्रयाध्यक्षतया 'त' एतेष्वधिष्ठिता एव परत्र यान्ति ॥१३८॥

जागर्ति शेतेऽग्निरयं विधत्ते विश्वंशये जाग्रति हव्यवाही ।
स्थिरश्चरश्चाग्निमयं समीर्ते भूतानि, देवांश्च दधाति वायुः ॥१३९॥

आदत्त आदित्य इमानि भूतान्येषां रसांश्चैषु दधाति रूपम् ।
तेषां मिथः श्लेषवशेन वैश्वानरोऽग्निरुत्पद्यत इत्यवैमि ॥१४०॥

उक्थात्मना विश्वसितास्त एतेऽर्चन्ति त्रयोऽर्का अशितिं ग्रहीतुम् ।
आदित्य आदाय भुवोन्तरिक्षादन्नं, निजं विश्वमतो बिर्भात ॥१४१॥

दिवोऽन्तरिक्षाच्च नयन् स्वमन्नं स्वमंगिरास्तेन बिर्भात विश्वम् ।
विद्युच्च गोरूपतयोभयस्थानर्थान्नयन् सम्भरतेऽन्तरिक्षम् ॥१४२॥

दिव्यङ्गिरा संनयते क्षितिस्थान् दिव्यांस्तथादित्य इहानयेत ।
विद्युत्तु गोरूपतयान्तरिक्ष्यानर्थान्नयत्यत्र, परत्र चायम् ॥१४३॥

विश्वान्यभिव्याप्य नृणन्ति तस्माद् विश्वानरा नाम भवन्ति देवाः ।
तेऽन्योन्यघातेन बलैः सृजन्ति वैश्वानरं प्राह च वामदेव्यः ॥१४४॥

CC-0. Shri Vipin Kumar Col. Deoband. In Public Domain.

Digitized by Madhuban Trust, Delhi

[1]यं देवासोऽजनयन्ताग्नि यस्मिन्नाजुहवुर्भुवनानि विश्वा। (ऋ० १०।८८।९)
सोऽर्चिषा पृथिवीं द्यामुतेमामृजूयमानो अतपन्महित्वा ॥१४५॥

[2]स्तोमेन हि दिवि देवासोऽग्निमजीजनञ्छक्तिभी रोदसिप्राम्। (ऋ० १०।८८।१०)
तमू अकृण्वंस्त्रेधा भुवे कं स ओषधीः पचति विश्वरूपाः ॥१४६॥

[3]यज्जातवेदो भुवनस्य मूर्द्धन्नतिष्ठो अग्ने सह रोचनेन। (ऋ० १०।८८।५)
तं त्वाहेम मतिभिर्गी'भि'रुक्थैः, स यज्ञियो अभवो रोदसिप्राः ॥१४७॥

मूर्द्धन्वतो नाम तु वामदेव्यस्यर्षेर्वचो वेदयतेऽग्निजन्म।
त्रिधा तु सोऽग्निः समभूद्यथा तद् वत्सप्रिराहैष महर्षिरन्यः ॥१४८॥

[4]दिवस्परि प्रथमं जज्ञेऽअग्निरस्मद् द्वितीयं परि जातवेदाः। (ऋ० १०।४५।१)
तृतीयमप्सु नृमणाऽअजस्त्रमिन्धान एनं जरते स्वाधीः ॥१४९॥

[5]विद्मा तेऽअग्ने त्रेधा त्रयाणि, विद्मा ते धाम विभृता पुरुत्रा। (ऋ० १०।४५।२)
विद्मा ते नाम परमं गुहा यद् विद्मा तमुत्सं यत आजगन्थ ॥१५०॥

[6]समुद्रे त्वा नृमणा अप्स्वन्तर्नृचक्षा ईधे दिवो अग्न ऊधन्।
तृतीये त्वा रजसि तस्थिवांसमपामुपस्थे महिषा अवर्धन् ॥१५१॥(ऋ० १०।४५।३)

दिव्येष एकः पुरुषे, द्वितीयो यस्वान्तरीक्ष्यः, सहि पूरुषेऽभूत्।
तृतीय एषोऽप्सु यमिन्धतेऽस्यां, वैश्वानरः सर्वगतस्तदित्थम् ॥१५२॥

---

[1] देवासः यं अग्निं अजनयन्त, यस्मिन् विश्वा भुवनानि आजुहवुः। सः अर्चिषा पृथिवीं (अन्तरिक्षम्) द्यां उत इमां च ऋजूयमानः महित्वा अतपत्।

[2] देवासः शक्तिभिः रोदसिप्रां अग्निं दिवि स्तोमेन हि अजीजनन्। तं कं त्रेधा भुवे अकृण्वन्। स विश्वरूपा ओजधीः पचति।

[3] हे जातवेदः! अग्ने! यत् भुवनस्य मूर्धन् रोचनेन (आदित्येन) सह अतिष्ठः। तं त्वा मतिभिः गीर्भिः उक्थे अहेम (ऋ० १०।८८।५) स रोदसिप्राः यज्ञियोऽभवः।

[4] अग्निः प्रथमं दिवः परि जज्ञे। जातवेदाः द्वितीयं अस्मत् परि। नृमणाः तृतीयमप्सु (अन्तरिक्षे वैद्युतात्मना) एवं स्वाधीः अजस्रं इन्धानो जरते-स्तौति पृथिव्यन्तरिक्षद्युलोकेषु)

[5] हे अग्ने? ते त्रेधा (त्रिषु स्थानेषु त्रयाणि अग्निवाय्वादित्याख्यानि) विद्मा ते धाम पुरुत्रा विभृता विद्म। ते गुहा यत् परमं नाम विद्म। यत आजगन्थ, तमुत्सं विद्म।

[6] हे अग्ने? नृमणाः-समुद्रे अप्सु अन्तः त्वा, नृचक्षाः दिव ऊधन् ईधे। त्वां तृतीये रजसि तस्थिवांसं अपामुपस्थे महिषा अवर्धन्।
हे अग्ने? नृमणाः—त्वां समुद्रे अप्स्वन्तः वडवात्मना, नृचक्षाः—च दिव ऊधः स्थानीये त्वां इन्धनदानेन दीपितवान्। एवं तृतीये रजसि अन्तरिक्षे स्थितम् अपाम्मध्ये त्वां महिषा महान्तो मरुतः अवर्धन् अवर्धयन्।

CC-0. Shri Vipin Kumar Col. Deoband. In Public Domain.

Digitized by Madhuban Trust, Delhi

आदित्यवाय्वग्निरिति त्रिधाऽग्निः सोऽनेकधा विह्रियतेऽयमग्निः ।
यविष्ठ इत्यस्य निगूढनामा जगाम पूर्वं स इहाद्भ्य एव ॥१५३॥

अस्मिन् समुद्रेष्सु यथायमग्निर्दिवोष्सु चोधस्सु तथायमग्निः ।
स्थितं तृतीयेद्युरपामुपस्थे प्राणस्तमग्निं समवर्द्धयंश्च ॥१५४॥

ऋषिर्भरद्वाज उवाच बार्हस्पत्यो यथायं विमिमीत भूमौ ।
[४]रजांसि तद्वद्दिवि रोचनानि विश्वेष्वदब्धः परिपप्रथे च ॥१५५॥

वि यो रजांस्यमिमीत सुक्रतुर्वैश्वानरो वि दिवो रोचना कविः । (६।७।७)
परियो विश्वा भुवनानि पप्रथे ऽदब्धो गोपा अमृतस्य रक्षिता ॥१५६॥

[१]व्यस्तभ्नाद् रोदसी मित्रो अद्भुतोऽन्तर्वावदकृणोज्ज्योतिषातमः । (६।८।३)
वि चर्मणीव धिषणे अवर्त्तयद्वैश्वानरो विश्वमधत्त वृष्ण्यम् ॥१५७॥

[२]दिव्यन्तरिक्षे, भुवि, जन्तुदेहे, वैश्वानरो योगवशादुदेति ।
दिव्यन्तरीक्ष्येपि च शाकपूणिर्यास्कोपि तं पश्यति भौमयोगात् ॥१५८॥

यो वैद्युतोऽयं, किल वायुमाहुर्गोरूपतो यः क्रमते समन्तात् ।
स चानुपात्तः शरणेऽस्ति यावत् तावन्मतो मध्यमधर्मतोऽयम् ॥१५९॥

सोऽबिन्धनः कायशमं विधत्ते स चेदुपादीयत एष तर्हि ।
संपद्यते पार्थिव धर्मतोऽयं कायेन्धनस्तोयशमं करोति ॥१६०॥

इत्थं यदैवाङ्गिरसाऽन्तरीक्ष्यः संसृज्यते वैद्युतवायुरेषः ।
तदोभयप्रत्युपमर्द्धजन्मा वैश्वानरो नाम विजायतेऽग्निः ॥१६१॥

---

[१] सुक्रतुः यः रजांसि (लोकान्) वि अमिमीत (विविधं निर्मितवान्) वैश्वानरः कविः क्रान्तदर्शी दिवः-द्युलोकस्य-रोचना-नक्षत्राणि विविधं (निर्मितवान्) यः विश्वा भुवनानि परिपप्रथे । यः अदब्धः, गोपाः, अमृतस्य रक्षिता ।

[२] मित्रः रोदसी व्यस्तभ्नात् । अद्भुतः ज्योतिषा तमः अन्तर्वावत् (अन्तर्हितम्) अकृणोत् । धिषणे (धारयित्र्यौ द्यावापृथिव्यौ) चर्मणीव वि अवर्तयत् । वैश्वानरः विश्वम् वृष्ण्यम् (वीर्यम्) अधत्त-धत्ते धारयति च ।

[3] अयमेवाग्निर्वैश्वानर इति शाकपूणिः । विश्वानरावेते उत्तरे ज्योतिषी । वैश्वानरोऽयं यत्ताभ्यां जायते । कथं न्वयमेताभ्यां जायत इति । यत्र वैद्युतः शरणमभिहन्ति, यावदनुपातो भवति । मध्यमधर्मैव तावद्भवत्युदकेन्धनः शरीरोपशमनः । उपादीयमान एवायं संपद्यते उदकोपशमनः शरीरदीप्तिः । अथादित्यात् उदीचि प्रथमसमावृत आदित्ये कंसं वा मणिं वा परिमृज्य, प्रतिस्वरे यत्र शुष्कगोमयमसंस्पर्शयन् धारयति तत्र प्रदीप्यते, सोऽयमेव संपद्यते "(यास्कनिरुक्ते दैवतकाण्डे—७।२३।१०)"

CC-0. Shri Vipin Kumar Col. Deoband. In Public Domain.

Digitized by Madhuban Trust, Delhi

उदग्गतिप्रक्रमणे तु भास्वतः कंसं मणिं वा परिमृग्य धारयेत् ।
प्रतिस्वरे तस्य विशुष्कगोमयं चास्पर्शयंश्चेदथ दीप्यतेऽनलः ॥१६२॥

इत्थं यदादित्यत एष वैद्युतः संसृज्यते तर्हि समन्ततो रवेः ।
गोभिः प्रदीप्तैरपहन्यते तमः प्राहुर्वसिष्ठप्रमुखर्षयस्तथा ॥१६३॥

[1]तव त्रिधातु पृथिवी उत द्यौर्वैश्वानर व्रतमग्ने सचन्त ।
त्वं भासा रोदसी आततन्थाजस्रेण शोचिषा शोशुचानः ॥१६४॥
(७ मं. । ५ सू. । ४ मं.)

मैत्रिश्रुतौ पूर्वमुवाच शाकायन्यो महर्षिः खलु मैत्रिशिष्यः ।
इक्ष्वाकुवंश्याय बृहद्रथाय वैश्वानरोऽध्यात्मगतो यथाभूत् ॥१६५॥

अभ्याभवत्येष उपांशुरन्तर्यामं स चोपाँशुमजस्रवृत्या ।
तदन्तरादौष्ण्यमुदेति घर्षात् स एष वैश्वानरपूरुषोऽस्ति ॥१६६॥

प्राणोऽस्त्युपांशुस्तुतमभ्यपानोऽन्तर्याम एतौ च मिथोऽभियुक्तौ ।
व्यानं हि नोपांशु सवाश्मभूतं जहीत आस्मात् सवनात्तृतीयात् ॥१६७॥

अग्नेरुपांशुग्रह एष सोमोऽन्तर्यामनामग्रहदेवतास्ति ।
प्राणोऽग्निकर्माऽस्त्यथ सोमकर्माऽपानोऽस्ति, ताभ्यामिदमग्निजन्म ॥१६८॥

वैश्वानरोऽन्तःपुरुषेऽस्ति योग्निर्थेनाशितं पच्यत एतदन्नम् ।
तस्यैष घोषोऽस्त्यपिधाय कर्णौ शृणोति, यं नो शृणुते मुमूर्षुः ॥१६९॥

शीतो मरिष्यन् भवतीह जीवन्नुष्णः स वैश्वानर एव तस्मात् ।
अयं मनुष्यः पुरुषः परो वा यदस्ति विश्वं, तदयं, न चान्यः ॥१७०॥

४—तैजसाग्निः

ये तेजसामत्र समुच्चयेनाजायन्त ते केचन तैजसा स्युः ।
[2]श्वा मातरिश्वापि, च विश्वकर्मा, तथा विवस्वांश्च, मतास्त्रिधातौ ॥१७१॥

विवस्वता श्लिष्यति मातरिश्वा, वैश्वानरं चाहरतेऽन्तरीक्ष्यः ।
प्राणा अगृह्णन् दिवि चोपपन्नं, क्रमाद् भरद्वाज इति प्रवक्ति ॥१७२॥

[3]"अपामुपस्थे महिषा अगृभ्णन्, विशो राजानमुपतस्थुर्ऋग्मियम् ।
आ दूतो अग्निमभरद्विवस्वतो वैश्वानरं मातरिश्वा परावतः" ॥१७३॥
(६।८।४)

---

[1] हे वैश्वानर ? अग्ने ? ४ त्रिधातु, (तृतीयं धातु—अन्तरिक्षम्) पृथिवी, उत द्यौः, तव व्रतम् सचन्त—सेवन्ते । त्वम् अजस्रेण शोचिषा-प्रकाशेन शोशुचानः—दीप्यमानः भासा रोदसी आततन्थ । (विस्तारयसि) ।

[2] मातरि श्वानमेव श्वानमाहुः

[3] अपाम्—अन्तरिक्षस्य, उपस्थे—मध्ये, महिषाः—(महान्तो मरुतः) अगृभ्णन्—अगृह्णन् । विशः ऋग्मियम्—स्तुत्यम्, राजानं उपतस्थुः । दूतो मातरिश्वा परावतः-दूरात् विवस्वतः वैश्वानरम् अग्निम् आ अभरत्—इमं लोकं प्रत्याजहार ।

CC-0. Shri Vipin Kumar Col. Deoband. In Public Domain.

Digitized by Madhuban Trust, Delhi

५—प्राज्ञः

प्रज्ञाश्च ब्रह्मचो बहुधा प्रथन्ते, समुच्चयात् प्राज्ञ उदेति तासाम् ।
वैश्वानरस्तैजस, इत्थमन्यः प्राज्ञस्त, उक्थास्त्रय उद्बभूवुः ॥१७४॥

६—समष्टिव्यष्टिभेदाः

उक्थास्त्रयस्ते द्विविधाः समष्टिव्यष्टिप्रभेदात् प्रथिता विसृष्टौ ।
ते प्राज्ञ-वैश्वानर-तैजसाख्याः स्युर्व्यष्टयः पिण्डगता अनेकाः ॥१७५॥

सर्वज्ञ-वैराज-हिरण्यगर्भाः समष्टयस्तेऽण्डगता इहैके ।
अण्डप्रभेदात्तु भवन्ति भिन्नाः समष्टितो व्यष्टय उद्भवुः ॥१७६॥

विराट् च वैश्वानर इत्यभिन्नः, स तैजसो योऽस्ति हिरण्यगर्भः ।
प्राज्ञश्च सर्वज्ञ इहार्थ एकस्ते स्युस्त्रयोण्डे, त्रय एव पिण्डे ॥१७७॥

७—अक्षितय :

भूतानि भूताक्षितयः समस्ता, देवाश्च देवाक्षितयस्ततः स्युः ।
लोकाश्च यज्ञाश्च तथैषु वेदास्तिस्रस्तु भूताः क्षितयः प्रसिद्धाः ॥१७८॥

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १०
स्तोभर्तृपृष्ठग्रहसामसंज्ञा छन्दांस्यृषिप्राणदिशो दशैते ।
भवन्ति हि प्राणभृतो, ऽग्निवाय्वादित्येन्दुदिक्संज्ञकदेवतानाम् ॥१७९॥

८—सृष्टिद्वयी

दैवी च भौती द्विविधेह सृष्टिस्तदग्नि-सोमान्वयतारतम्यात् ।
देवाश्च पञ्चैव त एव तु द्यौः, पञ्चैव भूतानि च तानि पृथ्वी ॥८०॥

आदित्यवाय्वङ्गिरसस्त्रयस्ते,ऽग्नयोऽग्निवैशेष्यवशात् प्रसिद्धाः ।
चन्द्रो दिशश्चेति मतौ तु सोमौ सोमातिशय्यादिति पञ्च देवाः ॥८१॥

ये के च देवा अधिदैवतं वाऽधिभूतमध्यात्ममुपक्रमन्ते ।
एते 'हि' ते 'पञ्च' परे 'च' 'तेषां विकारतः केचन' संबभूवुः ॥८२॥

आकाशवाय्वग्नय उद्भवन्ति त्रयोऽग्निमात्रातिशयाद् द्युगम्याः ।
आपो, मृदो, द्वे त्विह सोममात्राधिक्यादधस्थ 'इति' भूतभेदाः ॥८३॥

भूतसर्गः ।

१—त्रैलोक्यम् ।

अग्नेश्च सोमस्य च यास्ति सृष्टिस्तया तयोरेक 'उदेति' भूमा ।
द्वयो रजांसीह बहूनि सृष्ट्वा, यद्रूपमायांति स एव भूमा ॥८४॥

भूमोवयः स्याद्भुवनं च भावश्चैतं 'हि' भावं प्रवदामि भावम् ।
यज्जन्मभावस्तत एष भावः कर्मैव तद्धचस्ति यदस्ति वस्तु ॥८५॥

CC-0. Shri Vipin Kumar Col. Deoband. In Public Domain.

Digitized by Madhuban Trust, Delhi

भूमा बहुत्वं बहुभी रजोभिर्ग्रन्थिः कृतो भूम्नि धृतोऽयमर्थः ।
जग्राह भूमानमिदं ततस्तद्भूतं विदुर्भूतमिदं समस्तम् ॥१८६॥

तच्चेह भूतं त्रिविधं समीक्षे, सूक्ष्मं, समं, स्थूलमिति प्रभेदात् ।
अग्नेर्बलीयस्त्ववशाद् विसारं रजांसि यान्तीति स सूक्ष्मभावः ॥१८७॥

संकोचमायान्ति रजांसि सोमाधिक्यात्, ततः स्थौल्यमुदेति भावे ।
मध्या स्थितिश्चेदुभयोः, समाने बले तदा मध्यमभाव इष्टः ॥१८८॥

त्रैभाव्यमित्थं रजसामिहाभूत् स्थविष्ठमन्तःस्थमणिष्ठमेषाम् ।
उपैत्यणीयस्त्वमपि स्थविष्ठं स्थविष्ठतामेति कदाप्यणिष्ठम् ॥१८९॥

प्राणन् प्रसारादयमन्यलोको, ऽपानन् पुनः सङ्कुचितोऽन्यलोकः ।
प्रसारसङ्कोचसमानयोगान्मध्या स्थितिश्चेदयमन्यलोकः ॥१९०॥

यद्वै स्थविष्ठं पृथिवी स लोको,ऽणिष्ठं द्युलोकोऽन्तरमन्तरिक्षम् ।
तान् भूर्भुवः स्वः प्रवदामि लोकानेता महाव्याहृतयः प्रसिद्धाः ॥१९१॥

प्राणानणिष्ठान् प्रवदामि तेषां, मध्यस्थितांस्तान् प्रवदामि वायून् ।
ब्रुवे स्थविष्ठांस्तु जलानि तद्वत्, त्रैलोक्यमित्थं प्रथमं वदामः ॥१९२॥

स्वतः पृथक्त्वात्तु रजःसमुद्रे लोकास्त्रयस्ते पृथगुद्बभूवुः ।
क्वचित् स्थविष्ठाः, क्वचिदप्यणिष्ठास्तेषां च मध्येऽन्तरिते अतिष्ठन् ॥१९३॥

४—त्रैलोक्यत्रिवृत्कारः

[1]प्राणश्च वायुश्च तथाप, इत्थं लोकास्त्रयो ये पृथगास्थितास्ते ।
प्राणादिगत्या व्यतिषज्य सर्वे परस्परेणैषु विकारमाधुः ॥१९४॥

प्राधान्यतस्तेन पृथक् प्रदेशावगाहिनां संस्रवतां त्रयाणाम् ।
प्रत्येकमेषामपि संबभूव त्रैभाव्यमुक्तक्रमसंनियोगात् ॥१९५॥

१

			पृ	अं	द्यौः		१
१	पृथ्वी	आपः	मृत्	जलम्	सोमः	भूः	भूतत्रैलोक्यम्
२	अन्तरिक्षम्	वायुः	अग्निः	वातः	आकाशः	भुवः	
३	द्यौः	प्राणः	वाक्	प्राणः	मनः	स्वः	
			भूः	भुवः	स्वः		

पृ.			अं.			द्यौः		
पृ.	अं.	द्यौः	पृ.	अं.	द्यौः	पृ.	अं.	द्यौः
मृत्	जलम्	सोमः	अग्निः	वातः	आकाशः	वाक्	प्राणः	मनः
भूः	भुवः	स्वः	भूः	भुवः	स्वः	भूः	भुवः	स्वः
भूः			भुवः			स्वः		

	शरीरात्मा			स्कम्भनात्मा			परमात्मा	
	मृत्	जलम्	सोमः	अग्निः	वायुः	आकाशः	वाक्	प्राणः	मनः
	पार्थिवात्मा			आन्तरीक्ष्यात्मा			दिव्यात्मा	

CC-0. Shri Vipin Kumar Col. Deoband. In Public Domain.

Digitized by Madhuban Trust, Delhi

५—उत्तमत्रिवृत्कारः ।

प्राणो हि सौक्ष्म्यं गमितो मनः स्यात्, स्थौल्यं गतो वागिति, रूपमेति ।
साधारणं तु प्रकृतिस्थितं तं प्राणं, तयोर्म्मध्यगतं वदामः ॥१९६॥

चैतन्यमाभासयते मनस्तत् प्राणो बलं यद् विधृतिप्रवृत्ती ।
वेदत्रयी वागपि मानुषी वागित्थं बभौ प्राणगता त्रिलोकी ॥१९७॥

यथा मनः सृष्टिकृते प्रकल्पते, सद्यस्तथा प्राण इहोपतिष्ठते ।
मनोऽनुगः प्राण उदेति यादृशो वाक् तादृशी तत्क्षणमत्र चेष्टते ॥१९८॥

प्राणेन साकं मनसा च वाक् सदा मिथोऽविना भूतमिदं त्रयं विदुः ।
मनो मतं द्यौः, पृथिवी च वागियं, प्राणोऽन्तरिक्षं, सह ते त्रयोऽभवन् ॥१९९॥

६—मध्यमत्रिवृत्कारः ।

वायुश्च सौक्ष्म्यं गमितो वियत् स्यात्, स्थौल्यं गतस्तैजसरूपमेति ।
साधारणं तु प्रकृतिस्थितं तं वायुं, तयोर्म्मध्यगतं वदामः ॥२००॥

इन्द्रः सरस्वानिति वाङ्मयो यस्तमेतमाकाश इति ब्रुवन्ति ।
वायुः प्रसिद्धस्त्वचि गृह्यते यो येनायमाकाश इहास्ति पूर्णः ॥२०१॥

द्वयोस्तु वाय्वोर्युतयोर्य एकोऽन्नादोऽन्यमन्नं कुरुते स तेजः ।
इत्थं परा वायुगता त्रिलोकी-न्द्रावायुतेजांसि सह स्थितानि ॥२०२॥

[1]द्यौरिन्द्र उक्तः, पृथिवी तु तेजः, सोऽग्निः, स वायुः पुनरन्तरिक्षम् ।
अग्निर्न वायुं व्यतिरिच्य, वायुर्नेन्द्रं कदाचिद् व्यतिरिच्य भाति ॥२०३॥

७—प्रथमत्रिवृत्कारः ।

आपस्तु सौक्ष्म्यं गमिता हि सोमः, स्थौल्यं गतास्ता यदि साऽत्र पृथ्वी ।
साधारणं तु प्रकृतिस्थितं यत् तदप्स्वरुपं ध्रियते यथावत् ॥२०३॥

सोमोऽपि तेजो य इहाग्नियुक्तः प्रद्योतते येन तमः क्षिणोति ।
सूर्य्याच्च चन्द्राच्च तथाग्निहेतेः सोमेन गावः परियान्ति दिक्षु ॥२०५॥

आपो वहन्त्यस्तु सरित्सु सिद्धाः पिबन्ति याः प्राणिजनास्तृषार्ताः ।
या शर्करा, याः सिकताश्मशिलायाः, क्षारा, हिरण्यानि, च साऽत्र पृथ्वी ॥२०६॥

द्यौः सोम उक्तः, पृथिवी तु पृथ्वी, या आप एता इदमन्तरिक्षम् ।
पृथ्वीयमद्भिर्विधृता कृता स्यात्, सोमेन चापो विधृताः कृताःस्युः ॥२०७॥

---

[1] यथाऽग्निगर्भा पृथिवी यथा द्यौरिन्द्रेण गर्भिणी इति श्रुतिः ॥

CC-0. Shri Vipin Kumar Col. Deoband. In Public Domain.

Digitized by Madhuban Trust, Delhi

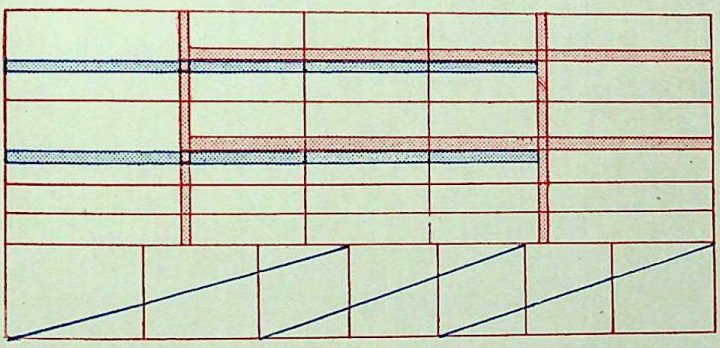

चि. सं. ६ श्लो. सं. १९९ पृ. सं. १८

		पृथ्वी		अन्तरिक्षम्		द्यौः	
		पृ. | अं. | द्यौः		पृ. | अं. | द्यौः		पृ. | अं. | द्यौः	
		भूः | भुवः | स्वः		भूः | भुव. | स्वः		भूः | भुवः | स्वः	
		भूः		भुवः		स्वः	
		आपः		वायुः		प्राणः	
	अव्यक्तसोमः	अमृतम् | जलं | सोमः		अग्निः | वायुं | आकाशः		वाक् | प्राणः | मनः	अव्यक्तोऽग्निः
		स्थविष्ठम्		अन्तःस्थम्		अणिष्ठम्	
		शरीरम्		योजकसूत्रम्		आत्मा	
		माता		प्रजननः		पिता	
स्वः			तेजः		वाक्		मनः
भुवः		आपः		वायुः		प्राणः	
भूः	भूमिः		तेजः		वाक्		

CC-0. Shri Vipin Kumar Col. Deoband. In Public Domain.

Digitized by Madhuban Trust, Delhi

CC-0. Shri Vipin Kumar Col. Deoband. In Public Domain.

Digitized by Madhuban Trust, Delhi

CC-0. Shri Vipin Kumar Col. Deoband. In Public Domain.

Digitized by Madhuban Trust, Delhi

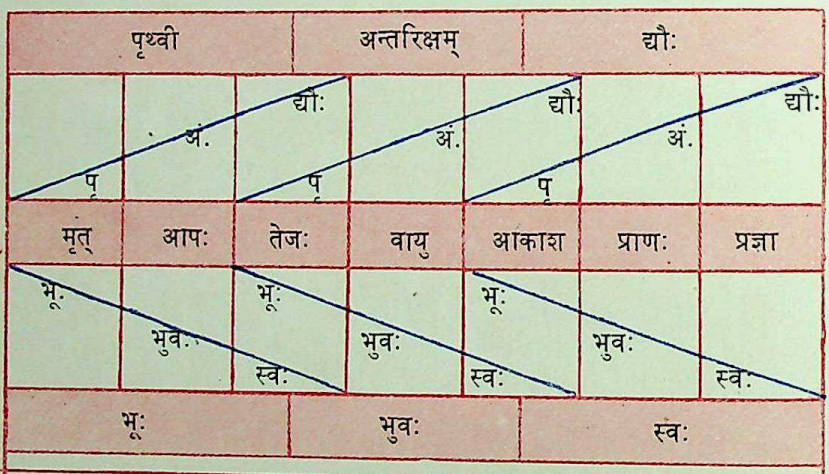

सप्तलोकाः	पृथ्वी	जलम्	अग्निः	वायुः	वाक्	प्राणः	मनः	सप्तव्याहृतयः
	भूः	भुवः	स्वः	महः	जनः	तपः	सत्यम्	

चि० सं० ७ श्लो० २०८ पृ० सं० १९

CC-0. Shri Vipin Kumar Col. Deoband. In Public Domain.

Digitized by Madhuban Trust, Delhi

८—त्रैलोक्यानुगमः

[1]पृथ्व्यश्च तिस्त्रोऽथ दिवश्च तिस्रस्त्रीण्यन्तरिक्षाणि यदित्थमाहुः ।
पृथक्, पृथग्, व्याहृतयस्त्रिधैताः स्युर्भूर्भुवःस्वःपदतोऽभिनेयाः ॥२०८॥

त्रैविध्यमेतद्भगवान् वसिष्ठो ऽनूचे तथा गार्त्समदश्च कूर्मः ।
ऊचे तथा दीर्घतमा महर्षिस्तथैतरेयप्रमुखाः परेऽपि ॥२०९॥

आत्मा तु वाक्प्राणमनोमयः स्यात् तेजोऽप्पृथिव्यास्तु शरीरमस्य ।
शरीरमात्मानमयं त्रिरूपः स्तभ्नाति सन्दर्भति वायुरन्तः ॥२१०॥

पिता स वाक्प्राणमनोमयः स्यात् तेजोऽप्पृथिव्यो जगतोऽस्य माता ।
तां मातरं, तं पितरं, च मध्यो बिभर्त्यसौ, दीर्घतमास्तथाह ॥२११॥

[2]"तिस्रो मातॄस्त्रीन्पितॄन् बिभ्रदेक ऊर्ध्वस्तस्थौ नेमव ग्लापयन्ति ।
मन्त्रयन्ते दिवो अमुष्य पृष्ठे विश्वविदं वाचमविश्वमिन्वाम् ॥२१२॥
[ऋ १।१६४। १०]

अचिकित्वाञ्चिकितुषश्चिदत्र कवीन्पृच्छामि विद्मने न विद्वान् ।
वि यस्तस्तम्भ षळिमा रजांस्यजस्य रूपे किमपि स्विदेकम् ॥२१३॥
(ऋ० १।१६४।६)

सप्त लोकाः ॥

यदुत्तमे संकुचितं प्रसारितं, यन्मध्यमे ते समलोकवर्तिनी ।
यन्मध्यमे संकुचितं प्रसारितं, यत् पश्चिमे ते समलोकवर्त्तिनी ॥२१४॥

स्वः पश्चिमे यत् तदु मध्यमे भूर्यन्मध्यमे स्वश्च तदुत्तमे भूः ।
इत्थं द्वयोरेकतया भवन्ति लोका इमे व्याहृतयोऽपि सप्त ॥२१५॥

ते भूर्भुवः स्वश्च महर्जनश्च तपश्च सत्यं च भवन्ति लोकाः ।
एष्वेव तिष्ठन्त्यखिलाः पदार्थास्तन्नास्ति यत् तानतिवर्त्य तिष्ठेत् ॥२१६॥

---

[1] 'तिस्रो द्यावो निहिता अन्तरस्मिन् तिस्रो भूमीरुपराः षड्विधानाः ॥ गृत्सो राजा वरुणश्चक्र एतं दिवि प्रेङ्खं हिरण्ययं शुभे कम् ॥ मं० ७ सू. ८७ । ऋ० ५ । इति वसिष्ठः ॥१॥ तिस्रोभूमीर्धारयन् त्रिरुँतद्यून् त्रीणि 'व्रता' विदथे अन्तरेषाम् । ऋतेनादित्या महिवो महित्वं तदर्य्यमन् 'वरुण मित्र' चारु ॥ मं२ । सू. २७ । ऋ० ८ । इति कूर्म्मो गार्त्समदः ॥२॥ त्रयो वा इमे त्रिवृतो लोकाः । ऐ० आ० २।१० ॥

[2] तिस्रः मातॄः—तेजोऽप्पृथिवीः, तदधिष्ठान् भूतान्, अधस्थान् लोकान्, त्रीन् पितॄन्—वाक्प्राणमनोमयान् त्रीन् उपर्य्युपरि लोकान् बिभ्रद्—धारयन् एकः ऊर्ध्वः तस्थौ । ईम्-एनं च न अवग्लापयन्ति । अमुष्य दिवः पृष्ठे विश्वविदम् विश्वभूताम् अधोऽधः त्रीन् लोकान्, परिणताम् अविश्वम् इन्वाम् उपर्युपरि विद्यमानान् लोकान् परिणताम् वाचम् मन्त्रयन्ते ।

CC-0. Shri Vipin Kumar Col. Deoband. In Public Domain.

Digitized by Madhuban Trust, Delhi

मनांसि तेजांसि च वाच आपः प्राणाः पृथिव्योऽपि च वायवश्च ।
व्यक्त्या च जात्या च भवन्त्यनेकप्रकारतस्तानि विविच्य विद्यात् ॥२१७॥

प्राणास्तपः सत्यमदो मनांसि वाचो जनो वायुविधो महः स्यात् ।
स्वः सर्वतेजांसि, भुवस्तथापो भूरिष्यते सर्वविधाः पृथिव्यः ॥२१८॥

रूपैरमीभिर्जगदेतदेकं चराचरं व्याह्रियते समस्तम् ।
रजश्च तद् व्याह्रियते यदाभिस्तस्मादिमा व्याहृतयः प्रसिद्धाः ॥२१९॥

तेजस्त्रिधा स्वश्च भुवश्च भूश्च, वाक् च त्रिधा स्वश्च भुवश्च भूश्च ।
आपो द्विधा भूश्च भुवश्च तद्वत्, प्राणो द्विधा स्वश्च भुवश्च भाति ॥२२०॥

भूरेव पृथ्वी, भुवरेव वायुर्मनः स्वरेव त्रय एव लोकाः ।
[1]लोकास्त्वमी व्याहृतिभिः प्रकल्प्याः पृथ्व्यन्तरिक्षं द्युरिति क्रमेण ॥२२१॥

प्राणा इमे वायव आप इत्थं स्युरन्तरिक्षे 'व्यपदिश्यमानाः ।
आपो जघन्ये स्युरथोत्तमे स्युः प्राणास्तथा वायव एषु मध्ये ॥२२२॥

ये सप्त लोकाः प्रचरन्ति तेषां प्रत्येकजातिप्रविभक्तिरूपाः ।
अन्येऽप्यनेके प्रभवन्ति शाखा लोका न लोकेन विनास्ति वस्तु ॥२२३॥

यं वा यथा यत्र विलोकयामः, स कार्य्यपर्य्यायधृतोऽस्ति लोकः ।
छन्दांसि, वेदांश्च, दिशश्च, यज्ञान्, सहान्ववेतानि वदामि लोकम् ॥२२४॥

निवारयन्ती तिमिराणि चन्द्रिका या पौर्णमास्यां निशि भाति सा प्रगे ।
सूर्योदयान्न प्रतिभान्ति, तेंऽशवः सूर्य्यांशुलोके परिणम्य निर्ययुः ॥२२५॥

उद्दीप्तसूर्य्यार्चिषि नाग्निवर्चो विलोक्यते लोक्यत एव धूमः ।
तमीं तमिस्रामनुलोक्यतेऽर्चिर्न धूम इत्थं भवतीह कस्मात् ? ॥२२६॥

लोकान्तरत्वप्रतिपत्तिहेतोरेवेति, पश्यन्ति हि तैत्तिरीयाः ।
नक्षत्ररोचींष्यपि सूर्य्यलोकं गतानि, तस्मान्न दिवाऽवभान्ति ॥२२७॥

भूतात्रितयः ॥

रजांसि सप्तापि भुवः स्वरूपं, षड्भी रजोभिः प्रभवन्ति चापः ।
एकैकमेवं ह्रसतीति कृत्वा सर्वोत्तमं शुद्धमिदं मनोऽस्ति ॥२२८॥

रजांसि तानीह पृथग् बभूवुर्लोक्यन्त एतानि विविक्तभावात् ।
लोक्यन्त एष्वेव रजःप्रसूतास्तस्मात् त्रयः सप्त च तेऽत्र लोकाः ॥२२९॥

एभिस्तु लोकैः सह संनिविष्टैः संस्थात्रयी जायत इत्यवैमि ।
मनःकृता प्राणकृता च वाचाकृता च तिस्रोऽपि मिथोऽनुषक्ताः ॥२३०॥

CC-0. Shri Vipin Kumar Col. Deoband. In Public Domain.

Digitized by Madhuban Trust, Delhi

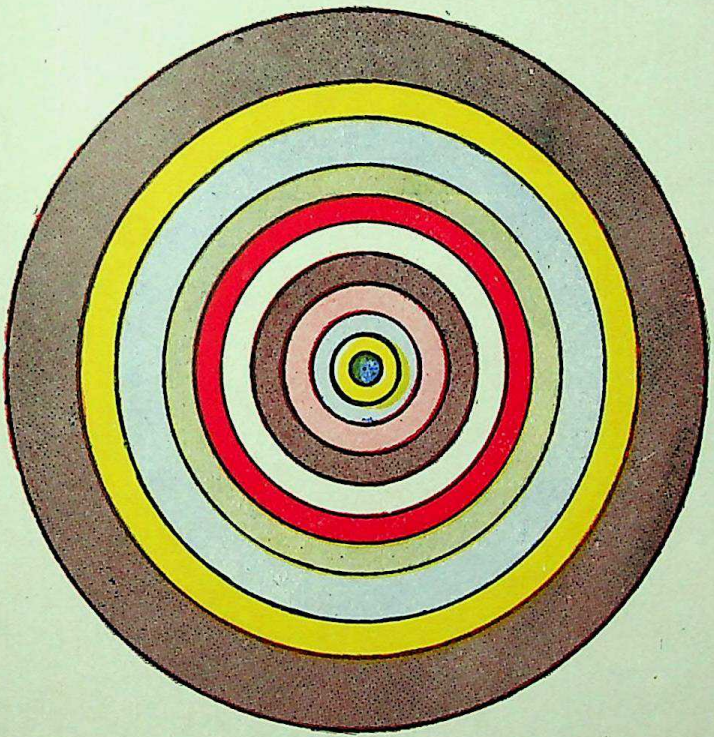

सप्तलोक चित्रम्

चि० सं० ८ श्लो० सं० २२१ पृ० सं० २०

CC-0. Shri Vipin Kumar Col. Deoband. In Public Domain.

Digitized by Madhuban Trust, Delhi

CC-0. Shri Vipin Kumar Col. Deoband. In Public Domain.

Digitized by Madhuban Trust, Delhi

स्याद्वेदसंस्था मनसा कृतास्मिन्, प्राणाश्रिता तत्र च यज्ञसंस्था।
वाचाकृतोदेति च लोकसंस्था, सर्वं त्रिसंस्थं भवतीह भूतम् ॥२३१॥

भूमिः स्थविष्ठाऽथ मनस्त्वणिष्ठं, तदन्तरेऽन्यानि रजांसि विद्यात्।
मनस्तु नभ्यं परितः श्रयन्ते, स्थूलोत्तराण्वेव रजांसि तानि ॥२३२॥

नानामनोरेणुसमन्वयेन प्राणस्य रेणुर्भवतीति मन्ये।
तेषां बहूनां च समन्वयेन वाग्रेणुरित्थं क्रमशः प्रविद्यात् ॥२३३॥

अप्पूर्वरूपा पृथिवीयमापोऽग्निपूर्वरूपा अथ वायुपूर्वः।
अग्निः स वाक् पूर्व उतैष वायुर्वाक् प्राणतोऽसौ मनसस्तदित्थम् ॥२३४॥

प्रदृश्यते या पृथिवीयमित्थं रूपाध्रुवं वेद्मि तदन्तरन्तः।
अपां च, वह्नेः, पवनस्य, वाचः, प्राणस्य, चित्तस्य, च तत्र रेणून् ॥२३५॥

भूरेणुरुत्सीदति दृश्यतेऽन्तस्त्वब्रेणुरस्यापचयऽग्निरेणुः।
तस्यात्यये मारुतरेणुरस्यात्यये तु वाग्रेणुरुदेति रूपात् ॥२३६॥

इत्थं कृता रेणुभिरेव रेणू रेण्वात्मभूता म्रियते न रेणुः।
प्रत्येकरेणोरणवः प्रगृह्यां भिन्नाधिरूढ़ाश्रयबन्धनत्वात् ॥२३७॥

पृथ्वीकपालान्तकृता हि लोका ब्रह्माण्डमेकं प्रवदामि लोकम्।
त्रिभिश्च लोकैरपि सप्तलोकैस्तमेकलोकं प्रतिवस्तु विद्यात् ॥२३८॥

नभ्यः स लोकस्तत आप एताः सूक्ष्मोत्तराणां रजसां क्रमोऽयम्।
संतिष्ठते तत्र गतो हि यस्मात्परं न विज्ञायत एष लोकः ॥२३९॥

नभौ स्थविष्ठा पृथिवी, ततोऽन्तेऽणिष्ठं मनस्तैर्ध्रियते रजोभिः।
यदस्य रूपं दृशि तत्परेषां गतं हि तद्वेदनहेतुरस्ति ॥२४०॥

तापः पृथिव्यां नियमेन दृष्टो नासंचरन् स व्ययमानमूर्त्तिः।
रेतांस्यपां जिन्वत्ति वा घनस्याकृत्वा द्रवीभावमुदेति नैषः ॥२४१॥

द्रव्याद् घनादेष बहिर्भवंश्चेत्स्यादन्तरिक्षे स हि तर्हि वायुः।
विलीयते यत्र तदस्य रूपं वियत् ततः प्राणमनःप्रपत्तिः ॥२४२॥

एधोऽस्ति पृथ्व्यां स यदा प्रदीप्यते, द्रवः स भूत्वैव तदेति हेतिताम्।
स ज्योतिरुत्सृज्य तु याति वायुतामूर्ध्वन्तु वाक्प्राणमनांसि मन्महे ॥२४३॥

मनःप्रभृत्युत्तरभूमसु क्रमाद् यथा यथा वर्द्धितमस्ति बन्धनम्।
उन्मुच्यते च क्रमतस्तथा तथा परा गतिः सा यदि सा भवेन्मनः ॥२४४॥

मनस्तु भूमित्वमुपैति संचरे, भूमिर्मनस्त्वं प्रतिसंचरक्रमात्।
इत्थं क्रिये द्वे भवतो निरन्तरं यतः स यज्ञः स्थितिरस्य वस्तुनः ॥२४५॥

CC-0. Shri Vipin Kumar Col. Deoband. In Public Domain.

Digitized by Madhuban Trust, Delhi

स लोक उक्तो यदि पीवरोत्तराः स्तराऽस वेदो यदि पीवरान्तराः ।
चित्तस्य वाचश्च य इत्थमुत्तरोत्तरिक्रमो यज्ञमिमं प्रचक्ष्महे ॥२४६॥

वेदस्य यज्ञस्य च लोकबन्धनं स्वरूपमुक्तं भुवनप्रसङ्गतः ।
विशिष्टरूपं तु तयोः प्रवक्ष्यते यत्स्यान्मनः प्राणनिबन्धनं परम् ॥२४७॥

संस्थाभिराभिर्ध्रियते यदेकं रूपं हि तद्भूतमिति प्रवच्मि ।
तत्पञ्चधा भूमवशाद्धि सौक्ष्म्यात् प्राणो न भूतैर्ध्रियते मनो वा ॥२४८॥

प्रज्ञामयप्राणमया हि देवा अन्नादिनस्ते पुनरन्नमेषाम् ।
मृदम्मयं स्यादितरेऽग्निवाऽप्वाकाशाद्विधात्तार उत स्युराद्याः ॥२४९॥

भुक्त्वात्मसात्कृत्य च योन्नमात्मस्वरूपमापादयतीह सोऽत्ता ।
प्रज्ञामयप्राणमयाश्च भुक्त्वा मृदप्त्वमायान्ति तथापि नान्नम् ॥२५०॥

प्रज्ञामयप्राणमयात्मरूपं द्विधा प्रतीमोऽमृतमर्त्यभेदात् ।
मर्त्येन भूतत्वमुपैति किन्तु प्रेक्षेऽमृतस्यास्य न विप्लवोऽस्ति ॥२५१॥

आत्मकल्पः

सोमोऽग्निरित्थं द्विविधं तु सर्वं रजोऽग्निरन्नादयमत्ति सोमम् ।
उभे अपीमे रजसी स्वशक्तिव्यूहप्रभेदाद् बहुधा प्रतीमः ॥२५२॥

एकैकशक्ति त्वणुमाहुरेतास्ताः शक्तयोऽनेकविधाः प्रथन्ते ।
द्वित्राभिराभिः क्व च पञ्चषाभिर्ये रेणवस्तेऽपि सहस्रशः स्युः ॥२५३॥

रजोऽन्नभुग् भिन्नबलं प्रतीयते किञ्चित् कनीयोऽधिकमत्ति किञ्चन ।
भुक्तः स सोमः परिणम्यते द्विधाऽमृतं च मर्त्यं च वपुस्तु तस्य तत् ॥२५४॥

यञ्चामृतं प्राणमयं तमग्निं मर्त्यं विदुर्भूतमयं तु सोमम् ।
तदग्निसोमद्वयकल्पितमङ्गं नियम्य धत्ते तु रजोऽग्निरङ्गी ॥२५५॥

अङ्गानि सर्वाणि भवन्ति देहास्तद्वेह संघः पुनरेकदेहः ।
आत्मा न एते पृथगङ्गिनो ये सर्वाङ्गिधर्ता पुनरेक आत्मा ॥२५६॥

यथा वपुर्विस्तृतमस्ति तत् तथाऽऽत्मनोऽन्नभोगाय बलं प्रवर्द्धते ।
उत्काम्यतेऽनुक्षणमस्य तद्वपुस्तदन्नभोगेन पुनर्विधीयते ॥२५७॥

रेणुः प्रजेशोऽन्नगतिस्वभावो रजोऽग्निरुत्क्रम्य दिवं प्रयाति ।
शरीरनिष्ठं त्वमृतं तदानीं प्रजापतेः स्थानमलंकरोति ॥२५८॥

विरिच्यते यत्वमृतं तदेतच्चापूर्य्यते मर्त्यविभागभोगात् ।
मर्त्यं विरिक्तं पुनरन्नभोगात् संपद्यते योऽन्नरसः शरीरे ॥२५९॥

CC-0. Shri Vipin Kumar Col. Deoband. In Public Domain.

Digitized by Madhuban Trust, Delhi

प्रवर्त्ततं चक्रमिदं तु यावत् तावत् स देहोऽस्ति स तावदात्मा ।
व्युच्छिद्यते चक्रमिदं यदा हि तदा न देहो न तदायमात्मा ॥२६०॥

प्राणस्य चान्नस्य तथोर्ज एषां मिथोऽभिसंधानमिहास्ति यज्ञः ।
अन्योन्यभोगश्च दिवस्पृथिव्योर्यज्ञेन तद्विष्ण्यमिदं स आत्मा ॥२६१॥

देहात्मभेदाद् द्विविधं रजः स्याद् देहस्तु पिण्डो रजसा धृतात्मा ।
देहस्य योस्ति प्रभवः प्रतिष्ठा तं धर्ममात्मेति वदन्ति विज्ञाः ॥२६२॥

देहोस्ति भूतोपचयोऽथ तस्मिन् यो दिव्यधर्मोऽनुगतः स आत्मा ।
देहा इमेऽण्डस्थितमण्डलानि चित्प्राणवाचां घन एषु चात्मा ॥२६३॥

चित्प्राणवाचः सयुजः स्युरेतास्ताभिस्त्रिधाण्डदिपयन्ति ? मात्रा ।
प्रज्ञानमात्रा अथ प्राणमात्राः स्युर्भूतमात्रास्त इमे विकाराः ॥२६४॥

इत्थं द्विधैता अमृताश्च मर्त्या, मर्त्या हि मात्रा अमृतोत्थिताः स्युः ।
वाचं तु मर्त्यामृता प्रसूते न क्षीयते सा त्वमृता तथापि ॥२६५॥

मर्त्याऽमृतां वाचमनूद्भवन्ती पीवोल्बणा तां परिवेष्य धत्ते ।
मर्त्यास्वरूपेष्विह भूतशब्दस्ततपञ्चभूतप्रचयस्तु देहः ॥२६६॥

तदन्तरे वाक्त्वमृताऽमृतश्च प्राणोऽमृता चिच्च स एक आत्मा ।
आत्मा च देहश्च परस्परेणानुषक्तरूपे भवतः सदैव ॥२६७॥

आत्मा स मर्त्यप्रचयं तु देहं देही कदाचिद्विजहाति जीर्णम् ।
यावन्न वागस्त्यमृता स आत्मा न तां जहातीह कदाचिदात्मा ॥२६८॥

अणोः स्वरूपं त्विदमुक्तमेवं रेणुं तथास्कन्धमपि प्रविद्यात् ।
स्कन्धे च रेणावपि मर्त्यदेहस्यान्तःस्थ आत्मा धरते स्वदेहम् ॥२६९॥

स्कन्धे च रेणावपि वाच एताः प्राणाश्च ते तानि मनांसि चेति ।
अणुस्थितान्येव मिथोऽनुषज्य त्रैभाव्यमायान्ति स एक आत्मा ॥२७०॥

तदित्थमैकात्म्यमुदेति यावत् तावत्तु तस्यात्मन ऐकतन्त्र्यम् ।
प्राप्नोति संज्ञां प्रयुनक्ति चेष्टां तावत् प्रदेशे हि स एक आत्मा ॥२७१॥

एकात्मनि क्वापि भवन्ति नानात्मानः पृथक् तन्त्रधृदेकतन्त्रे ।
रथे च वृक्षे च मनुष्यदेहे तन्त्रैरनेकैः कृतमेकतन्त्रम् ॥२७२॥

नानाणुतन्त्रैः कृतमेकतन्त्रं स एक आत्मा भवतीह रेणुः ।
तद्रेणुतन्त्रैर्बहुभिर्यदेकं तन्त्रं स हि स्कन्ध इहैक आत्मा ॥२७३॥

स्कन्धैरनेकैः कृत एक आत्मा, स्कन्धः पुनः स्कन्ध उदेत्यमीभिः ।
तन्त्रेऽन्यतन्त्राण्यपि तत्र तन्त्राण्येवं प्रविद्यादिह चेष्टितार्थैः ॥२७४॥

CC-0. Shri Vipin Kumar Col. Deoband. In Public Domain.

Digitized by Madhuban Trust, Delhi

वृक्षं यमेकं प्रवदाम आत्मग्रामः स तस्मिन् बहवः स्युरेते ।
अन्यानि तन्त्राणि दलानि शाखा शाला प्रकाण्डो विटपी च सन्ति ॥२७५॥

प्रत्येकतन्त्रनुगं एक आत्मा प्रजापतिर्गर्भगतोऽस्ति देहे ।
स्यादस्य योनिः क्वचिदेकबिन्दुर्योनिः स यन्नाशत आत्मनाशः ॥२७६॥

प्रजापतिश्चरति गर्भे अन्तरजायमानो बहुधा विजायते ।
तस्य योनिं परिपश्यन्ति धीरास्तस्मिन् ह तस्थुर्भुवनानि विश्वा ॥२७७॥

नाभिस्थितो रश्मिभिरेष सूत्रात्मना कृतैर्देहमिमं वृणोति ।
तस्मिन् हि तस्थुर्भुवनानि तस्य च्युतौ च्यवन्ते न पुनर्भवन्ति ॥२७८॥

नाभिप्रतिष्ठोऽस्ति स यावदात्मा भूतानि तावद्भुवनानि तत्र ।
तद्भाव्यमानं भुवनं वदामः स्वभूतदेहं विभवेत्स आत्मा ॥२७९॥

योनिश्च नाभिर्हृदयं त्रयस्ते शब्दाः समानार्थतया प्रयुक्ताः ।
इष्टस्य पिण्डस्य यदस्ति मध्यं तदात्मधिष्ण्यं हृदयं तदाहुः ॥२८०॥

अस्मिन् शरीरे हि शिरः प्रभागोऽप्युरःप्रभागोऽप्युदरप्रभागः ।
प्राज्ञात्मनस्तैजसकस्य वैश्वानरस्य चात्रोदययोनयः स्युः ॥२८१॥

द्विधात्ममात्रस्तु विभज्यते साऽग्नेयी च सौम्या च तयोस्तु सौम्यः ।
वैश्वानरेणैक्यमितोपि रूपादात्मा महान्नाम विभिद्यते सः ॥२८२॥

महान्नमात्मानमिहात ऊर्ध्वं वक्ष्यामि तद्धर्मविशेषहेतोः ।
आग्नेय आत्मा प्रथमं निरूप्यः सोऽदृष्टमूलोऽस्ति च दृष्टमूलः ॥२८३॥

अदृष्टमूलस्त्विह सूत्रमात्मा पृथग्विधस्तं परतः प्रवक्ष्ये ।
यो दृष्टमूलः प्रथमः प्रधानस्तमत्र तावत् प्रतिपादयामि ॥२८४॥

ज्योतिः परं सूर्य्यमिमां च पृथ्वी सिद्धा पृथक् पिण्डतयापि लोके ।
तम्पूरुषा भिन्नविधा भवन्ति ते प्राज्ञवैश्वानरतैजसाख्याः ॥२८५॥

वैश्वानरोयं पृथिवी समुत्थो यस्तैजसः सूर्यसमुत्थ एषः ।
ज्योतिःपरं यत् परमाण्डसंज्ञं प्राज्ञस्ततः संभवतीति मन्ये ॥२८६॥

प्राज्ञः परं ज्योतिष एष भूभितो वैश्वानरस्तैजस एष सूर्य्यतः ।
परिस्रुतोऽत्र धियते त एव तद्गन्धप्रमोके प्रयता परा गतिः ॥२८७॥

आग्नेय आत्मा प्रतिजीवमीक्ष्यते स एकशत्वं त्रिवृतः प्रतीयताम् ।
वैश्वानरं तैजस एव मंत्रसंप्राज्ञो यथा चक्षुरिदं त्रिवृत्कृतम् ॥२८८॥

वैश्वानरो वागिह नाम तैजसः प्राणो मनः प्राज्ञ इति त्रयः सह ।
एकोऽयमात्मा परमेश्वरे यथा तथेह जीवेऽशत उद्भवत्ययम् ॥२९०॥

CC-0. Shri Vipin Kumar Col. Deoband. In Public Domain.

Digitized by Madhuban Trust, Delhi

CC-0. Shri Vipin Kumar Col. Deoband. In Public Domain.

Digitized by Madhuban Trust, Delhi

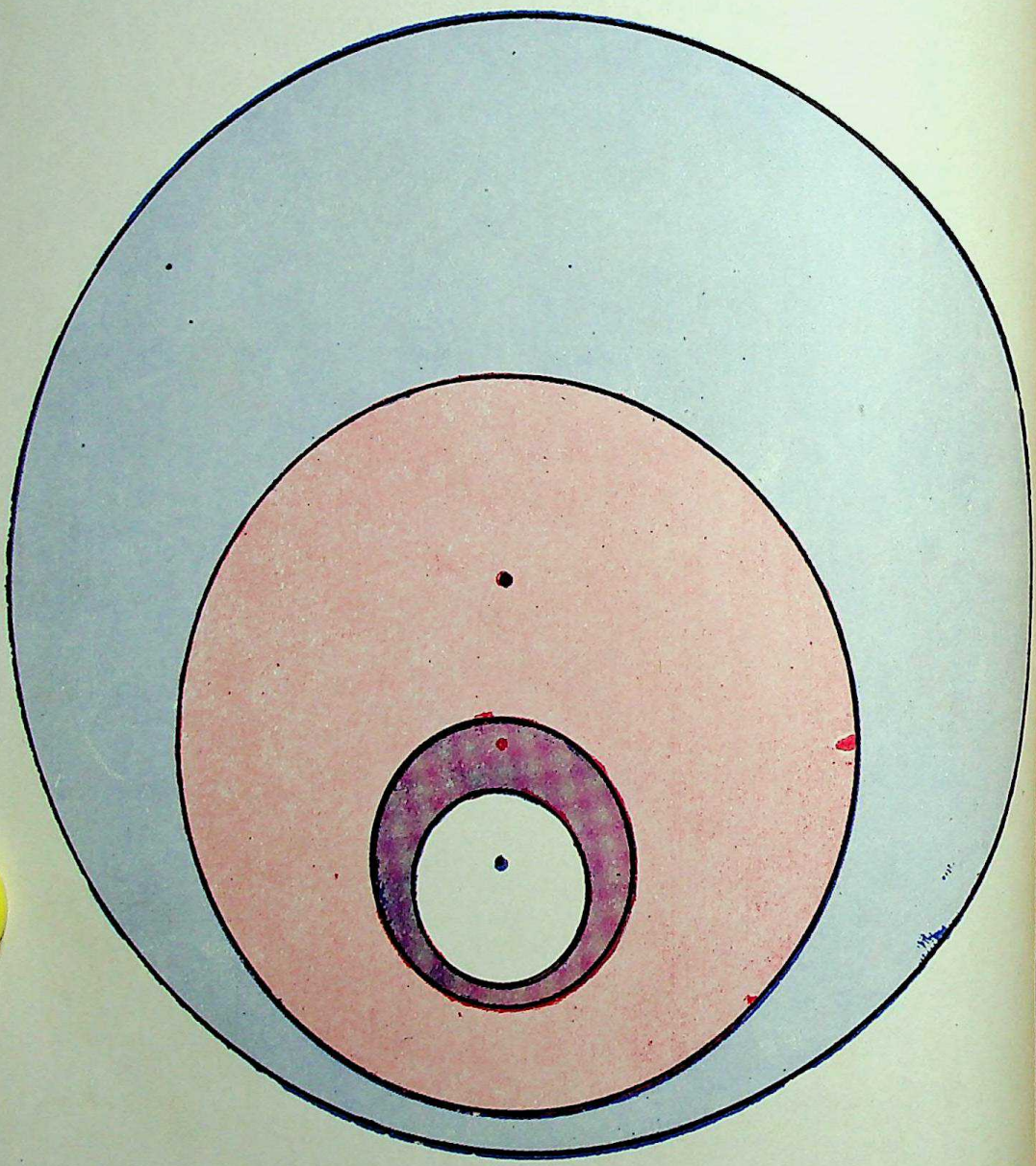

पञ्चाण्डादर्शः (दर्पणम्)

चि० सं० ९ श्लो० सं० २९१ पृ० सं० २५

CC-0. Shri Vipin Kumar Col. Deoband. In Public Domain.

Digitized by Madhuban Trust, Delhi

अण्डानि पञ्च प्रथितानि भूतग्रामा हि तेषां प्रचयस्तु देहः ।
विश्वाभिधो यस्य स एष एकः सर्वस्त्वमाहुः परमेश्वरं तु ॥२९१॥

अग्निर्मूर्धाचक्षुषी चन्द्रसूर्यौ, दिशः श्रोत्रे, वाग्विवृत्ताश्च वेदाः ।
वायुः प्राणो, हृदयं विश्वमस्य, पद्भ्यां पृथिवी ह्येष सर्वभूतान्तरात्मा ॥२९२॥

स चिद्घनः प्राणघनः प्रतिष्ठितो यो विश्वमूर्तिः परमेश्वरो ध्रुवः ।
तदात्ममात्रामुपलभ्य सर्वतो भवन्ति जीवाः परमेश्वरे हिताः ॥२९३॥

ज्योतिःपरं तत्र मनःप्रधानं प्राणप्रधानोऽभवदेष सूर्य्यः ।
भूमिस्तथाऽजायत वाक्प्रधाना चन्द्रःपुनस्तत्र मनःप्रधानः ॥२९४॥

न यत्र वैषम्यमगुस्त्रयस्ते सूत्रं तदत्रैव समस्तभूतम् ।
विश्वानरा वाच इमा अमीषु प्राणास्तु तेजांसि मनांसि तु ज्ञाः ॥२९५॥

विश्वानराणाभितरेतरान्वयादात्मा तु वैश्वानर एक उद्भवेत् ।
स्यात् तेजसां तैजस एव तद्गतः प्रज्ञाघनः प्राज्ञ इति त्रयः सह ॥२९६॥

वैश्वानरः प्राज्ञ उतैष तैजसस्त्रिमूर्तिरात्माऽखिलविश्वमण्डलम् ।
प्राप्नोति भिन्नप्रभवस्तथांशतो व्याप्नोति जीवाखिलदेहमण्डलम् ॥२९७॥

वैश्वानरो जायत आदितोऽस्मिन् सोऽतस्थिरूपोऽस्थियुतं बिभर्ति ।
स पार्थिवः प्राण इहासृगात्मा तं दर्शितुं दीर्घतमा उवाच ॥२९८॥

[1]को ददर्श प्रथमं जायमानमस्थन्वन्तं यदनस्था बिभर्त्ति ।
भूम्या असुरसृगात्मा क्व स्वित् को विद्वांसमुपगात् प्रष्टुमेतत् ॥२९९॥
[१।१६४।४]

वैश्वानरस्यास्य शरीरगस्य प्राहुः परे पञ्चविधं प्रमाणम् ।
बालाग्रसूक्ष्मं, रजसः प्रमाणं, हृदग्रविद्योति, तिलप्रमाणम् ॥३००॥

[2]अङ्गुष्ठमात्रं हृदयावसेयं प्रादेशमात्रं प्रतितैजसेद्धम् ।
व्यामप्रमाणं तु शरीरमेतद्व्याप्नोति चालोमनखाग्रदेशम् ॥३०१॥

मैत्रिश्रुतौ मानचतुष्कमुक्तं तिलं प्रमाणं तु न वक्ति किन्तु ।
आदित्यवद्भाति हृदग्रदेशे तदुत्क्रमात् प्रैति वदन्ति धीराः ॥३०२॥

प्रवक्ष्यते यश्च विराट् परात्मा वैश्वानरं तं च वदन्त्यभेदात् ।
ततो हि भूतान्यभवन्निमानि सूर्य्येण चायं सपुगाह कुत्सः ॥३०३॥

---

[1] प्रथमं जायमानं—यत् अस्थन्वन्तम् अनस्थो बिभर्ति को ददर्श । कः जानीते । असृगात्मा भूम्या असुः क्वस्वित्, एतत् विद्वांसम् प्रष्टुम् कः उपगात् ?।

[2] शरीर-प्रादेशाङ्गुष्ठमात्रमणोरप्यणुं ध्यात्वा सः परमतां गच्छति । अङ्गुष्ठप्रादेश-शरीरमात्रं प्रदीपप्रतापवद् द्विस्त्रिधा हि ।

CC-0. Shri Vipin Kumar Col. Deoband. In Public Domain.

Digitized by Madhuban Trust, Delhi

[1]वैश्वानरस्य सुमतौ स्याम राजा हि कं भुवनानामभिश्रीः । [१।९८।१]
इतो जातो विश्वमिदं विचष्टे वैश्वानरो यतते सूर्य्येण ॥३०४॥

विराट् स वैश्वानर एष पृथ्वीं द्यामन्तरिक्षं स्पृशतीव साकम् ।
विशेषतस्तं निरुवाच बार्हस्पत्यो भरद्वाज महर्षिराद्यः ॥३०५॥

*वि यो रजांस्यमिमीत सुक्रतुर्वैश्वानरो विदिवो रोचना कविः ।
परि यो विश्वा भुवनानि पप्रथेऽदब्धो गोपा अमृतस्य रक्षिता ॥३०६॥

स जायमानः परमे व्योमनि व्रतान्यग्निर्व्रतपा अरक्षत । [६।७।७]
व्यन्तरिक्षममिमीत सुक्रतुर्वैश्वानरो महिना नाकमस्पृशत् ॥३०७॥

†व्यस्तभ्नाद्रोदसी मित्रो अद्भुतोऽन्तर्वावदक्रृणोज्ज्योतिषा तमः । [६।८।३]
विचर्मणीव धिषणे अवर्तयद्वैश्वानरो विश्वमधत्त वृष्ण्यम् ॥३०८॥

महान् स वैश्वानर एव भूतात्मेति प्रसिद्धः स हि कर्म्मभोक्ता ।
क्षेत्रज्ञ आत्मा तु स तैजसो ज्ञः स कारयत्येव न कर्म्मभोक्ता ॥३०९॥

[2]भूतात्मनोऽव्यक्तमुखत्वहेतोः सोमत्वमग्नित्वमपीति मैत्रिः ।
यः षोडशी तत्र महत्यमूनि भूतानि पञ्चापि सहाविशन्ति ॥३१०॥

क्षेत्रज्ञरूपं निजगाद शाकायन्यो महर्षिर्मरुते नृपाय ।
[3]इक्ष्वाकुवंश्याय बृहद्रथाय मैत्रिश्रुतौ, तत्पठितं प्रविद्यात् ॥३११॥

वैश्वनरो यज्ञमयोऽयमेषां धत्ते वपुः स्कन्धमणूयनाहात् ।
न पुग्दलं किञ्चिदिहास्ति यस्मिन् वैश्वानरो नास्त्यणुसंघधर्त्ता ॥३१२॥

यस्तैजसः प्राण इहास्ति तेन प्रत्यङ्गमेषां परिवृद्धिमेति ।
बालो युवा स्यात्, तरुरङ्कुरः स्यात्, तनून्नतिः क्वापि विना न तेन ॥३१३॥

---

[1] वैश्वानरस्य-पार्थिवाग्नेः सुमतौ स्याम । हि यतः अभिश्रीः—दीप्तिमान् सः भुवनानां राजा-स्वामी । इतो जातः इदं विश्वम् विचष्टे व्यञ्जयति । एवं हि वैश्वानरः पार्थिवाग्निः सूर्येण यतते—संगच्छते : तथा च यास्कः—"अमुतोऽ मुष्य रश्मयः प्रादुर्भवन्ति, इतोऽस्यार्चिषः, तयोर्भासोः संसर्गं दृष्ट्वा एवमवक्ष्यत् ।"

[2] मैत्रि० उप० ६ प्र० "सोमसंज्ञोयं भूतात्माऽग्निसंज्ञोऽप्यव्यक्तमुख इति वचनात् पुरुषो ह्यव्यक्तमुखेन त्रिगुणं भुङ्क्ते"—इति ॥ तमो वा इदमग्र आसीदेकम् । तत्परे स्यात् । तत्परेणेरितं विषमत्वं प्रयाति । एतद्रूपं वै रजः । तद्रजः खल्वीरितं विषमत्वम् ।

[3] मैत्रि० उप० ५ प्र० वयाति, एतद्वै सत्वस्य रूपम् । तत्सत्वमेवेरितं रसः संप्राश्नवत् । सोंऽशोयं यश्चेतामात्रः प्रति पुरुषः क्षेत्रज्ञः संकल्पाध्यवसायाभिभावलिङ्गः···" इति ॥ चिदाभासः क्षेत्रज्ञ इत्युक्तं भवति ॥ नान्योऽतोस्ति द्रष्टा, नान्योऽतोस्ति श्रोता, नान्योऽतोस्ति मन्ता, नान्योतोऽस्ति विज्ञाता, एव त आत्माऽन्तर्यामि इति बृहदारण्य-कमपि क्षेत्रज्ञस्वरूपसंपादकं चिदात्मानमेवाह ॥ *† १४ पृष्ठे व्याख्यातम् ।

CC-0. Shri Vipin Kumar Col. Deoband. In Public Domain.

Digitized by Madhuban Trust, Delhi

CC-0. Shri Vipin Kumar Col. Deoband. In Public Domain.

Digitized by Madhuban Trust, Delhi

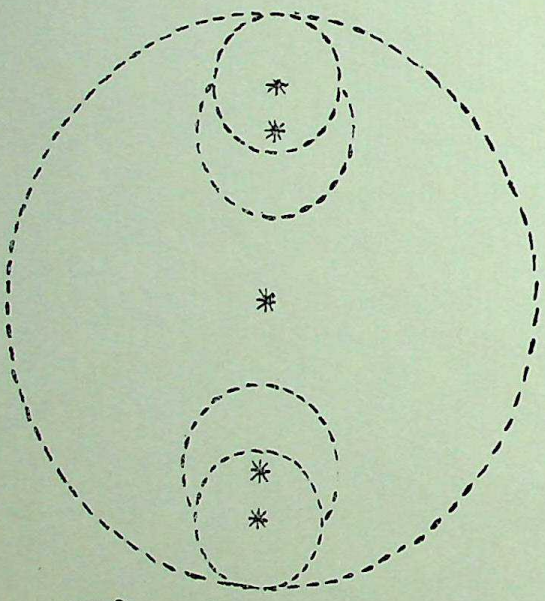

प्राज्ञः=अन्तर्यामी } क्षेत्रज्ञः परज्योतिः
तैजसः= =..... } चिदाभासः सूर्य्यः

व्यानः=तेजनः

महान्= =सत्वम् (पित्र्यः) } भूतात्मा चन्द्रः
वैश्वानरः=यज्ञः } कर्मात्मा पृथ्वी

पञ्चभिरवरात्मभिरेको जीवात्मा शरीरी

चि० सं० १० श्लो० सं० ३२५ पृ० सं० २७

CC-0. Shri Vipin Kumar Col. Deoband. In Public Domain.

Digitized by Madhuban Trust, Delhi

प्राज्ञस्य योगात् करणान्यपि स्युर्यत्सेन्द्रियं चेतनमुच्यते तत् ।
एकं च वैकादश वेन्द्रियाणि प्रज्ञाविशेषादुदियन्ति देहे ॥३१४॥

वैश्वानरस्तैजस एष च ज्ञस्त्रयः समं चेतनगा भवन्ति ।
अप्रज्ञमेतद् द्वयमस्ति तेषु स्युः स्थावरास्तेऽन्तरिहास्ति संज्ञा ॥३१५॥

वैश्वानरोऽप्रज्ञमतैजसं चेदध्यास्त एकः स जडोऽस्ति धातुः ।
इत्थं त्रिधाऽभिद्यत वस्तुवर्गो देवत्रयानुक्रमतारतम्यात् ॥३१६॥

वैश्वानरेणैव जड़ा असंज्ञाः स्युः स्थावरास्तेन सतैजसेन ।
प्राज्ञेन ताभ्यां सह चेतनाः स्युः तद्योगतो भूतविसृष्टिरन्या ॥३१७॥

भूतानि वैश्वानरमात्रतः स्युर्लोहाश्ममृच्छार्करसैकतानि ।
त्वग् दारुसारच्छदवृन्तसस्य प्रसूनरूपाणि तु तैजसात् स्युः ॥३१८॥

प्राज्ञप्रभावात्तु भवन्ति भूतान्यसृङ्नखास्थीन्द्रियसंविधानि ।
ते प्राज्ञवैश्वानरतैजसाख्या आत्मान एषां क्रमतो भवन्ति ॥३१९॥

इराभवेदन्नरसः शरीरं हिरण्मयं तद्भवतीह सर्वम् ।
भूगर्भतोऽग्निः प्रतिपद्य तस्मिन् संवत्सरेण प्रतितिष्ठतीह ॥३२०॥
(ऐ० आ० आ० १ ख० ३)

प्रपद्य देहं प्रपदद्वयेनोदसर्पदूर्ध्वं भवतस्तदूरू ।
अथोदरं तत् तदुरोऽभवच्च क्रमादुरुब्रह्म तदित्थमासीत् ॥३२१॥
(ऐ० आ० १ आ० ४ ख०)

तत्रोदरं ब्रह्म तु शार्व्वराक्ष्या उपासनेऽथारुणयो हृदे तत् ।
ब्रह्मैव मन्ये हृदयोदरे ते स्थित्वेहवे वेष्टचखिलं शरीरम् ॥३२२॥

परात्मनेन्द्रेण समन्वितत्वादैन्द्रं तदात्मत्रयमाहुराद्याः ।
सर्वे च देवा इह संनिविष्टास्तत्कर्मजातं बृहदुक्थ ऊचे ॥३२३॥

सर्वेऽपि देवा रविरश्मिनिष्ठा इहोपसीदन्ति यथा यथा ते ।
स्वकर्म्म कुर्वन्ति, तमेतमर्थं सुविस्तृतत्वादिह नोद्धरामि ॥३२४॥

परात्मानस्त्रयः ।

अध्यात्ममात्मत्रयमेतदाभात्यऽध्यण्डमेषां पुनरन्यसंज्ञाः ।
[1]ये प्राज्ञ-वैश्वानर-तैजसास्तेऽन्तर्यामि-वैराज-हिरण्यगर्भाः ॥३२५॥

वैश्वानरो यः स विराडिहोक्तो, यस्तैजसः, सोऽत्र हिरण्यगर्भः ।
प्राज्ञस्तु सर्वज्ञ इहास्ति, सोन्तर्यामी स मुख्योऽस्ति जगन्नियन्ता ॥३२६॥

अन्नं विराडन्नमयी हि पृथ्वी, सर्वा पृथिव्यस्ति विराट् स पूषा ।
अन्नाद्विशेषाद्विविधं स राजत्युद्भूयमानोप्यखिलो विराट् स्यात् ॥३२७॥

CC-0. Shri Vipin Kumar Col. Deoband. In Public Domain.

Digitized by Madhuban Trust, Delhi

प्राणं तमग्निं तु हिरण्यमाहुर्हिरण्मयोऽस्मिन् पुरुषोऽस्ति सूर्य्ये ।
स यावता स्वेन विभाति भासा तावानयं नाम हिरण्यगर्भः ॥३२८॥

परो दिवो ज्योतिरदः परं यन्मनोमयं सत्यमुपासते तत् ।
अन्तर्नियन्तास्ति हि तेन सोऽन्तर्यामी स विज्ञानमयः प्रसिद्धः ॥३२९॥

लोकेषु विज्ञानमुपैति यस्मादिहोपजीवन्ति यदीयमात्राम् ।
विज्ञानयोनिः सरजश्च योऽन्तर्यामी स विज्ञानमयो निगूढः ॥३३०॥

सर्वज्ञ आराजति सर्वविद्यो यस्यास्ति हि ज्ञानमयं तपोऽग्र्यम् ।
तस्मादिदं ब्रह्म च नामरूपं प्रजायतेऽन्नं च समस्तमेतत् ॥३३१॥

बलं यतः संचरतीह लोके यस्योपजीवन्ति जना हि मात्राम् ।
हिरण्यगर्भः स हि कर्मयोनी रजश्च यः प्राणधनोऽस्ति सूर्य्यः ॥३३२॥

[२]हिरण्यगर्भः समवर्ततात्रे भूतस्य, जातः पतिरेक आसीत् ।
स दाधार पृथिवीं द्यामुतेमां कस्मै देवाय हविषा विधेम् ॥३३३॥
[ऋ० १०।१२१।१]

प्रकाशयेज्ज्ञानमिदं यमर्थं बलाश्रये यत्र भवेत् क्रियेयम् ।
पूषा द्वयोः पोषण एष सोऽर्थः प्रभुर्भवद्भूतभविष्यतां सः ॥३३४॥

परमेश्वरस्वरूपम् ।

मनोमयः, प्राणमयस्तदित्थं तृतीय एषोऽन्नमयस्त्रयस्ते ।
ज्ञानक्रियार्थप्रभवास्त्रिभिस्तैः सहस्थितैर्विश्वमिदं कृतं स्यात् ॥३३५॥

रजस्सु त्रिष्वेषु स भूतभावनो वैश्वानरो यश्च विराडिहोदितः ।
हिरण्यगर्भस्तु स सर्वशक्तिमान् त्रयं यदेकत्र स ईश्वरः परः ॥३३६॥

ये व्यष्टिभूताः पृथगत्र दृष्टास्तेषां समष्ट्यात्मतया प्रतीताः ।
देवास्त्रयस्ते विभवोऽण्डमध्ये योऽध्यक्ष एषामयमीश्वरोऽस्ति ॥३३७॥

स्वभावमेके कवयो वदन्ति, कालं तथान्ये, परिमुह्यमानाः ।
देवस्यैष महिमा तु लोके येनेदं भ्राम्यते ब्रह्म चक्रम् ॥३३८॥

शारीरको मध्यम एष देवः स ईश्वरो विश्वमयस्वरूपः ।
सृजत्यवत्यत्ति च सोऽन्तरिक्षे द्यावापृथिव्योश्च यथात्र देहे ॥३३९॥

यथा शरीरे निखिलेन्द्रियाणि ये मृत्युभावा अमृताश्च भावाः ।
ते वाङ्मनःप्राणमयात्ममूला भवन्ति, तिष्ठन्ति, विपर्य्ययन्ते ॥३४०॥

प्राणो हि वायुर्मन एष सूर्य्यो, वागग्निरेतन्मय एष आत्मा ।
वैश्वानरोऽग्निः स हिरण्यगर्भो वायुः स सर्वज्ञ उदेति सूर्य्यः ॥३४१॥

CC-0. Shri Vipin Kumar Col. Deoband. In Public Domain.

Digitized by Madhuban Trust, Delhi

वैश्वानरं रक्षकमग्निमाहुर्नारायणं विष्णुमुपासते तम् ।
हिरण्यगर्भो जगतो विधाता ब्रह्मा स वायुः प्रथते त्रिलोक्याम् ॥३४२॥

सर्वज्ञ एतत् सकलं विचष्टे स शंकरः शान्तिसमृद्धरूपः ।
समष्टिरूपास्त्रय एत एषां या व्यष्टयस्ताभिरिमेऽत्र जीवाः ॥३४३॥

विराट् च वैश्वानर इत्यभिन्नाः स तैजसो योऽस्ति हिरण्यगर्भः ।
प्राज्ञश्च सर्वज्ञ इहार्थ एकस्ते च त्रयोऽण्डे त्रय एव पिण्डे ॥३४४॥

दिव्यन्तरिक्षे निहिताः पृथिव्यां विश्वं यथाण्डं त इमे विशन्ति ।
शिरस्यथो वक्षसि वोदरे वा स्थित्वा तथा विश्ववपुर्विशन्ति ॥३४५॥

यथोदरोत्थो निखिलं शरीरं व्याप्नोति वैश्वानर एवमण्डे ।
पृथ्वीसमुत्थो निखिलां त्रिलोकीं व्याप्नोति भूमौ दिवि सोऽन्तरिक्षे ॥३४६॥

हृदुत्थितस्तैजस वायुरेतद्व्याप्नोति चापादशिरःशरीरम् ।
[1]तथान्तरिक्षोत्थहिरण्यगर्भो व्याप्नोति चाद्यामयभा च पृथ्वीम् ॥३४७॥

विज्ञानमात्मा शिरशि प्ररूढो व्याप्नोति चालोमनखाग्रदेशान् ।
सर्वज्ञ आत्मा स तथैव सूर्य्ये प्रादुर्भवंश्चेतयते त्रिलोकीम् ॥३४८॥

यथा शरीरी पुरुषः स एको वैश्वानरेणापि, च तैजसेन, ।
प्राज्ञेन, संपन्नतमस्तथायं विभाति संपन्नतमस्त्रिभिस्तैः ॥३४९॥

स एष देवस्त्रिभिरेकमूर्तिर्वैश्वानरोऽसौ स हिरण्यगर्भः ।
स एव सर्वज्ञ इति प्रसिद्धस्त्र्यात्मा त्रिलोकीपतिरीश्वरोऽयम् ॥३५०॥

मनोमयः प्राणमयः स आत्मा स वाङ्मयो यः परमेश्वरोऽयम् ।
ता एव मात्रास्तत एत्यभिन्नं स्वयज्ञधिष्ण्यं दधते स जीवः ॥३५१॥

जीवात्मसु परात्मानुग्रहः ।

त्रयोपि जीवात्मतया मतास्ते परात्मनोऽनुग्रहमाप्नुवन्ति ।
दिव्यानि वाक्प्राणमनांसि नित्यं रसान् प्रवर्षन्ति निजानमीषु ॥३५२॥

शरीरतो बन्धमुपेत्य तस्मिन् बद्धः स्थितो यः स हि जीव आत्मा ।
पर्य्याप्तवृत्तोऽपि न योऽत्र बद्धो व्योम्नि स्थितोऽसौ परमे परात्मा ॥३५३॥

वैश्वानरो यावति तावती वाक् प्राणोऽयमल्लोत्यभितैजसं तम् ।
प्राज्ञे प्रकाशं लभते मनोऽस्मिन्नात्मा हि वाक्प्राणमनांसि तेषाम् ॥३५४॥

जडेषु वृक्षादिषु चायमात्मा न पूर्णरूपो मनसोऽप्रबोधात् ।
ज्योतींषि तु त्रीण्यपि चेतनेषु प्रभान्ति तस्मादिह पूर्ण आत्मा ॥३५५॥

---

[1] आपो द्यां माला पृथिवीमिति श्रुत्तिः ।

CC-0. Shri Vipin Kumar Col. Deoband. In Public Domain.

Digitized by Madhuban Trust, Delhi

शारीर आत्मास्ति ततस्त्रिकेतनः स वाङ्मयः, प्राणमयो मनोमयः ।
बाह्या वृतिर्वागियमेतदन्तरे प्राणो, मनस्तस्य तथान्तरान्तरे ॥३५६॥

व्याप्य स्थितं प्राणमिमां च वाचं मनः समन्तादखिलान्तरस्थम् ।
प्राणोपि वाचञ्च मनश्च धत्ते, प्राणो मनश्चाव्रियते तु वाचा ॥३५७॥

त्रिभ्यः प्ररोहाः पृथगुद्भवन्ति हि त्रयस्त्रिमूलाः सुदृढाः पृथक् स्थिताः ।
ज्योतिर्मयोऽसौ मनसः प्रधारणः प्राणस्य वाचस्तु तमोमयो मनः ॥३५८॥

स्युः प्राज्ञमात्राः मनसः प्ररोहा वाचः प्ररोहा इह भूतमात्राः ।
प्राणप्ररोहा इह प्राणमात्रास्तिस्रोऽपि मात्राः पुरुषः शरीरी ॥३५९॥

याः प्राज्ञमात्रा अथ भूतमात्रा, याः प्राणमात्राः सह ताः समस्ताः ।
रूपं यदेकं समवेत्य कुर्य्युस्तच्चेतनं प्राणिशरीरमेतत् ॥३६०॥

अग्निश्च सोमश्च मनस्युपाहितौ प्राणे पृथग् वाचि पृथक् च तिष्ठतः ।
अग्निस्त्रिलोकान्वयतस्त्रिधाऽभवत् सोमो द्विधा चन्द्रदिगन्वयादभूत ॥३६१॥

प्रज्ञास्ततः पञ्च मनःप्ररोहणा वाक्प्राणचक्षूंषि मनःश्रुती अपि ।
अग्निश्च वायुश्च रविश्च चन्द्रमा दिशश्च ताः प्राणसमा हि देवताः ॥३६२॥

रूपं स्पृशिः शब्द इति त्रयं, रसो गन्धश्च वाक् काण्डगभूतसंग्रहः ।
भूतानि सूक्ष्माणि महान्ति भौतिकान्येतच्छरीराण्यभवंस्ततः पुनः ॥३६३॥

क्रमेण लोमत्वगसृक् च मांसं मेदोऽस्थिमज्जान्तरिहास्ति रेतः ।
अष्टस्तरं सिध्यति यच्छरीरं वैश्वानरस्तस्य विधानकर्त्ता ॥३६४॥

हृत्स्फूर्तिनाडीगतयो रसासृक्प्रसारणं श्वासगतिर्निमेषाः ।
क्षुधा पिपासामलमूत्रनिद्रागर्भस्थितिर्जन्म च तैजसास्युः ॥३६५॥

रसा नवोत्साहरतिप्रकारा य हर्षशोकादिकृता विकाराः ।
दृष्टानुमानादिमतिप्रसाराः प्रज्ञानुसाराः स्युरिमेऽवताराः ॥३६६॥

प्रधान्यतस्त्विवत्थमुशन्ति, किन्तु त्रिषु त्रयाणामुपयोगितास्ति ।
प्रज्ञा यथा यस्य तथास्य कामास्तथास्य चेष्टाश्च तथाङ्गकल्पितिः ॥३६७॥

त्रिमण्डलं तेन शरीरमेतच्छिरस्तथोरसश्च, तथोदरं च ।
त्रयोपि चालोमनखाग्रदेशं कायं समस्तं विभवन्ति साम्यात् ॥३६८॥

कथं शरीरस्य विभक्तयस्ता बभूवुरुच्चावचरूपसंस्थाः ।
तदेतदन्यत्र विशिष्य विद्याच्छरीरनिर्माणविचारशास्त्रे ॥३६९॥

जीवोऽयमात्माऽस्त्यवरस्त्रिमूर्त्तिस्तेनैक्यमाप्नोति परस्त्रिमूर्तिः ।
इन्द्रेण सोमेन कृते शरीरे मनोऽविशद्दीर्घतमास्तथाह ॥३७०॥

[१।१६४।१८]

CC-0. Shri Vipin Kumar Col. Deoband. In Public Domain.

Digitized by Madhuban Trust, Delhi

[1]अवः परेण पितरं यो अस्यानुवेद पर एनाऽवरेण ।
कवीयमानः क इह प्रवोचद् देवं मनः कुतो अधि प्रजातम् ॥३७१॥

[2]ये अर्वाञ्चास्तांनुपरा च आहुर्येपराञ्चास्तां उ अर्वाच आहुः ।
इन्द्रश्च या चक्रथुः सोम तानि धुरा न युक्ता रजसो वहन्ति ॥३७२॥
[१।११६४।१९]

[3]द्वा सुपर्णा सयुजा सखाया समानं वृक्षं परिषस्वजाते ।
तयोरन्यः पिप्पलं स्वाद्वत्ति, अनश्नन्नन्यो अभिचाकशीति ॥३७३॥
[१।१६४।२०]

[4]यत्रासुपर्णा अमृतस्य भागमनिमेषं विदथाभिस्वरन्ति ।
इनो विश्वस्य भुवनस्य गोपाः समा धीरः पाकमत्राविवेश ॥३७४॥
[१।१६४।२१]

[5]यस्मिन् वृक्षे मध्वदः सुपर्णा निविशन्ते सुवते चाधि विश्वे ।
तस्येदाहुः पिप्पलं स्वाद्वग्रे तन्नोन्नशद् यः पितरं न वेद ॥३७५॥
[१।१६४।२२]

अजश्च पिण्डश्च महान् द्विधायं प्रजापतिः कोपि महानजः स्यात् । (ऐ.आ.पृ.१४८)
पिण्ये महत्येव महानजोऽयं संसृज्य रूपं कुरुते तदेकम् ॥३७६॥

---

[1] यः अवः अस्य पितरम् परेण अनुवेद । परः एना अवरेण, देवं मनः कुतः अधि प्रजातम्, कवीयमानः कः इह प्रवोचत् । यः अवःस्थितम् अस्य लोकस्य पितरम्-पालकम् पार्थिवाग्निम्, परेण आदित्येन सह, एवं परमादित्यम् एनेन अग्निना सह अनुवेद । उभयोः परस्परसम्बन्धमैक्यं च जानाति ।

[2] ये अर्वाञ्चः ताम् उ पराचः आहुः । ये पराञ्चः, तान् उ अर्वाञ्च आहुः । हे सोम ? इन्द्रः च या चक्रथुः, तानि रजसः धुरा न युक्ता वहन्ति । सूर्यसोमयोः चक्रे वर्तमानाः ये रश्मयः ग्रहाः वा अधोमुखाः, तान् ऊर्ध्वमुखान्, ये च ऊर्ध्वमुखास्तान् अधोमुखान् आहुः । हे सोम त्वं च सूर्यश्च यानि मण्डलपरिभ्रमणानि चक्रथुः, तानि लोकं तथैव वहन्ति यथा धुरियुक्ता अश्वादयः धुरं वहन्ति ।

[3] द्वावेव—सूर्यसोमौ (पूर्वप्रकृतत्वात्) सुपर्णौ-सयुजौ-सहयोगिनौ, सखायौ-मित्रवत् स्थितौ, समानं वृक्षम्-अमुम् त्रिलोकीम्, परिष्वक्तौ । एतयोः अन्यः सोमः स्वादु पिप्पलमत्ति, अन्नाद इत्यर्थः । अन्यः अनश्नन् अभितः चाकशीति-पश्यति । केचन मन्त्रमिमं जीवात्मपरमात्मपरतया व्याख्यान्ति ।

[4] यत्र आदित्यमण्डले सुपर्णाः अमृतस्य-उदकस्य भागमंशम् अनिमिषम् अनवरतम् विदथा- अभितः स्वरन्ति प्रापयन्ति । यश्च विश्वस्य भुवनस्य-अस्याः त्रिलोक्याः, गोपाः, स धीरः मां पाकम्- अत्रास्मिन्मण्डले विवेश-विष्टः ।

[5] यस्मिन् पूर्वोक्ते त्रिलोकीरूपे वृक्षे, मध्वदः-उदवात्तारः सुपर्याः निविशन्ते, अथ च अधिविश्वे-सम्पूर्णे त्रिलोकीमण्डले सुवते- च । यः पितरं न वेद तत् नोनशत्- न प्राप्नोति ।

CC-0. Shri Vipin Kumar Col. Deoband. In Public Domain.

Digitized by Madhuban Trust, Delhi

स षोडशी चन्द्रवदेव चास्मिन् स्थिताः कलाः षोडश, ता अमुष्य ।
विभक्तयस्ताभिरयं प्रपन्नो, नातः परं रूपममुष्य वीक्ष्ये ॥२७७॥

प्राणोऽभवत् प्राणत एव श्रद्धा, भूतानि पञ्चेन्द्रियमानसं च ।
अन्नं ततस्तूर्क् च तपश्च मन्त्राः कर्माथलोका अथ तेषु नाम ॥३७८॥

इमाः कलाः षोडश यत्र दृष्टा द्रष्टा स आत्मा पुरुषोऽवधेयः ।
प्रतिष्ठितास्तत्पुरुषे कलास्ता, रथस्य नाभौ निहिता यथाराः ॥३७९॥

यथासमुद्रायणनद्य एताः समुद्रमित्वा निजनामरूपे ।
हित्वा समुद्रात् प्रभवन्त्यभिन्नास्तथा कलास्ताः पुरुषादभिन्नाः ॥३८०॥

महत्त्रिधा सत्त्वरजस्तमोभिर्ज्योतिर्विशेषान्वयतारतम्यात् ।
क्षेत्रज्ञसंज्ञं मन एव पञ्च ज्योतिर्मयं ज्योतिरिहाभ्युपैति ॥३८१॥

सत्त्वं यथा राजति पूर्णचन्द्रो दिवेव चन्द्रो मलिनं तु सत्त्वम् ।
रजस्तु दर्शेन्दुरिवाष्टमीन्दुरजस्तदित्थं त्रिवृत्तं महत्तत् ॥३८२॥

कामाभिभूतं मलिनं मनः स्यादनाकुलं तेन मनोऽस्ति शुद्धम् ।
कामः स्वरूपं मनसोऽस्ति किन्तु स्याद्वासना चेन्मनसोऽस्त्यशुद्धिः ॥३८३॥
[मै० उ० ६ प्र०]

महन्मनः संक्रमणान्मनः स्यात्, तत्प्राणिसत्त्वं स हि जीव आत्मा ।
सत्वं महच्चेति न भिद्यतेऽर्थः, सत्वस्य दोषौ तु रजस्तमश्च ॥३८४॥

महत्स्वरूपेण तदप्रकाशं ज्योतिर्न संक्रामति चेत्तमस्तत् ।
छायामयं तद्धि रजः प्रकाशाप्रकाशसंयोगवशात् प्रसिद्धम् ॥३८५॥

सत्त्वं मनोऽहंकुरुतेऽहमस्मि, मलीमसादर्थगतोऽवभासः ।
रजः क्रियाऽन्तःकरणस्थवृत्तिस्तमस्तु विज्ञानगतार्थरूपम् ॥३८६॥

ज्योतींषि सर्वाण्यपि सत्त्वरूपं,क्रियास्तु सर्वा रजसोऽस्ति रूपम् ।
अर्थाः समस्तास्तमसोऽस्य रूपं सर्वं हि तत्तेन महत् तदुक्तम् ॥३८७॥

विशिष्टसत्त्वाः प्रभवन्ति देवा, अशुद्धसत्वा इह चेतनाः स्युः ।
तमोमयाः स्थावरगा महान्तः क्रिया अमीषां परिवर्तनानि ॥३८८॥

मनुष्य-दैवासुरपक्षि-रक्षो-गन्धर्व-गो-वाजि-गजादिभेदात् ।
सत्त्वान्यसंख्यानि विभिन्नरूपाण्याभान्ति सर्वाणि महान्ति तानि ॥३८९॥

सर्वासु योनिष्वपि मूर्तयो या भवन्ति तासां महदेव योनिः ।
क्षेत्रज्ञ आत्मा त्विह बीजदाता पितेति कृष्णः प्रतिपद्य वक्ति ॥३९०॥

अस्मिन् शरीरे प्रतियोनि सोऽयं महान् विभिन्नां तु मितिं दधाति ।
अङ्गुष्ठमात्रः स यथा नराणां तथेतरेषामपि सोऽनुकल्प्यः ॥३९१॥

यन्मुष्टिमात्रं ब्रुवते प्रमाणं भूतात्मनस्तन्महतो न तत्स्यात् ।
प्रादेशमात्रो हि तदर्धमात्रे वैश्वानरस्तिष्ठति भूतपिण्डे ॥३९२॥

CC-0. Shri Vipin Kumar Col. Deoband. In Public Domain.

Digitized by Madhuban Trust, Delhi

प्रमाणमस्मिन्महति त्रिधा स्यात् व्यामाङ्गुलाङ्गुष्ठकचाग्रभेदात् ।
व्यामाङ्गुलः प्राणिति देहमेनं, व्याप्नोति चालोमनखाग्रदेशम् ॥३९३॥

जिहासतो देहममुष्यदेहः संक्षिप्यतेऽङ्गुष्ठमितः स भूत्वा ।
प्रयाति भूतात्मगतः स लोकान् बालाग्रमात्रस्तु मतः स शुद्धः ॥३९४॥

तत् प्राणनं व्यानमितिं यदेति बालाग्रमानं तदपाननं स्यात् ।
वैश्वानरोऽग्निः पर ऐन्द्र आत्मा प्राणित्यपानित्यनयोस्तु हेतोः ॥३९५॥

अजो महानत्यणुरेव देहे स प्राणभूतानुशयाद् विवृद्धः ।
अंगुष्ठमात्रः प्रमितः स्वतोऽसौ व्याप्नोति सर्वां तु शरीरयष्टिम् ॥३९६॥

त्यजन्,मुमूर्षुः, पुनरङ्गमङ्गं स कूर्मवत् संक्षिपति स्वमङ्गम् ।
अंगुष्ठमात्रः स भवन् शरीराद्बहिः स भूतानुशयः प्रयाति ॥३९७॥

चतुर्युताशीतिसुलक्षमानात् स्युः प्राणिनां योनय इत्युशन्ति ।
ताश्च प्रवृत्ताः स्वयमादिकाले स्युर्मूर्तयस्तास्वनिरुक्तसंख्याः ॥३९८॥

श्रद्धाभिधा आप इहेन्दुरश्मिजास्ताः पञ्चमीमाहुतिमन्वयं पुमान् ।
श्रद्धा हि नानाविधयोनिमूर्तिषु प्रसङ्गतस्ताः परिणाममीहते ॥३९९॥

श्रद्धा द्युलोकं प्रतिपद्य सोमः सोमश्च पर्जन्यमुपेत्य वृष्टिः ।
वृष्टिश्च पृथ्व्यामुपपद्यतेऽन्नं तत्पुंसि रेतः स्त्रियि पूरुषस्तत् ॥४००॥

यथाभ्रवाय्वम्बुशरीरमुक्तं तथा महानस्त्यशरीर आदौ ।
श्रद्धामयः सङ्गवशात्तु तत्तद्रूपी स केदारगताम्बुवत् स्यात् ॥४०१॥

[1]ब्रह्मादयः स्तम्बकृतावसाना या योनयस्तानि महान्ति सन्ति ।
यथा स्वकर्माथ यथा स्वविद्यं भूतात्मनस्तत्र गतिः स्थितिश्च ॥४०२॥

---

१ पञ्चभिः परात्मभिरेकः परमेश्वरः शरीरी

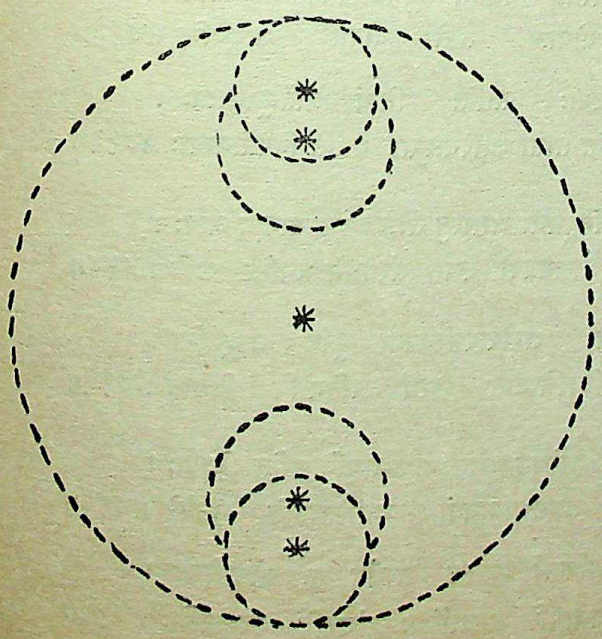

सर्वज्ञः= परज्योतिः
अन्तर्यामी संवत्सरः } द्यौः=
हिरण्यगर्भः सूर्य्य- } दिव्य आत्मा
संवत्सरः

सूत्रात्मा- अन्त-
तेजनः रिक्षम्=
तेजनात्मा

महानजः= चन्द्र-
संवत्सरः } पृथ्वी=
विराट्= पृथ्वी- } पार्थिवात्मा
यज्ञः संवत्सरः

CC-0. Shri Vipin Kumar Col. Deoband. In Public Domain.

Digitized by Madhuban Trust, Delhi

आग्नेयदेवात्मन एष वीर्य्यं लब्धा महान् सौम्य उपैति रूपम् ।
योनौ रजस्येत्य यथा तु वीर्य्यं संसृज्य रूपं कुरुते तथेह ॥४०३॥

हिरण्मयो नाम स पूरुषोऽन्यो रेतस्त्वमायाति महत्युपेतः ।
तद्रेतसः सृष्टिमुदाजहारैतरेय आरण्यक उच्यते तत् ॥४०४॥

देवाः प्रदेशादथ वर्षमेभ्योऽस्त्यथौषधिश्चान्नमतश्च रेतः ।
ततः प्रजा इत्यमिरामयः सन् हिरण्मयो ब्रह्मण एष लोकः ॥४०५॥

स्वतो महानस्त्यशरीर एवं भूतात्मसंसृष्टिमुपेत्य बद्धः ।
संसृज्यते पाप्मभिरेष तस्माद्, भवेच्छरीरी च स कर्म भुङ्क्ते ॥४०६॥

अन्नेन रेतः क्रियते ततोऽस्मिन् स्युर्भूतमात्रा अपि पञ्च विष्टाः ।
वैश्वानरोऽधिष्ठित एषु भूतात्मासौ च तेनात्र सह स्थितः स्यात् ॥४०७॥

तं व्याप्य वैश्वानरमात्मभूतं क्षेत्रज्ञ आत्मा च महान् स आत्मा ।
प्रतिष्ठितौ स्तः सह तत्र दैवः क्षेत्रज्ञ आत्मा तु न कर्मलिप्तः ॥४०८॥

योऽयं महानस्ति शरीरनिष्ठस्ततस्त्वसंख्याः प्रतिमूर्तयः स्युः ।
ता भ्रूणरूपाः प्रभवन्ति शुक्रे कश्चित्सुतस्तेषु विजायतेऽस्मात् ॥४०९॥

चान्द्रस्तु संवत्सर एष दिव्यो महान् स एषां महतां परात्मा ।
चतुर्युताशीतिमितानि योनिलक्षाणि पश्यन्ति महान्ति लोके ॥४१०॥

दिव्यस्य भौमस्य रसेऽत्र चान्द्रे संयोगवैचित्र्यवशादभूवन् ।
ता मूर्त्तयः सोमरसैकसारास्ता योनयो हचुत्तरयोनिजानाम् ॥४११॥

चन्द्रादसंख्याः प्रतिमूर्तयस्ता भवन्ति भूत्वा निपतन्ति लोके ।
तत्कर्मजादृष्टजकर्मधारायोगात् ततो योनय उद्भवन्ति ॥४१२॥

देहानुषक्तान्महतोऽप्यसंख्याः पतन्ति नित्यं प्रतिमूर्तयस्ताः ।
योषासृजि प्राप्य सृजन्ति तासां काश्चित्सुता यान्ति निपातमन्याः ॥४१३॥

श्रद्धामयः सोऽस्ति महानिहात्मा श्रद्धास्तु ता या इह चान्द्रय आपः ।
यच्छ्रद्ध आत्मास्ति स तत्स्वरुपो रूपाण्यसंख्यानि भवन्ति तानि ॥४१४॥

इत्थं त्रिधाऽस्मान्महतः शरीरादसंख्यका मूर्तय उद्भवन्ति ।
ता एतदुच्चावचभूतसंघाश्चेष्टन्त इत्थं प्रतियोनि विद्यात् ॥४१५॥

सत्वं रजश्चैव तमश्च तस्मिन् गुणा महत्यात्मनि सन्ति नित्याः ।
यैर्व्याप्य कात्स्न्येंन समग्रभावानयं महांस्तिष्ठति भूतदेहे ॥४१६॥

गुणान्वयो यः फलकर्मकर्ता कृतस्य तस्यैव स चोपभोक्ता ।
स विश्वरूपस्त्रिगुणस्त्रिवर्त्मा प्राणाधिपः संचरति स्वकर्मभिः ॥४१७॥

CC-0. Shri Vipin Kumar Col. Deoband. In Public Domain.

Digitized by Madhuban Trust, Delhi

ता भूतमात्राः पृथिवीनिबद्धाः संत्यज्य यत्रैष महान् प्रयाति ।
स तत्र युक्तोऽनुशयस्वरूपैस्तैर्भूतसूक्ष्मैः क्रमते परत्र ॥४१८॥

वाय्वादियोगात् स्वयमन्तरिक्षे तत्रोपसीदन्ति च पञ्चमात्राः ।
तद्यातनार्थी यमसुष्य ताभिस्पूत्पद्यते तर्हि शरीरमन्यत् ॥४१९॥

ते यातनास्ता अनुभूय यामीस्तदा शरीरेण तु तेन तत्र ।
तद्भूतमात्रासु विभज्य भूतात्मानो विलीयन्त इति प्रतीमः ॥४२०॥

यो भूतमात्रानुशयः प्रकृत्या सिद्धः सहैवोत्क्रमते परत्र ।
तस्याभिमान्यभ्ययते स भूतात्मा तं महान्तं स युजं च तं ज्ञम् ॥४२१॥

तां स्तांस्तु लोकानुपगम्य भूयो यथा स्वकर्मैष यथा स्वविद्यम् ।
तत्रावशिष्टेन तु कर्मणायं पुनः पुनर्जायत एत्य भूमौ ॥४२२॥

क्षेत्रज्ञ आत्मा स महानजात्मा नित्यो स्वतंत्रो सहजो सुलभ्यः ।
तद्युक्तभूतात्मनि भोगसिद्धिः स जायते च म्रियतेऽनुकर्म ॥४२३॥

महांस्तु भूतात्मनि संन्निकर्षाद्बद्धः कथंचिद्भवतीति विद्मः ।
क्षेत्रज्ञ आत्मात्विह योगमाप्तोऽप्यलिप्त एव प्रतिवृत्तिमेति ॥४२४॥

महानात्मा ।

रेतोण्डवर्ष्मा तु य एष चन्द्रस्ततो महांश्चेतनयोनिर्मूर्तिः ।
इन्द्रात्मनो योनिरिहार्तवात्मा स मातृगर्भादुदभूत् तथाहुः ॥४२५॥

विचक्षणाद् ऋतवो रेत आभृतं पञ्चदशात् प्रसूतात् पित्र्यावतः ।
तन्मा पुंसि कर्तर्य्येरयध्वं पुंसा कर्त्रा मातरि मा निषिक्तः ॥४२६॥

स जायमानः उपजायमानो द्वादश त्रयोदश उपमासः ।
द्वादशत्रयोदशेन पित्रासं तद्विदेह प्रतितद्वि देहम् ॥४२७॥

तन्म ऋतवो अमर्त्यव आरभध्वं तेन सत्येन ।
तपसा ऋतुरस्मि, आर्तवोऽस्मि, कोऽसि त्वहमस्मि ॥४२८॥
[कौ० उ. २]

पित्र्यात्मा ।

पिण्डात्मरूपस्तु महान् स चन्द्रं प्रेत्य प्रयात्येष न चान्यलोकम् ।
स सप्त सन्तत्यवधीह चन्द्रे पृथक् स्थितः स्यात् परतोऽपि याति ॥४२९॥

महच्छरीरादिह निष्पतन्त्यस्ता मूर्तयो येन कृता भवन्ति ।
चतुर्युताशीतिमितं तदस्मिन् सौम्यं सहस्तिष्ठति सप्तकोशम् ॥४३०॥

CC-0. Shri Vipin Kumar Col. Deoband. In Public Domain.

Digitized by Madhuban Trust, Delhi

पिण्डं तमाहुः स मुहुः शरीरे भूत्वा मुहुस्तत्र विलीयते च ।
स्यादोजसे स्यान्मनसे विलीनं क्षेत्रज्ञ वर्ग्यास्तमदन्ति देवाः ॥४३१॥

यद्यूर्ध्वरेताः प्रभवेत् तदेदं विद्यादधो रेतसि पूयते वा ।
सुतस्तु पत्न्यां स विजायते वा पित्र्योयमात्मा स्वयमस्ति पुत्रः ॥४३२॥

सौम्यांशुपिण्डे द्विविधा विभागाः स्युः सूनवोऽन्ये पितरस्ततोऽन्ये ।
सपिण्डता सप्तसु पूरुषेष्वप्राक्षीत् पुरा दीर्घतमास्तमर्थम् ॥४३३॥

पाकः पृच्छामि मनसा विजानन् देवानामेना निहिता पदानि ।
वत्से बष्कयेऽधि सप्त तन्तून् वितत्निरे कवय ओतवा उ ॥४३४॥
[ऋ० १।१६४।५]

दैवं सहोयन्निहितं हि तस्मिन् पित्र्यं सहोऽप्योतमितीममर्थम् ।
संक्षिप्तमादौ भगवान्महर्षिः स वामदेव्यो बृहदुक्थ ऊचे ॥४३५॥

"महिम्न एषां पितरश्च नेशिरे देवा देवेष्वदधुरपि क्रतुम् ।
समविव्यचुरुत यान्यत्विषुरैषां तनूषु नि विविशुः पुनः" ॥४३६॥
[ऋ० १०।५६।४]

सहोभिर्विश्वं परिचक्रमूरजः पूर्वाधामान्यमितामिमानाः ।
तनूषु विश्वा भुवनानि येमिरे प्रासारयन्त पुरुध प्रजा अनु ॥४३७॥
[१०।५६।५]

द्विधा सूनवोऽसुरं स्वर्विदमास्थापयन्त तृतीयेन कर्मणा ।
स्वां प्रजां पितरः पित्र्यं सह आवरेष्वदधुस्तन्तुमाततम् ॥४३८॥
[ऋ० १०।५६]

नावा न क्षोदः प्रदिशः पृथिव्याः स्वस्तिभिरतिदुर्गाणि विश्वा ।
स्वां प्रजां बृहदुक्थो महित्वावरेष्वदधादा परेषु ॥४३९॥
[ऋ० १०।५६।७]

एषां बलानां पितरश्च देवाश्चापीशते ते समविव्यचुश्च ।
क्रतुं च देवेष्वदधुः पृथक्स्थानिमान् प्रमीताः प्रविशन्ति पश्चात् ॥४४०॥

लोकान् सहोभिर्निखिलानटन्ति पूर्वाणि धामान्यमितानि मात्वा ।
यच्छन्ति तन्वां भुवनानि तानि प्रसारयन्ते बहुधा प्रजाश्च ॥४४१॥

ये स्वर्विदो येऽप्यथ राक्षसा इति द्वेधाऽसुरा, स्वर्विद शुक्लचन्द्रमाः ।
मासेन सौम्यांशव आत्मनि क्रमादाशेरते विंशतिरष्टचात्मिकाः ॥४४२॥

नाक्षत्रमासाबुदयैरथ स्वैश्चन्द्रोंऽशुभिन्दून् सृजतीह देहे ।
पिण्डोऽष्टयुग् विंशतिबिन्दुभिस्तैरुद्भूय चोद्भूय वियाति काले ॥४४३॥

CC-0. Shri Vipin Kumar Col. Deoband. In Public Domain.

Digitized by Madhuban Trust, Delhi

तत्पिण्डसंतानवशादपत्यान्युद्यन्ति तत्संतननं क्रमेण ।
एत्येकयुग्[21] विंशतिरस्य पुत्रे [७]सप्तास्थुरात्मन्यनुयोगि सूत्रम् ॥४४४॥

पुत्राद्गताः [१५]पञ्चदशास्य पौत्रे पुत्रे [६]षडक्ता अनुयोगि सूत्रम् ।
पौत्रात्प्रपौत्रे तु सुता दश स्युः, पञ्चावशिष्टास्तु वसन्ति पौत्रे ॥४४५॥

[६]षट-त्र्ये[3]-क[1]-बिन्दु क्रमतः परेभ्यः सुत्याः कृताः सोतृषु चापरेऽस्थुः ।
तदित्थमेकः क्रमतोऽस्ति पिण्डः संतानितः सप्तसु पूरुषेषु ॥४४६॥

सौम्या सुरा आत्मागता द्विधा, पुनः स्युः सूनवः स्युः पितरः पृथक् पृथक् ।
एकाधिकाविंशतिरत्र सूनवः, सप्तावशिष्टाः पितरो न सूनवः ॥४४७॥

पुत्रस्य चाध्यात्ममिहैकविंशतौ स्युः सूनवः पञ्चदशात्मनीह षट् ।
पौत्रे पुनः स्युर्दश, सूनवः परे पंचावशिष्टास्तु तदात्मतां गताः ॥४४८॥

षट् सूनवोऽथ त्रय एव सूनवोऽप्येकोऽत्र सूनुः पितरोऽवशेषिताः ।
इत्थं क्रमात् प्राणितनौ पृथक् पृथक् ते सूनवस्ते पितरोऽसुरश्च सः ॥४४९॥

पंञ्चाशदित्थं सह यड्भिरुत्तरैः सहांसि पित्र्याणि सहानुशेरते ।
स्वतः पुनर्विंशतिरष्टचाहिताश्चतुर्युताशीतिसहांसि तद्विदुः ॥४५०॥
तत्सूनवः पित्र्यसहः स्वकं सहोऽप्यास्थापयन्तीह सह स्थितं द्विधा ।
आत्माऽभवद्विंशतिरष्ट च ध्रुवाः रसेषुभिः संततितन्तवे मिताः ॥४५१॥

चत्वारि कर्माणि भवन्ति तत्र, द्वाभ्यां ग्रहस्त्याग उतापराभ्याम् ।
उत्पद्य जीवन् जनयत्यपत्यान्युत्क्रम्य चन्द्रे विलयं प्रयाति ॥४५२॥

प्रजायते पित्र्यसहोभिरादितश्चन्द्राच्च गृह्णाति पृथक् सहः क्रमात् ।
पितुश्च चन्द्राच्च वहोन्मितानि स द्वाभ्यामुपादाय सहांसि जीवति ॥४५३॥

अथ द्विधा स्थापिततत्सहश्चयात् स्वीयं सहः, पित्र्यसहश्च तन्तुवत् ।
गोत्रेऽवरेष्वाततमादधुस्तु यत् सा सन्ततिर्नाम तृतीयकर्म तत् ॥४५४॥

संतानितं सप्तविधं तदुत्क्रमात् पुनर्यदा ज्योतिरुपैति तन्निजम् ।
गोत्रेऽष्टमे सन्ततितन्तुसंग्रहात् संपद्यते स्वात्मनि पूर्णतां गतम् ॥४५५॥

स पूरुषः प्रैति यदा तदानीमयं महांश्चन्द्रमसि प्रयाति ।
आसप्तमं पूरुषमत्र तिष्ठन् विमुच्यते संततिबन्धसूत्रैः ॥४५६॥

चन्द्रस्थसोतृष्वथ चन्द्रगः सन् प्रत्यर्पयेद् र्यहि तदैषलब्धैः ।
स्वैरष्टयुग्विंशतिबिन्दुभिस्तैर्विच्छिन्नसूत्रः स भवेदपत्यैः ॥४५७॥

एतच्चतुर्थं किल कर्म धीयते संसृज्यते यत् त्रिषु पूर्वकर्मसु ।
भूतैः पृथिव्या तदितोऽतिमुच्यते नास्य प्रजातन्तुरिहास्ति चाततः ॥४५८॥

CC-0. Shri Vipin Kumar Col. Deoband. In Public Domain.

Digitized by Madhuban Trust, Delhi

इत्थं पितृस्तोमगतिः सपिण्डतापरेषु सप्तस्वपरेषु चोदिता ।
भूतात्मदिव्यात्मयुजोऽन्तरात्मनः सौम्यस्य, नातः परतः स्थितः क्वचित् ॥४५९॥

पारादवाराच्च तटात् प्रवाहं नावेव चान्द्रच्याः प्रदिशः पृथिव्याः ।
दुर्गाणि तीर्णः स्थितिभिः प्रजासु सौम्यो रसः स्वर्विदिहासुरोऽस्ति ॥४६०॥

यथा तु चन्द्रात् पृथिवीमुपैति, यथा पृथिव्याः शशिनं प्रयाति ।
एवं स्वकीयं च सहो नरस्यावरेषु चायाति परेषु याति ॥४६१॥

यदा ततं सप्तसु पूरुषेषु श्रद्धानसूत्रं प्रवदामि तां गाम् ।
प्रत्यर्पणात्सोद्भियते तदासौ स्वयोनिमायाति जहाति यूथम् ॥४६२॥

"अवः परेण पर एना वरेण यदा वत्सं बिभ्रती गौरुदस्थात् ।
साकद्रीची कंस्विदधं परागात् क्वस्वित् सूते न हि यूथे अन्तः" ॥४६३॥
[ऋ० २।३।१७]

एक,स्त्रयः,षड्,दश,किञ्च पञ्च,दशैकविंशत्युदिता विभागाः ।
स्युः सप्तमाद्युत्क्रमपूर्व्यपुम्भ्योऽष्टाविंशतिस्तु स्वगता विभागाः ॥४६४॥

चतुर्युताशीतिमितैस्तदित्थं सौम्यैः सहोभिर्भ्रियते य आत्मा ।
सोऽयं महांश्चन्द्रमसो हि लोकादुपेत्य योन्याकृतिभेदमेति ॥४६५॥

यो ह्यन्नमार्गेण निविश्य चन्द्रो देहित्वमाप्तः स महानजात्मा ।
साक्षात्तु मासादुदयाच्चितोयं पिण्डात्मतामेति स पित्र्य आत्मा ॥४६६॥

सर्वासु योनिष्विह मूर्तयो या उच्चावचानेकविधा भवन्ति ।
यो योनिरासां स महानमुष्मिन् बीजप्रदोऽसौ त्रिविधोऽन्य आत्मा ॥४६७॥

स्वदेहतो यो गुरुभारमर्थं प्रोत्याप्य कष्टेन पदानि धत्ते ।
पतिष्णुभूतात्मनि तत्र यत्नैर्धत्ते महांस्तैजसतो बलानि ॥४६८॥

महान् दैवात्मा ।

अजेतरोऽप्यस्ति महान् द्विधायं पित्र्यश्च दैवश्च तयोस्तु पित्र्यः ।
मातापितृभ्यामिह जन्मकाले रेतोऽनु देहे सहजः पृणक्ति ॥४६९॥

साधारणः सोऽस्ति मनुष्यमात्रे तस्येह रूपं तु यथावदुक्तम् ।
अतः परं दैवमनुब्रवीमि स जायते यज्ञत एव यत्नात् ॥४७०॥

वेदप्रदाचार्य्यवरः पितैव मातेह सावित्र्युपपद्यतेऽस्य ।
वेदोपनीतस्म हि तस्य यज्ञादन्योऽयमात्मा भवति स्वतन्त्रः ॥४७१॥

वैश्वानरो यज्ञमयो यतोऽस्मिन् यज्ञस्ततः पित्र्यमहानुपैति ।
संवत्सरेऽजनौ तु यदाऽस्य यज्ञः प्रवर्तते तर्हि स दैव आत्मा ॥४७२॥

CC-0. Shri Vipin Kumar Col. Deoband. In Public Domain.

Digitized by Madhuban Trust, Delhi

अग्नौ तु सोमाहुतिरेव यज्ञः, सोमोऽग्निभुक्तोऽन्वयते यदाग्नौ ।
प्राणाशितोर्गूजन्मपरम्परां स प्रवर्त्तयत्येष मतस्तदात्मा ॥४७३॥

तन्मानुषं जन्म यदाऽस्य पित्र्योर्महानिमं भौतिकदेहमेति ।
दैवं तु तज्जन्म यदास्य दैवो महानिमं भौतिकदेहमेयात् ॥४७४॥

इत्थं द्विजन्मान इमे त्रयः स्युर्वर्णा यदा यज्ञपरोः भवेयुः ।
लोके च वेदे च कृता लभन्ते भौमाश्च दिव्यानुभयत्र भोगान् ॥४७५॥

दैवात्मना तस्य स मानुषात्मा संपूच्यते तेन स दिव्यमूर्त्तिः ।
यज्ञप्रभावादुपयाति दिव्यान् लोकान् प्रकाशान् सुखमेषु भुङ्क्ते ॥४७६॥

"सूत्रात्मा" व्यानात्मा च ।

महोश्च वैश्वानर इत्यवस्तात्, स तैजसः प्राज्ञ इमौ परस्तात् ।
सौम्योऽयमात्मा, पर ऐन्द्र आत्मा, सहस्थितौ दीर्घतमास्तथोचे ॥४७७॥

महाँश्च वैश्वानर इत्यवस्तात् स तैजसः प्राज्ञ इमौ परस्तात् ।
योगेन ते जीवनयज्ञमेकं व्यानात्मिकायां प्रयजन्ति वेद्याम् ॥४७८॥

रेतोगतोवायुरिहान्तरीक्ष्यो बन्धं कथंचिद्गमितोऽत्र तिष्ठेत् ।
व्यानः स आत्मा स विभूयमानो भौमात्मदिव्यात्मयुतिं करोति ॥४७९॥

व्यानः शिशुः सोऽस्ति शरीरमध्ये, स एक इष्टेऽखिलदेहतन्त्रम् ।
शरीरमाधानमिदं हि प्रत्याधानं तदन्नं पुनरस्य दाम ॥४८०॥

स्थूणास्य च प्राण इमं तमेता उपस्थिता अक्षितयस्तु सप्त ।
इन्द्राग्निरुद्रा अपि चादितेयाः पर्जन्य एवं पृथिवी तथा द्यौः ॥४८१॥

स वामनो वा स हि वामनी र्वा स भामनीस्तं ह्यनु विश्वदेवाः ।
प्राणं सवाऽन्नपतीममूध्वं स प्रत्यगस्यत्यधरं त्वपानम् ॥४८२॥

ये सूर्य्यतो ये पृथिवीत एते देवा इहास्मिन्निवसन्ति देहे ।
आत्मायमेषामपि सोऽन्तरीक्ष्यो वातायनः प्राह तथा महर्षिः ॥४८३॥

"अन्तरिक्षे पथिभिरीयमानो न निविशते कतमच्च नाहः ।
अपां सखा प्रथमजा ऋतावा क्वस्विज्जातः कुत आ बभूव ॥४८४॥
[ऋ० ८।८।२६]

आत्मा देवानां भुवनस्य गर्भो यथा वशं चरति देव एषः ।
घोषा इदस्य शृण्विरे न रूपं तस्मै वाताय हविषा विधेम" ॥४८५॥
[ऋ० ८।८।२६]

स प्रागवाक् प्रत्यगुदक् च पृष्ठे पुरोऽध, ऊर्ध्वं, परितः, स्वरश्मीन् ।
प्रताय चालोमनाखाग्रदेशान् बिर्भत्ति संधाय शरीरयष्टिम् ॥४८६॥

CC-0. Shri Vipin Kumar Col. Deoband. In Public Domain.

Digitized by Madhuban Trust, Delhi

दिव्यात्मभौमात्मयुतिं तथास्मिन् करोति सूत्रप्रतिमोऽयमात्मा ।
आत्मत्रयं येन मिथोनुषक्तं जीवात्मतामेति मनुष्यदेहे ॥४८७॥

सूत्रात्मना व्यान उपेत्य वायुः संस्तभ्य संदर्भति सर्वमङ्गम् ।
तत्प्राणमात्राः सह भूतमात्राः सहज्ञमात्राश्च भवन्ति दृब्धाः ॥४८८॥

उपासते व्यानमशेषदेवा, हृद्यस्य निष्ठा हृदयस्य तस्य ।
पञ्चैव दैवाः सुषयो भवन्ति तेभ्योऽन्नमश्नन्ति हि पञ्च देवाः ॥४८९॥

स प्राङसुषिश्चक्षुरिहादितेयः, श्रोत्रं सुषिर्दक्षिण एष चन्द्रः ।
प्रत्यङसुषिर्वागयमग्निरुक्तो मनस्तु पर्जन्य उदङसुषिः स्यात् ॥४९०॥

ऊर्ध्वः सुषिर्व्योम स वायुरित्थं पंचाप्यमी ब्राह्मणपूरुषाः स्युः ।
स्वर्गस्य लोकस्य हि सर्व एते स्युर्द्वारपा इत्थमुवाच ताण्डचः ॥४९१॥

परो दिवो ज्योतिरनुत्तमं यद् विश्वस्य पृष्ठेषु विभाति किञ्चित् ।
ज्योतिस्तदन्तः पुरुषे प्रतीयाद्देहोष्मिणमानाहतनादमूलम् ॥४९२॥

यदस्ति किञ्चिद्वसुधानकोशे सर्वं तदस्तीह च देहकोशे ।
सर्वं यथाऽमुत्र हि पञ्च देवाः प्राणास्तथा पञ्च वपुः स्वरूपम् ॥४९३॥

नातः परं किञ्चिदिहास्ति देहे, पञ्चाणुधर्मा इह देहधर्माः ।
देवाः समस्ता वसुधानकोशः प्राणाः समस्ताश्च शरीरकोशः ॥४९४॥

स्यादन्तरिक्षं जठरं, दिशोऽस्य स्युः स्रक्तयो, भूमिरमुष्य बुध्नः ।
स्यादुत्तरं तस्य बिलं तथा द्यौर्विश्वाश्रयोऽसौ वसुधानकोशः ॥४९५॥

यथा च देवा वसुधानकोशे, प्राणा यथा वेह च देहकोशे ।
चरंति तेषां च परस्परेण प्रवृत्तिरेतत्परतः प्रविद्यात् ॥४९६॥

मध्ये त्रिलोक्या इव सूत्रमात्मा स व्यान आत्मास्ति शरीरमध्ये ।
प्राणद्वयं तत्र परस्परेणोयमर्द्दतोऽग्निं सृजतीह देहे ॥४९७॥

ये चेतनास्तेषु विदुस्तदित्थं दशात्मनस्ते सयुजोऽगुरैक्यम् ।
आत्मान एते दश, नाधिकाः स्युर्ज्योतिः परं तत्र च मुख्यमेकम् ॥४९८॥

इत्यात्मकल्पः संपूर्णः ॥

अथ नाडीसञ्चारः

तेषामिदं प्राणनमप्यपाननं स्यादष्टसंस्थं तदतः परं ब्रुवे ।
हृद्रेतसोः, श्वासनिमेषसुप्तिषु, स्वप्नोहने, मृत्युविमोक्षयोरपि ॥४९९॥

व्यानो रविप्राणमुपेत्य भौमं त्यजेद् भुवः प्राणमुपेत्य सौरम् ।
पर्य्यायतो दोलकवत् स युङक्ते तत्प्राणनापाननमस्ति तस्य ॥५००॥

वैश्वानरः प्राणिति चाप्यपानिति, व्याने ततो हृत् स्फुरतीदमन्वहम् ।
संधुक्षितस्तेन रसोऽसृगात्मनाऽङ्गैरोमयः संभरतीति जीवति ॥५०१॥

CC-0. Shri Vipin Kumar Col. Deoband. In Public Domain.

Digitized by Madhuban Trust, Delhi

हृत्स्फूर्तिरेका विपलद्वयेन, त्रिंशद्धि ता एकपलेन च स्युः ।
घटचैकयाऽष्टादश वा शतानि नाडीगतिर्हृत्स्फुरणानुसारात् ॥५०२॥

मुहूर्तमात्रे बृहतीशतं स्फुरेत् त्रिंशन्मुहूर्तेर्हृदयं स्फुरेदिदम् ।
लक्षं सहस्राष्टकसंयुतं ततो नाडीगतिस्तावदहर्निशं भवेत् ॥५०३॥

मानष्टिमात्रेऽपि च पञ्चसप्ततिर्होरामिते सार्द्धचतुःसहस्रकम् ।
होराचतुर्विंशतिके तु हृद्गतिर्लक्षं सहस्राष्टकसंयुतं भवेत् ॥५०४॥

इत्थं प्रतिश्वासममुष्य नाड्यः स्फुरंति, मन्ये किल पञ्चकृत्वः ।
यद्येकमानेष्टिगता अमुष्य श्वासा मताः पञ्चदश प्रमाणात् ॥५०५॥

प्रत्येकमानेष्टिगतामिदानीमष्टादशश्वासगतिं विदुर्ये ।
तेषां प्रतिश्वासमिमास्तु नाड्यः सर्वाश्चतुःकृत्व इव स्फुरंति ॥५०६॥

यत्कर्णमूलादिशरीरभागे भवन्ति नाडीस्फुरणानि तानि ।
त्रिंशत् स्युरेकेन पलेन दण्डेनाष्टादशैकेन शतानि तु स्युः ॥५०७॥

अष्टौ सहस्राणि च लक्षमेकं चैतान्यहोरात्रत आभवन्ति ।
सूर्य्यस्य गत्या स्युरिमानि नाड्यः, स्युः सूर्य्यनाडीभिरिमा हि देहे ॥५०८॥

यतस्तु नाड्यः प्रसृताः समन्तात्, स आत्मबिम्बो हृदि संनिविष्टः ।
मनोमयः, प्राणमयः, स आत्मा स वाङ्मयः सूर्य्यवदस्ति कल्पः ॥५०९॥

ममाङ्गुलीवक्रितचक्षुरन्तः पश्यन् क्षणं भास्वरबिम्बमेकम् ।
पश्यत्यकस्माद्धृदयात्मनो भाः सोपेत्य चक्षुर्विवरेण भीतिः ॥५१०॥

प्राणश्च वाचश्च मनांसि चास्मिन् प्रत्येकतः स्युर्बृहतीसहस्रैः ।
इत्थं सहस्राष्टकयुक्तलक्षोन्मितै रजोभिः स ह पूर्ण आत्मा ॥५११॥

	परमात्मानः		जीवात्मानः	रजांसि	रजोभेदाः	आत्मभेदाः	प्रजापतयः	क्षेत्रज्ञः
१	अन्तर्यामी	१	प्राज्ञः	इन्द्रः			संवत्सरः	
२	हिरण्यगर्भः	२	तैजसः	उत्तमाग्निः			संवत्सरः	
३	विराट्	३	वश्वानरः	प्रथमाग्निः	अग्निः	दैवात्मा पुरुषः	संवत्सरः	भूतात्मा
४	सूत्रात्मा	४	व्यानात्मा	मध्यमाग्निः			संवत्सरः	अन्त-
५	महानात्मा	५	पिण्डात्मा	आपः	सोमः	पित्र्यात्माप्रकृतिः	संवत्सरः	रात्मा

नाड़ीस्फुरणम्	मानेष्टिर्होरायाः षष्टितमो भागः नाडीस्फुरणम्			
२ विपलद्वये १			१ मानेष्टौ श्वासाः १५	आर्य्यमते
१ पले ३०	१ मानेष्टौ	७५	१ श्वासे नाड़ीस्फुरणम् ५	
१ घट्याम् १८००	१ होरायाम्	४५००	१ मानेष्टौ श्वासाः १८	
१ मुहूर्ते ३६००	१ अहोरात्रे	१०८०००	१ श्वासे नाड़ीस्फुरणम् ४	अनार्य्यमते
३० मुहूर्तेषु १०८००				

सूर्य्य से पृथ्वी तक सूर्य्य तेज आने में आठ मिनट अठारह सेकण्ड लगता है। उसका बीसपल ४५ विपल हुआ। पृथ्वी से सूर्य नौ करोड़ बीस लाख मील दूर है। ये दोनों अंग्रेजी हिसाब है।

CC-0. Shri Vipin Kumar Col. Deoband. In Public Domain.

Digitized by Madhuban Trust, Delhi

प्राणेन, वाचा, मनसावक्लृप्तेरेकैक आत्मा त्रिरजाः प्रदिष्टः ।
रजस्त्रिकाणीत्यमिहात्मबिम्बे भवन्ति मित्या बृहतीसहस्रम् ॥५१२॥

मर्त्यं च वागस्त्यमृतं मनश्च प्राणस्तु मर्त्यामृतरूप इष्टः ।
निवेशयत्यात्मनि तान् हि भावान् प्राणादिरूपः स बहिःस्थ आत्मा ॥५१३॥

ब्रह्माण्डगर्भे च शरीरगर्भे यावत् तपत्येष हिरण्मयोऽग्निः ।
संधाय तावत् तपनोऽयमात्माऽन्तरात्मभावाँश्च बिर्भात्ति तान् स्त्रीन् ॥५१४॥

[1]सूर्य्यो य आभाति बहिःस्थ आत्मा स आत्मबिम्बे बृहतीसहस्त्रे ।
एकैकतस्तानि रजांसि विध्यन् अह्ना परिक्रामति सर्वदिक्षु ॥५१५॥
आकृष्णेन रजसा वर्तमानो निवेशयन्नमृतं मर्त्यञ्च । [१।३५।२।
हिरण्ययेन सविता रथेना देवो याति भुवनानि पश्यन् ॥५१६॥

य आत्मबिम्बो बृहतीसहस्रात्मनां समष्टीरजसां तु लक्षम् ।
अष्टौ सहस्राणि च सन्ति यस्मिन्नध्यात्मसूर्य्यः स शरीरधाता ॥५१७॥

ज्योतिश्च गौरायुरिति त्रयो ये स्तोमास्तदायुर्जनितोऽयमात्मा ।
तदायुरिन्द्रं त्वमृतं पठन्ति कौषीतकेया ऋषयः परेऽपि ॥५१८॥

य एष आत्मा बृहतीसहस्रात्मकः स सर्वेन्द्रियधारकेन्द्रः ।
तमैतरेयोऽप्यनुवक्ति विश्वामित्रं तदन्नं बृहतीसहस्रम् ॥५१९॥

प्राणांश्च वाचश्च मनांसि चेत्थं प्रत्यात्मभावान् प्रयुनक्ति बिभ्रत् ।
सूर्यो हरंस्तांश्च ततो वियुङ्क्ते तत्प्राणनापाननकर्म विद्यात् ॥५२०॥
मनो हरत्येष ततो मनश्चितीः प्राणान् हरन् प्राणचितीश्च संततम् ।
वाचं हरन्वाचि चितीश्च संहिताः संपाद्य धत्ते बृहतीसहस्रवत् ॥५२१॥

यच्चिन्तयत्येष करोति कर्म यद् भवन्ति ये दैहिकधातवोऽनिशम् ।
पूर्वाणि नश्यन्ति, नवानि चासते, तत्प्राणनापाननकर्महेतुकम् ॥५२२॥
अपानिति, प्राणिति, चेत्थमेषस्त्रिस्त्रिर्हि प्रत्यात्मरजःप्रभेदात् ।
अष्टौ सहस्राणि च लक्षमेकं भवन्ति नाडीस्फुरणानि तस्मात् ॥५२३॥

[1]

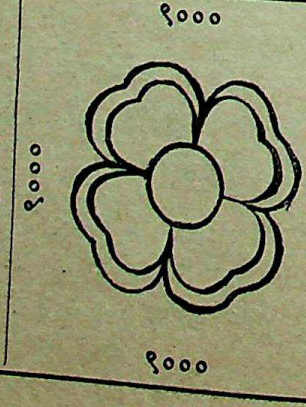

मनसामुपरि प्राणाः, तदुपरिवाचः षट्त्रिंशत्सहस्राणि मनांसि, तावन्तः प्राणाः । तावत्यो वाचः, वाक्प्राण-मनांसि त्रिवृद्रूपस्यात्मनो रूपाणि ते त्रिविद्रूपा आत्मनः षट्त्रिंशत्सहस्राणि

CC-0. Shri Vipin Kumar Col. Deoband. In Public Domain.

Digitized by Madhuban Trust, Delhi

छन्दांस्यहोरात्रकराणि यानि खे सप्त प्रसिद्धयन्ति तदन्तरे स्थिताः ।
या नाडिकास्ते विषुवाभिधा हि सा प्रोक्ता बृहत्त्वाद् बृहतीतिसंज्ञया ॥५२४॥

दशाक्षरा यास्ति विराट्, तदक्षरं तान्यत्र षट्त्रिंशदिति प्रचक्षते ।
तयै व तु प्राणिगणस्य विग्रहे स मेरुदण्डः क्रियते तथाक्षरः ॥५२५॥

खेऽध्यूढ एतां सविता चरत्ययं सहस्ररश्मिः स इहाक्षरेऽक्षरे ।
सहस्ररश्मीन् निदधाति, जायते तेनायमात्मा बृहतीसहस्रकः ॥५२६॥

प्राणेन, वाचा मनसा, त्रिवृत्कृतोऽस्त्येकैक आत्मा त इमे तथाविधाः ।
मनुष्यदेहे बृहतीसहस्रकाः प्रमाणतः सन्ति सहैकतां गताः ॥५२७॥

स वा अहोरात्रत आत्मबिम्बो व्यावर्तते भूमिवदेव नित्यम् ।
एकैक आत्मा वयनाभिमुख्ये पर्य्येति षट् षड् विपलानि तिष्ठन् ॥५२८॥

तत्रैष सूर्य्यो विपलेषु षट्सु त्रिःप्राणनापाननकर्म धत्ते ।
रजस्तदेकैकमयं क्रमेण प्रमार्ष्टुमीर्त्ते विपलद्वयेन ॥५२९॥

पृथ्व्यात्मनाऽनेन हिरण्मयेन प्रच्छादितेऽस्मिन् बृहतीसहस्रे ।
अल्पावभासे मनसोऽस्त्यबोधोऽष्टाष्टाष्टवर्षैः क्रमतोऽस्यपाकः ॥५३०॥

तत्प्राणनापाननयोस्त्रिकाणां षट्त्रिंशदह्ना तु सहस्रकाणि ।
प्रयुज्य पृथ्व्यात्मतमिस्रबन्धात् करोति मुक्तं बृहतीसहस्रम् ॥५३१॥

एकेन चाह्नात्र हिरण्मयात्मनो बन्धं लयं तावदयं रविर्भ्रमन् ।
कृत्वा पृथक्त्वं विदधाति यावता सर्वात्मनाऽऽत्मैक इतः पृथग् भवेत् ॥५३२॥

क्रमादहोभिर्बृहतीसहस्रैः सर्वात्मनाऽहं बृहतीसहस्रः ।
पृथ्व्यात्मबन्धात्तु यदातिमुच्ये व्यक्त्वा भुवं तर्हि दिवं व्रजामि ॥५३३॥

तदेतदाहुः पुरुषायुषं शतं वर्षाणि पश्चान् म्रियते निसर्गतः ।
षड्नपंचाशदिहातिरिच्यतेऽब्दानां निमित्तात् त्वमितं ह्रसन्त्यपि ॥५३४॥

तद्देशकालौ ग्रहचारभेदा, बीजस्य योन्याश्च विशिष्य दोषाः ।
एभिर्निमित्तैः क्वचिदायुषः स्तो वृद्धिक्षयावात्मबलाबलाभ्याम् ॥५३५॥

अविप्लुतं ब्रह्मचर्य्यं यद्व्रतविद्ययोस्तत् ।
त्रैपुरुषानुवृत्तं संध्याक्रियाहारविहारशुद्धिः सत्यं यमश्चात्मबलोदयाय ॥५३६॥

इत्थं नराणामिदमायुरुक्तं प्राण्यन्तराणां तु ततोन्यथायुः ।
आयुर्वशादेव तदात्मसंख्याः पृथक् पृथक् तेष्वपि कल्पनीयाः ॥५३७॥

निश्वासोच्छ्वासौ

अपानिति, प्राणिति, वृत्तिरेषा दिव्यात्मभौमात्मगता निसर्गात् ।
किन्तु द्वयोः संग्रहणं मिथो यत् तद् व्याननं सृष्टिबलं ततः स्यात् ॥५३८॥

CC-0. Shri Vipin Kumar Col. Deoband. In Public Domain

Digitized by Madhuban Trust, Delhi

न प्राणनान्नैतदपाननना‌द्वा, कस्यापि मर्त्यस्य तु जीवनं स्यात् ।
उपाश्रितौ यत्र तु ताविमौ स्तो व्यानेन तेनोदयनं समेषाम् ॥५३९॥

सूर्यादयं प्राणविशेष ऊर्ध्वादायात्यधस्ताच्च महीसमुत्थः ।
व्याने तयोः प्राणनयोः प्रसृष्टिर्याव‌द्ध्रुवेज्जीवति तावदेषः ॥५४०॥

संक्रम्यते प्राण इहेत्य सूर्यात् तत्प्राणनं तस्य भवत्यथायम् ।
व्यानाहतोऽस्मात्परिवर्त्य भूयो दिवं यदेत्येतदपाननं स्यात् ॥५४१॥

संक्रम्यते प्राण इहेत्य पृथ्व्यास्तत्प्राणनं तस्य भवत्यथायम् ।
व्यानाहतोऽस्मात् परिवर्त्य भूयो भुवं यदेत्येतदपाननं स्यात् ॥५४२॥

प्राणस्य दिव्यस्य यदस्त्यपाननं तनोर्ध्वगत्या तदुदाननं विदुः ।
यत्प्राणनं भौमरसस्य वर्ष्मणि प्रवेशनं तत्तु समाननं विदुः ॥५४३॥

यावत् तयोर्योगवशादिह स्थितिर्न प्रैति, नापैति, सहैकभावितः ।
संस्तभ्य शारीरविधौ नियुज्यते, तद्व्याननं, तेन शरीरसाधनम् ॥५४४॥

व्यानेन संयुज्य पुनः परैति, गां सूत्रमापात्य विरामवृत्तिः ।
तिष्ठंश्च गच्छंश्च स इत्थमन्तर्वृणोत्यसौ दीर्घतमास्तथाह ॥५४५॥

"अपश्यं गोपामनिपद्यमानमा च परा च पथिभिश्चरन्तम् ।
स सध्रीचीः स विषूचीर्वसान आवरीवर्त्ति भुवनेष्वन्तः" ॥५४६॥
[१।१६४।३१]

प्राणोप्यपानोपि तथा समानोदानौ तथा व्यान इतीह पञ्च ।
प्राणास्ततः स्युः प्रथितास्त्रयाणां तत्प्राणनापाननवृत्तियोगात् ॥५४७॥

प्राणोऽप्युदानोपि च तैजसोऽयं वैश्वानरोऽपानसमाननामा ।
व्यानस्तु सूत्रात्मकवायुरन्यस्तत्रैतयोः सर्गविसर्गवृत्तिः ॥५४८॥

भौतेन दिव्यः सयुगेकदेहे प्राणित्यपानित्ययमन्नसंगात् ।
भौतं निचिक्युर्न तु दिव्यमित्थं प्रवक्त्यसौ दीर्घतमा महर्षिः ॥५४९॥

अपाङ्ङ प्राङेति स्वधया गृभीतोऽमर्त्योमर्त्येना सयोनिः ।
ता शश्वन्ता विषूचीना वियन्ता न्यन्यं चिक्युर्न निचिक्युरन्यम् ॥५५०॥
[१।१६४।३८]

उच्छ्वासनिश्वासविधानतोऽयं वायोः प्रवेशोऽपि च निर्गमो यः ।
तत्प्राणनोदाननयोः प्रयोगात् प्राणो व्यनक्ति व्यजनं शरीरे ॥५५१॥

रविर्यथा दक्षिणमुत्तरं वा पर्य्यायतः संचरति स्वमार्गम् ।
प्राणः श्वसन् दक्षिणमुत्तरं वा पर्य्यायतोऽनुक्रमते तथैव ॥५५२॥

CC-0. Shri Vipin Kumar Col. Deoband. In Public Domain.

Digitized by Madhuban Trust, Delhi

इडा तु नाडीगतिरुत्तरा चिरात् सा पिङ्गला दक्षिणतो गतिश्चिरात् ।
समा सुषुम्णागतिरल्पकालतः प्राणः स सूर्यप्रकृतिस्तनुस्थितः ॥५५३॥

खखाङ्गभूनेत्रमिताः कलाः खे श्वसन् परावर्त्तयते रविस्ताः । [२१६००]
सूर्य्यात्मकः प्राण इहात्मभूतस्तावन्मिताः श्वासगतीः करोति ॥५५४॥

खखाङ्गभूनेत्रमितास्तु घट्यः संवत्सरे सूर्यगतेः फलन्ति । [२१६००]
अहश्च संवत्सर एव तस्मिन्नस्यात्मनः श्वासगतिस्तथास्ति ॥५५५॥

श्रमाधिकत्वे त्वधिकं कदाचित् कदाचिदल्पं श्वसितीह रोगात् ।
स्वस्थस्य यूनः श्वसनं प्रमाणात् तथा हचूषिर्वार्कलिरभ्युवाच ॥५५६॥

श्रमादन्यत्र परिवर्तमानस्तिष्ठन्नासीनो यदि वा स्वपन्नपि ।
अहोरात्राभ्यां पुरुषः समेन कति कृत्वः प्राणिति चापचानिति ॥५५७॥

शतं शतानि पुरुषः समेनाष्टौ शता यन्मितं तद्वदन्ति ।
अहोरात्राभ्यां पुरुषः समेन तावत्कृत्वः प्राणिति चापचानिति ॥५५८॥

शतं शतानीति यदाह मानं तद्वै सहस्राणि दशेति विद्यात् ।
अष्टौ शतान्यप्यधिकानि तस्मिन्नेतावदह्ना श्वसितीव रात्र्या ॥५५९॥
[१०८००]

श्वासा दिने द्वादश वै सहस्राण्यथो शतान्यत्र नवाथ षष्टिः । [१२९६०]
[1]नक्तं तथा तेन भवन्ति ते चाहोरात्रयोर्नारिधमारिमानात् ॥५६०॥
[२५९२०]

इत्थं तु पश्यन्त्यधुनातना यत् सोयं विकारो जनितोऽस्त्यमीषु ।
यथा स षष्टिस्त्रिशती पुराह्नामाहुः प्रपश्यन्त्यधिकानि षट् तु ॥५६१॥

उन्मेष-निमेषौ

स तैजसः प्राज्ञ इति द्विभूतः सूर्य्यात्मकः प्राण इहोपसन्नः ।
उच्छ्वासनिश्वासकृदेक एवं दृश्यन्य उन्मेषनिमेषकृच्च ॥५६२॥

---

[1]

एकस्मिन् संवत्सरे कलाः	२१६००	षण्मासेषु कलाः	१०८००
एकस्मिन् संवत्सरे दण्डाः	२१६००	मुहूर्त्ताः संवत्सरे	१०८००
एकस्मिन्नहोरात्रे श्वासोछ्वासाः	२१६००	अहनि तदर्द्धम्	१०८००

एकपले श्वासोछ्वासाः षट्	···६	एकमानेष्टौश्वासोछ्वासाःपञ्चदश–···	१५
एकदण्डेश्वासोछ्वासाः सषष्टित्रिशती	३६०	एकहोरायां ,, नवशतानि–···	९००
एककलाभोगे श्वासोछ्वासाःसषष्टि-त्रिशती	३६०	चतुर्विंशतिहोरासु षट्शताधिकैकविंशति-सहस्राणि	२१६००

CC-0. Shri Vipin Kumar Col. Deoband. In Public Domain.

Digitized by Madhuban Trust, Delhi

[1]यत् सार्पराज्ञी रविरोचनाया अपाननं प्राणनमाह देहे ।
उछ्वासनिश्वासविधानमूलं स्याद्वा तदुन्मेषनिमेषमूलम् ॥५६३॥

आदित्य आत्मा बहिरस्ति, योऽन्तरः प्राणः, स एको न विभिद्यते मिथः ।
द्वौ तस्य चारौ भवतोऽन्तरागमो बहिर्गमश्चेति समानवर्तनी ॥५६४॥

व्यावर्त्तने रात्रिरहस्तथैतयोर्नक्तं बहिर्धैति दिवाऽन्तरेति च ।
प्राणोऽन्तरात्मा बहिरेत्यसौ बहिस्थात्माऽयमादित्य इहैति चान्तरे ॥५६५॥

रवेस्तु गत्या बहिरात्मनोऽनयाऽन्तरात्मनोऽपि त्वनुमीयते गतिः ।
[2]इत्याह मैत्रिस्तदपीह तैजसे पर्य्यायतः प्राणनमप्यपाननम् ॥५६६॥

प्रज्ञा सदा नैकविधाऽवतिष्ठते प्रातश्च, सायं च दिवा च, निश्यपि ।
प्रीणात्युदास्तेऽथ हृणीयते क्वचित्, प्रत्यर्थमित्थं श्रयते निवर्तते ॥५६७॥

जाग्रत्-स्वप्नौ-सौरप्राज्ञस्य ।

प्राणेन बद्धं हि मनः सदास्ते, प्राणस्य रूपाणि तु पञ्च देवाः ।
अग्निश्च वायुश्च रविश्च दिक् च पर्जन्य एभिर्मनसोऽन्नलाभः ॥५६८॥

प्राणा इमे, किन्तु स तेषु मुख्यः प्राणोऽस्ति सूत्रात्मतया प्रसिद्धः ।
तेनावियुक्तस्य हि पञ्चदेवैः प्रज्ञस्य संयोगवियोगसिद्धिः ॥५६९॥

प्राणन् मनश्चारयते स्वरश्मीन् देवैस्तदायुक्तमिदं मनः स्यात् ।
कामेरितः प्राण इमान्नियुङ्क्ते देवाहृतान्नानि मनोऽत्र भुङ्क्ते ॥५७०॥

मनो यदा संहरति स्वरश्मीनपानदासीदति बन्धने स्वे ।
तदात्मकामं बहिरङ्गकामैर्वियुज्यते सा मनसः सुषुप्तिः ॥५७१॥

यत्प्राणनं जाग्रदयं स लोकोऽस्त्यपाननं तस्य परोऽस्ति लोकः ।
जागर्ति यत् प्राणिति तद्धयपानन्निद्राति, तौ द्वौ भवतोऽस्य लोकौ ॥५७२॥

इदं पुनः प्राणनमप्यपाननं नैमित्तिकं नत्वनुवर्तते स्वतः ।
प्राणेन बद्धं हि मनो बहिःस्थितैर्देवैः प्रणुन्नं तु युनक्ति कामतः ॥५७३॥

कामेन चाकृष्टमिदं मनः पुनः संसज्जते देवगणैर्बहिश्चरत् ।
देवैर्न युज्येत मनो न तर्हि तत्कामैर्विकृष्येत न जागृतिर्भवेत् ॥५७४॥

---

[1] "अन्तश्चरति रोचना अस्य प्राणदपानीत व्यख्यन्महिषो दिवम्"—[ऋ० सं० मं० १०। सू० १८९] ।

[2] "द्विधा वा एष आत्मानं बिभर्ति-अयं यः प्राणो यश्चासावादित्यः । द्वौ वा एतावस्य पन्थानावन्तर्बहिश्च । अहोरात्रेणैतौ व्यावर्तेते । असौ वा आदित्यो बहिरात्मा । अन्तरात्मा प्राणः । अतो बहिरात्मक्या गत्याऽन्तरात्मनोऽनुमीयते गतिरित्येवं ह्याह" । इति मैत्रिश्रुतिः (मै० उ० ६ प्र०)

CC-0. Shri Vipin Kumar Col. Deoband. In Public Domain.

Digitized by Madhuban Trust, Delhi

अपाननं चापि निमित्ततो मतं रविप्रतापाच्छ्रमशोकतापतः ।
प्रदुष्टरक्तस्य नरस्य शोणिताद्धूमो मनः संवृणुते समुत्थितः ॥५७५॥

प्रदुष्टरक्तं परितप्य दह्यते दाहाच्च सर्वाङ्गगतासृगुत्थितः ।
धूमः शिरोऽभ्याक्रमते तमस्पदो मनः स कृत्वा बहिरेति शीर्षतः ॥५७६॥

धूमो बलादावृणुते तदा मनः करोऽन्तराकृष्यत अश्रु चक्षुषः ।
कृष्णाति धूमस्थितदीपवन्मनः प्राणे निरंशुस्त्ववतिष्ठते तदा ॥५७७॥

सर्वाङ्गतस्त्यक्तगभस्तिमन्मनो नान्तर्न बाह्यं स्पृशतीह किञ्चन ।
विरुद्धमित्थं तु चिरं मनः सह प्राणेन यात्युत्क्रमणं मृतिस्तदा ॥५७८॥

अत्युग्रदेहाग्निमतस्तु शुद्धं स्याच्छोणितं स्वल्पतरोऽत्र धूमः ।
उत्तिष्ठते नात्यसितश्च तस्माद् घोरं न निद्राति न चातिकालम् ॥५७९॥

इत्यान्तरं तत्र निमित्तमुक्तं बाह्यं च वीक्षे बहुधा निमित्तम् ।
स्यान्मादकद्रव्यविषादियोगादाश्चर्य्यभीषादिवशाच्च तद्वत् ॥५८०॥

उच्चान्निपाते जलमज्जने वा वायुः समुद्भूय विरुद्धवृत्तिः ।
मनोमयूखान् प्रतिरुध्य मूर्छां करोति, तत्रापि चिरान्मृतिः स्यात् ॥५८१॥

स्वप्नान्तिकं चान्द्रप्राज्ञस्य ।

यथा बहिर्विश्वमिमे तु तेजसी विभासयेते रविचन्द्रसंज्ञके ।
तथेह देहे रविचन्द्रयोगजौ द्वौ प्राज्ञकोशौ सहयोगिनौ स्थितौ ॥५८२॥

सर्वैश्च देवैरुभयत्र संहितैर्ज्ञानं द्विधोपादयतः स्थिरं चरम् ।
स्थिरं तु सौरेण, चरं तु जायते चान्द्रेण कोशेन, पृथक् पृथक् तत् ॥५८३॥

दृष्टचादिभिर्ज्ञानममीभिरिन्द्रियैर्यदत्र जाग्रत्युपपद्यतेतराम् ।
तत्प्राज्ञकोशादिह सौरतो मतं, तदेकवन्नित्यमुदेति सात्र धीः ॥५८४॥

ज्ञानेन चानेन य आहिता इमे संस्काररूपा विषया हृदाशये ।
तानीक्षते नो बहिरिन्द्रियाण्यमून्यपेक्षतेऽथा कुरुते च शोचति ॥५८५॥

चिन्तात्मकं ज्ञानमिदं तु चान्द्रतः, स्यात् प्राज्ञकोशादविषया इहान्तराः ।
ते चान्तरार्था बहिरर्थवत् स्फुटं न भांति चाभासत एव भान्ति ते ॥५८६॥

अर्थाद्धि यज्जज्ञानमुदेति तन्मतं सौरादथोज्ञानकृतोऽर्थसंभवः ।
चान्द्रान्मतो जाग्रति तत्पृथक् पृथग् ज्ञानप्रकारद्वितयं विभासते ॥५८७॥

चान्द्रं च सौरं च विभागमीदृशं विवक्षमाणस्तु महर्षिगोतमः ।
मनोधियः प्रोच्य सवित्रुपाहिताः प्राहार्थबोधे धिय एव मुख्यतः ॥५८८॥

CC-0. Shri Vipin Kumar Col. Deoband. In Public Domain.

Digitized by Madhuban Trust, Delhi

युञ्जते मनऽउत युञ्जते धियो विप्रा विप्रस्य बृहतो विपश्चितः ।
वि होत्रा दधे वयुनाविदेकऽइन्महो देवस्य सवितुः परिष्टुतिः स्वाहा ॥५८९॥
[य० सः ५।१४]

दिवा यथा सूर्यविभाभिभावितश्चन्द्रो नभस्थो मलिनोऽवभासते ।
सूर्योत्थितज्ञानबलाभिभावितश्चन्द्रोदितज्ञाविषयोऽस्फुटस्तथा ॥५९०॥

यदा स्वपित्येष तदास्य भास्करप्रज्ञानकोशास्तमनान्निशायते ।
तदा दिवेवान्तरमर्थमीक्षते चान्द्रज्ञकोशेन स भाति च स्फुटम् ॥५९१॥

चान्द्रज्ञकोशोऽपि यदात्वपाननादस्तं गतस्तर्हि निवर्तते ह्रसन् ।
स्वप्नान्तिकज्ञानमपीदमीदृशीं स्थितिं सुषुप्तिं तु वदन्ति सूरयः ॥५९२॥

प्रज्ञानकोशेऽस्तमिते तु सौरे ज्यौत्स्नीविनाशास्तमिते च चान्द्रे ।
कोशद्वयस्यास्तमने तमिस्रा निशा तदा गाढतमोऽवभाति ॥५९३॥

प्रतिक्षणं चिन्तयते प्रजागरे स्युर्हेतवस्तत्र धियश्च वायवः ।
धियो बले धीरगतेः स्थिरामतिर्वहन्यथाक्षिप्तमतिस्तु वायुतः ॥५९४॥

स्वप्नान्तिकं पश्यति यत्र तत्र तु प्रयोजको वायुरतोऽस्य दोषतः ।
वहन्यथा युक्तमयुक्तमीक्षते न धीस्तदार्थं विविनक्ति सत्यतः ॥५९५॥

सौरे तथानस्तमितेपि चान्द्रः क्वचास्तमायाति, विशेषदोषात् ।
तदा स जाग्रत्यपि सुप्तवत्स्यात् पश्यन्नपश्यत्यतिमुग्धचेताः ॥५९६॥

प्रज्ञानकोशद्वयमेतदन्तर्मिथोऽनुषक्तं प्रतितिष्ठतीह ।
स्वल्पेन कालेन वियुज्य तिष्ठेच्चिरं वियुज्योत्क्रमते मृतिः सा ॥५९७॥

जन्ममृत्यू (प्राणभूतयोः) ।

अग्निर्विधा कश्चन तत्र सोमं विवेष्टि, नैतेन कदापि युंक्ते ।
यमं तमाचक्षत, एष सोमादग्निं पृथक् कृत्य करोति मृत्युम् ॥५९८॥

ततोऽन्य एषोऽग्निरनेन भूयः सोमेन संसृज्य करोति सृष्टिम् ।
सोमोऽमृतं तेन स योगमाप्नोत्यतस्तमत्रामृतमृत्युमाहुः ॥५९९॥

यत्रामृताग्नेस्तदपाननं स्यान्मृत्युं यमस्तत्र विशन् करोति ।
यत्रापि नापाननमस्ति तत्रापमृत्युमाकस्मिकमातनोति ॥६००॥

प्राणप्रसृष्टावथ वायुसृष्टावाप्यप्रसृष्टाविति भेदतः सः ।
यमः पृथक् संचरतीति कृत्वा मृत्युस्त्रिधा संभवतीह देहे ॥६०१॥

आप्यप्रसृष्टौ तु यमः प्रसर्पन् करोति देहाङ्गविघातरोगम् ।
वायुप्रसृष्टौ तु यमप्रवेशे देहात्मविच्छेदकृतोऽस्ति मृत्युः ॥६०२॥

प्राणप्रसृष्टौ तु यमप्रवेशादात्मा स्वरूपाच्च्यवते स मोक्षः ।
रजस्तु योग्निर्य उतैष सोमः सोऽव्यक्त आत्मा न विनाशमेति ॥६०३॥

CC-0. Shri Vipin Kumar Col. Deoband. In Public Domain.

Digitized by Madhuban Trust, Delhi

यः सृज्यते स म्रियते कदाचिन्न सृज्यते न म्रियते परात्मा ।
यो वाङ्मनःप्राणमयोऽवरात्मा स सृज्यते तेन स नाशमेति ॥६०४॥

प्राणोऽयमात्मा यदि भूतपिण्डं शरीरमेतत् त्यजति ह्यपानत् ।
मर्त्यं शरीरं म्रियते तदानीं प्राणोऽन्यदेहं समनास्तनोति ॥६०५॥

जाग्रत्सुषुप्ती भवतो यथा द्वे स्थाने विशुद्धस्य मनोमयस्य ।
प्राणस्थवृत्तेर्मनसस्तथैते स्थाने भवेतामिह जन्ममृत्यू ॥६०६॥

प्राणः समेतो मनसा यदायं प्राण्यात् तदा भूततनुं तनोति ।
अपानिति त्वेष यदा तदानीं प्रैति त्यजन् भौतिकदेहमेतम् ॥६०७॥

प्राणो मनो बन्धनमस्ति तन्मनः प्राणातिरेकेण तु नावतिष्ठते ।
आमुक्तिकालादथ यर्हि मुच्यते प्राणो मनश्चैकतयोपपद्यते ॥६०८॥

॥ अथ मूर्त्तिसर्गः ॥

ब्रह्मादिगुल्मोदयमूर्तयो याः स मूर्तिसर्गोऽत्र पृथक् निरुक्तः ।
मर्त्यामृताभौतिकदैविकार्थाः समुच्चिता अत्र हि योनिसर्गे ॥६०९॥

यावत्य एताः प्रतिभांति भिन्नास्ता मूर्तयस्तत् प्रवदामि विश्वम् ।
तां विश्वसृष्टिं श्रुतिपूर्वदृष्टां यथा मनुः प्राह तथात्र वच्मि ॥६१०॥

आसीत्तमोभूतमलक्षणं प्राक् सर्वात्मना सर्वमिदं प्रसुप्तम् ।
अव्याकृतत्वात्तु न नाम रूपं कर्मापि कस्यापि किमप्यवेदि ॥६११॥

अव्यक्तरूपं यदसत् प्रसिद्धं सनातनं सूक्ष्ममतीन्द्रियं च ।
अचिन्त्यमोजस्वि समस्तभूतात्मकं तमोनुत् स्वयमुद्बभौ तत् ॥६१२॥

व्यक्तस्य यस्येह भवन्ति रूपाण्यमूनि भूतानि स एक एषाम् ।
अव्यक्त आत्मा प्रभवः प्रतिष्ठा गतिः स काले स्वयमाविरासीत् ॥६१३॥

व्यक्तोऽग्निरासीदयमग्निरेवाग्निना हतः क्षोभमुपेत्य भूयः ।
परस्पराघातवशेन मूर्छामापद्य यद्रूपमगात् तदापः ॥६१४॥

यो दृश्यतेऽग्निर्न तथायमग्निर्दृश्यस्तु वायुद्वयघर्षजन्मा ।
घर्षाय वायुद्वयमत्र नासीत् त्रयीमयं ब्रह्म तदाग्निरासीत् ॥६१५॥

[1]मनुः स्मरत्येष यथा श्रुतौ तु श्रुतं श्रुतावाह तमग्निमन्यम् ।
यथा श्रुतं वाजसनेयकानां श्रुतौ तदत्राभिदधामि सर्वम् ॥६१६॥

---

[1] मनुस्मृतौ सर्वोऽप्यर्थो मैत्रायणीश्रुत्यनुसारेणाख्यातः । मानवश्रौतसूत्र-मानवगृह्य-सूत्रोक्तानामर्थानां मैत्रायणीयशाखाब्राह्मणानुसारितया दृष्टत्वात् तदेककल्पीये धर्म्मसूत्रेऽपि मैत्रायणशाखीयतायाः प्रतिपत्तेः ।

CC-0. Shri Vipin Kumar Col. Deoband. In Public Domain.

Digitized by Madhuban Trust, Delhi

वदामि तं प्राणमसद्यदासीदव्याकृतं व्याक्रियते तु पश्चात् ।
प्राणाः स्वभावादिव सप्त सप्त ह्येकैकरूपं जनयन्ति नद्धाः ॥६१७॥

मध्येऽत्र चत्वार इमे तदात्मा पक्षद्वयं पुच्छमिहैकमासीत् ।
एषां रसैः श्रीभिरभूत्पुरस्ताच्छिरस्तदष्टावयवोऽग्निरेकः ॥६१८॥

द्विधायमग्निर्भवति स्वभावाच्चित्योऽथ यस्तत्र चिते निधेयः ।
चित्योऽभवद् भूतमयोऽत्र देहः प्राणस्तदन्तस्तु चिते निधेयः ॥६१९॥

चिते निधेयः प्रथमोऽयमग्निः सृष्ट्वाऽत्मनोंऽशात् स हि चित्यमग्निम् ।
प्रविश्य तत्रात्ति युनक्ति देवैरित्यूचिरे केचन तैत्तिरीयाः ॥६२०॥

प्रजापतिः कश्चिदिहास्ति तस्यामृतं च मर्त्यं च तदर्धमर्धम् ।
इत्थं द्विधा भक्तमिदं शरीरं निसर्गतोऽस्तीति विदुः परे तु ॥६२१॥

तावान् पुराऽव्यक्ततरोऽयमग्निश्चिते निधेयेन सयुक् सचित्यः ।
व्यक्तः स नाद्यापि निधेयरूपो व्यक्तो भवेद् भूतमयस्तु चित्यः ॥६२२॥

चित्यो निधेयश्च सहोभयः स्यान्नान्यः क्वचान्येन विना कृतः स्यात् ।
यत् प्रत्यतिष्ठत् स इयं प्रतिष्ठा विद्यात्रयी ब्रह्म च कथ्यतेऽत्र ॥६२३॥

प्राणोऽग्निरादौ द्विविधो य उक्तश्चिते निधेयात् प्रभवन्ति देवाः ।
सर्वेऽपि देवा इह संश्रिताः स्युश्चित्योऽग्निरेवाभवदत्र सा वाक् ॥६२४॥

प्रजापतिः सप्ततनुः सचित्यस्तस्यैव निश्वासमयी त्रयी सा ।
प्राणोऽतिसूक्ष्मोऽपि स वाक् त्वमेयात् सृष्टिस्वभावाद् घनतामुपेत्य ॥६२५॥

प्राणः स्वभावदनुसृज्य वाचं वाच्येव नित्यं प्रतितिष्ठतीह ।
वाचा वृतः प्राण इह प्रतिष्ठां लभेत, वाक् तु त्रय एव वेदाः ॥६२६

वाक् सा स्वभावादमृता च मर्त्या तत्रामृते साम च ऋक् च रूपे ।
यजुस्तु मर्त्यं प्रभवन्ति, तस्या वाचो हि भूतान्यखिलान्यमूनि ॥६२७॥

प्रत्यर्थमेतां नियतां प्रतीयाद्वेदत्रयीं नास्ति तया विनाऽर्थः ।
देहानिमान् देहिभृतानशेषान् सर्वत्र वेदत्रयमध्यतिष्ठत् ॥६२८॥

प्रत्यर्थमृक्-साम-यजूंषि वेदास्त्रयः स्वरूपाणि विशिष्य तेषाम् ।
निरूपितानि स्फुटमन्यदेशे वागेव तानीति विशिष्य विद्यात् ॥६२९॥

त्रय्योपपन्नस्त्विह विद्यतेऽर्थस्त्रय्यैव विन्दत्यपि वेत्ति चार्थम् ।
तस्मात् त्रयीं तां प्रवदन्ति वेदं वेदे हि सर्वं प्रतितिष्ठतीदम् ॥६३०॥

ऋक्सामवेदौ सृजतो न किञ्चिद्वाय्वन्तरिक्षं हि यजुस्तु यज्जूः ।
आकाशरूपा प्रथमं त्वियं वाक् वायुत्वमायाति घनीभवन्ति ॥६३१॥

CC-0. Shri Vipin Kumar Col. Deoband. In Public Domain.

Digitized by Madhuban Trust, Delhi

यावन्ति भूतान्यभवन्निहैषां या प्रागवस्था स हि वायुरुक्तः ।
तेजस्तथापोऽन्नमिति त्रयाणि भूतानि तेषां द्विविधा अवस्थाः ॥६३२॥

उक्त्यानि रूढाः प्रथमा अरूपाः, स्युर्योगिकास्तूत्तरतः सरूपाः ।
यदग्नयोऽम्भांसि मृदश्च दृश्यान्येतानि वायुद्वययोगजानि ॥६३३॥

यान्यग्नयोऽम्भांसि मृदोऽप्यदृश्यान्येतानि तत्त्वानि तु वायवस्ते ।
वाय्वात्मनैतानि पुरस्तु भूत्वा दृश्यात्मनैतानि भवन्ति पश्चात् ॥६३४॥

आकाशतो वायुरतश्च तेजो जलं च पृथ्वीति वदन्ति केचित् ।
वाचोऽभवन्नाप इति स्म केचिन्नेक्षामहे विप्रतिपत्तिमत्र ॥६३५॥

यां वाचमाकाशमिति प्रविद्मस्त्रयीमयी साऽथ यजुस्तु सोऽग्निः ।
आकाशरूपश्च स वायुरूपः पुरश्चरत्यस्य च कश्चिदग्निः ॥६३६॥

पुरश्चरन् योऽग्निरुदेति वायोः स वायु-खाभ्यां सहितो यजुःस्यात् ।
यजुःस्वरूपा जनयत्यसौ वागयोऽग्निजास्ता अपि वायुजास्ताः ॥६३७॥

वागेव साप्नोदखिलं ततस्ता आपोऽभवन् वाग्विकृतिस्वरूपाः ।
अप्स्वेव बीजं प्रससर्ज बीजादस्मादभूद्भौतिकपिण्डजन्म ॥६३८॥

वागात्मकायोमयभूतपिण्डो देहोयमात्मान्नमयोऽस्ति बाह्यः ।
प्राणोन्तरात्माऽथ मनोऽत्र मुख्योस्त्यात्मा त्रिमूर्तिस्त्विह भूतसर्गः ॥६३९॥

देही यदा देहमुपेत्य बद्धो देहान्तरादाहरते स्वभोगम् ।
स भूतसर्गः स च बद्ध आत्मा हृद्ग्रन्थिराबन्धनयोनिरस्मिन् ॥६४०॥

त्रिधा विभक्तोऽस्ति स भूतसर्गो दैवः पशुः स्थावर इत्यवेहि ।
हिरण्यगर्भप्रमुखा मनुष्यादयश्च वृक्षप्रमुखाः क्रमात् ते ॥६४१॥

अण्डात्मकास्तत्र हिरण्यगर्भाः पिण्डाश्चरन्तः पशवः ससंज्ञाः ।
भूद्भेदजाः स्थावरभूतसर्गा अन्नं तु पूर्वस्य परं परं स्यात् ॥६४२॥

देवेऽधिकाः प्राणमनोऽग्निमात्रा अत्यल्पमापोमयभूतभागः ।
प्रभूतभूतैर्मनसोऽतिमान्द्यात् स्युः स्थावरा जन्तुषु तूभये स्तः ॥६४३॥

दैवसर्गः ।

दैवं तु सर्गं प्रथमं वदामो हिरण्मयाण्डानुगता हि देवाः ।
प्राणोऽयमप्सु प्रतिपद्य विद्यात्त्रय्या व्यधत्तात्र हिरण्मयाण्डम् ॥६४४॥

त्रयीमयी वागिह यावदश्नुते चित्योऽयमग्निः स हि सप्तपूरुषः ।
प्रजापतिः सोऽप्सु कृतोऽस्ति तेन च ब्रह्मा स नारायण इत्यनूच्यते ॥६४५॥

सोऽग्निर्यजुर्नाम यतोऽस्त्यरूपो वाहिस्वभावः पवतेऽन्तरिक्षे ।
तस्मात्स वायुर्नयनान्नरस्तत्सुतास्तु नाराः प्रसृता इहापः ॥६४६॥

CC-0. Shri Vipin Kumar Col. Deoband. In Public Domain.

Digitized by Madhuban Trust, Delhi

नारा अमुष्यायणमस्ति तस्मान्नारायणः सोऽण्डगतः प्रजेशः ।
आपोमयः सोस्ति हिरण्मयो वा सवाङ्मयः प्राणमनोमयश्च ॥६४७॥

न वाङ्विना प्राणमुदेति नो वा प्राणः कदाप्येष मनोऽन्तरेण ।
तद्वाङ्मयः प्राणमयः स नारायणो ध्रुवं भाति मनोमयोऽपि ॥६४८॥

यस्तावदव्यक्ततरोऽयमग्निश्चिते निधेयेन सयुक् सचित्यः ।
तस्मादभूद्भूतमयस्तु चित्यो व्यक्तः स नारायण इत्यनूक्तः ॥६४९॥

चिते निधेयस्त्वमृतोऽस्ति तत्सत् चित्यस्त्वसद्भूतविकारयोनिः ।
असच्च सच्चेत्युभयात्मको यस्ततोऽभवद् ब्रह्मण उद्भवोऽस्य ॥६५०॥

अव्यक्तनाभेः प्रसृतोऽयमग्निर्यावद्बलं ता अप आबिर्भाति ।
आपोमयं तच्च हिरण्मयाण्डं तावत्प्रमाणेन बिर्भाति रूपम् ॥६५१॥

पुरश्चरत्येष यजुष्षु योऽग्निर्वैश्वानरो नाम ससोऽप्सु तिष्ठन् ।
नारायणस्तेन सयुक् तु वायुः सूत्रात्मकः सोऽस्ति हिरण्यगर्भः ॥६५२॥

हिरण्यगर्भः प्रथमोऽस्ति भूतग्रामोऽखिलं तत्र विलोकयामः ।
हिरण्यगर्भः समवर्ततात्रे भूतस्य जातः पतिरेक आस्ते ॥६५३॥

अग्नेर्बलं संचरणेऽस्ति यावत् तावत्य आपोऽग्निकृतोपनाहाः ।
शरीरमेतस्य हिरण्यगर्भस्यात्मा तु नारायण एव सोऽग्निः ॥६५४॥

हिरण्यगर्भस्य शरीरमण्डं संवत्सरस्तस्य परिप्लवोऽग्नेः ।
नाभिं च पृष्ठं च यदन्तरेण क्रमेत सोऽग्निः स परिप्लवोऽस्य ॥६५५॥

संवत्सरेणैष हिरण्यगर्भः स्वयं द्विधा स्वं विदधे शरीरम् ।
नाभेस्तु सूत्रात्मन ऊर्ध्वमेकं पार्य्यं ततोऽधस्तदवार्य्यमन्यत् ॥६५६॥

पार्य्यं तु भागं दिवमाह पृथ्वीमवार्य्यभागं च दिवस्पृथिव्योः ।
मध्ये स्थितस्ते जन एष ते द्वे उत्तेजयन् योजयते दृभँश्च ॥६५७॥

ज्योतिः परं सूर्य्य स युग् भवेद्द्यौर्भूमिर्भवेच्चन्द्र सयुक् तु पृथ्वी ।
अन्तस्तयोर्व्योम यदस्ति तस्मिन् स ते जनः सूत्रमिवास्त्यदृश्यः ॥६५८॥

त्रैलोक्यमेतत्सहयुक्तमेकं स्यादण्डमेषोस्ति हिरण्यगर्भः ।
लब्ध्वा जनुर्जीवति नंक्ष्यतीति प्राणी मतश्चेतन एष देही ॥६५९॥

हिरण्यगर्भे बहवोऽत्र जीवा वसन्ति देवा इति ते निरुक्ताः ।
यो विश्वकर्मा बुध एष वेनः शुक्रोऽङ्गिरा भूरनलस्तु भौमः ॥६६०॥

बृहस्पतिस्त्वाङ्गिरसः शनिस्स्याद्वैवस्वतस्तद्वदिहापरेपि ।
सन्त्येव देवा बहवस्त एतेऽप्येकैकजीवाः पृथगण्डरूपाः ॥६६१॥

CC-0. Shri Vipin Kumar Col. Deoband. In Public Domain.

Digitized by Madhuban Trust, Delhi

पशुसर्गः।

स प्राणिसर्गे प्रथमोऽस्ति काण्डो द्वितीयकाण्डः पशुसर्ग एषः।
तत्रापि नाभेरमृतं यद्वूर्ध्वं सा द्यौरधस्तात् पृथिवीति विद्यात् ॥६६२॥

त्रैलोक्यरूपं तदिदं शरीरं त्रैलोक्यभक्ता इह सन्ति देवाः।
अमुत्र यद्यत् तदिहापि विद्यादाकारनिर्माणविधौ तु भेदः ॥६६३॥

शुक्रस्य रक्तस्य च संनिकर्षे संदर्भणं सूत्रमुपैति मध्ये ॥।
असृक् समिद्धाग्निषु शुक्रसोमाहुतौ तयोर्योगकृते स्वभावात् ॥६६४॥

स सूत्रमात्मा स्वयमेव चक्रे द्विधा परत्रैव निजं शरीरम्।
तत्रोत्तरं पार्य्यमवार्य्यमत्राधरं द्वयं कृत्स्नवपुर्निविष्टम् ॥६६५॥

प्राज्ञः सयुक् तैजसतो भवेद् द्यौर्महांश्च भूतात्मसयुक् तु पृथ्वी।
प्राज्ञः परज्योतिष एति सूर्य्यात्सतैजसोऽथैष महांस्तु चन्द्रात् ॥६६६॥

भूतात्मसंभूतिरिति पृथिव्याः सूत्रं तु संदर्भकरं चतुर्णाम्।
क्षेत्रज्ञ आत्मास्त्युभयः स पर्ययः कर्मात्मसंज्ञं तदवार्य्ययुग्मम् ॥६६७॥

वाक् प्राणकृत्यामुदसन्मनोऽस्मिन् सूत्रं स आत्मा वयमुद्बर्हं।
स तैजसं पत्यमिहैव संस्थं क्षेत्रज्ञसज्ञं मन इत्यवेयात् ॥६६८॥

यदोंपरज्योतिषि यच्च भास्वत्यहस्तदेवाहमिहाबभूव।
एषोऽहमस्मीत्यभिमान एवात्र ज्योतिषो वृत्तिरहर्वदस्ति ॥६६९॥

क्षेत्रज्ञमुद्भाव्य मनःस्वरूपं महान्तमुद्बर्हति सत्वसंज्ञम्।
भूतात्मनाश्लिष्टतरस्त्ववायोर्महानयं संक्रमतेत्र पार्य्ये ॥६७०॥

क्षेत्रज्ञ आत्मापि मनोमयोयं महानपिच्छादति किन्तु तत्र।
ज्योतिः स्थिरं सव्यवसायमन्यद् विकल्पवत्त्वव्यवसायमन्यत् ॥६७१॥

स्वतःप्रकाशं तु मनोऽत्र सौरं सूत्रात्मनि व्यान इहोपसन्नम्।
चान्द्रं तु सौरप्रतिबिम्बयोगादाभासते तत्र महन्मनोऽपि ॥६७२॥

परप्रकाशं तु महत्तदित्थं त्रेधास्ति सत्त्वं च रजस्तमश्च।
आभाति सत्त्वं प्रतिबिम्बसत्त्वात् तमस्तदा भाति न योऽस्य भागः ॥६७३॥

सान्ध्यस्तु भागोऽस्य रजोऽनुरक्तं भासा तमो भाति न भाति चेति।
तमःप्रकाशाधिकभागयोगादुद्यंति तत्रासुरदैवभावाः ॥६७४॥

त्रैगुण्यवानेष महानमुष्य क्षेत्रज्ञनाम्नो भवति स्वभावः।
क्षेत्रज्ञ आत्मा विषयावभासो भासा गृहीतस्तु महान् स भावः ॥६७५॥

CC-0. Shri Vipin Kumar Col. Deoband. In Public Domain.

Digitized by Madhuban Trust, Delhi

श्रद्धेति सौम्या अप आह नाम्ना श्रद्धामयोऽयं पुरुषो महान् स्यात् ।
श्रत् सत्यमाहस्थितिरेव सत्यं श्रद्धास्थितिः स्यात्परिणामिनोऽर्थे ॥६७६॥

यथा यथा पश्यति तस्य मूर्तिर्महान् भवत्येष हि भावमूर्तिः ।
तद्रूपतायां स्थितिरेव श्रद्धा, श्रद्धां गतस्तन्मयतामुपैति ॥६७७॥

चान्द्रो रसो येन युनक्ति सद्यस्तद्रूपतामेति निसर्ग एषः ।
यद्रूपतामेति महान् स भावः क्षेत्रज्ञभास्योस्ति ततोऽस्य स स्वः ॥६७८॥

शान्तिः सुखं, क्षोभणमेव दुःखं, दुःखातिशायित्वमिहास्ति मोहः ।
महत्कृतं तद्विषयावभासे क्षेत्रज्ञवृत्तित्रयमेव भोगः ॥६७९॥

कर्मत्वदृष्टं न यतोऽत्र सृष्टं क्षेत्रज्ञ आत्मा न ततोस्ति भोक्ता ।
महांस्तु कर्माशय एष भोक्ता क्षेत्रज्ञयोगात्विह भोगसिद्धिः ॥६८०॥

क्षेत्रज्ञ एषोऽस्ति चिदेव सोऽयं विकासयत्येव न सज्जतेऽर्थे ।
स्वतोऽप्रकाशस्तु महान् न भोक्ता भोक्ता चिदाभासवशान्महान् स्यात् ॥६८१॥

भोक्ता महानेव तथापि तस्मिन् क्षेत्रज्ञ आरोपितभोक्तृतोक्ता ।
कर्माशयो ज्ञानमयस्तु भूत्वा भोक्ता चिदाभासमयो महान् स्यात् ॥६८२॥

क्षेत्रज्ञभोगाः स्वत एव न स्युर्महत्कृतास्ते तत एव कृत्वा ।
क्षेत्रज्ञभोगप्रकृतिं महान्तं क्षेत्रज्ञपुंसः प्रकृतिं वदन्ति ॥६८३॥

कामो हि संस्कारमयो विचित्रोत्युच्चावचो वातयते महान्तम् ।
सा वासना तद्बललब्धवृत्तिर्महांश्चिदाभासगतिं तनोति ॥६८४॥

स तैजसः प्राज्ञ इति द्विरूपः क्षेत्रज्ञ आत्मा मन इत्यनूक्तः ।
त्रयोऽग्नयोऽत्र द्विविधोऽत्र सोमस्ते पञ्च देवा इह तैजसः स्यात् ॥६८५॥

तद्दैवयोगाद्धृदि मानसाख्ये पञ्चैव देवाः सुषयो भवन्ति ।
तानीन्द्रियाणि त्रिगुणानि तस्मिन्महत्यवाप्यें सहसोद्भवन्ति ॥६८६॥

कर्माशयः स त्रिगुणो महान् यो भूतात्मनात्यर्थमनुप्रसक्तः ।
क्षेत्रज्ञसंयोगवशात्तु तस्मिन् स्युरिन्द्रियाण्यत्र च भोगसिद्धिः ॥६८७॥

भूतानि पञ्चात्र महांस्तु षष्ठः षण्मात्रिकं रेत ऋतोरुदेति ।
क्षेत्रज्ञमात्रासु निवेश्यमात्राः षट्ता हि मूर्तिं प्रकारोति सूत्रम् ॥६८८॥

क्षेत्रज्ञनामायममूर्त आत्मा षाट्कौशिकी तस्य हि मूर्तिरेषा ।
उत्पद्यते, तां च शरीरमाहुर्महद्धि भूतानि च तां श्रयन्ते ॥६८९॥

सूत्रं तु संदर्भति दिव्यभौमांस्तदव्ययं चाखिलभूतकृच्च ।
महान्ति भूतानि सतैजसश्च प्राज्ञोऽत्र सूक्ष्मावयवैर्विशन्ति ॥६९०॥

CC-0. Shri Vipin Kumar Col. Deoband. In Public Domain.

Digitized by Madhuban Trust, Delhi

मनो महान्भूतविधा इतीमे सप्ताणुमात्राभिरजा निजाभिः ।
संभावयन्ति व्ययमव्ययेऽस्मिन् संसृज्य सूत्रात्मनि मूर्तिमन्तम् ॥६९१॥

त्रीण्येव भूतानि भवन्ति तेजोऽबन्तानि तेषां त्विह वायवोऽन्ये ।
वाचोऽभवन् वाक् त्रिविधा यजुर्वा ऋक् साम वाऽऽसां यजुषस्तु सृष्टिः ॥६९२॥

आत्मा हि वाक्प्राणमनांसि, वाक् सा वेदत्रयी, तत्र च भूतसंस्था ।
मर्त्येऽमृतं तद्धि यतोऽस्ति बुद्धिर्वेदत्रयी तद्धचमृतं स्वरूपम् ॥६९३॥

भूतात्मनामा च महांश्च सूत्रं सतैजसः प्राज्ञ इतीह पञ्च ।
आत्मान एकत्वमवाप्य मूर्तिं तामेकतन्त्रेण निवाहयन्ति ॥६९४॥

यः सूत्रमात्मा स इहास्ति मुख्यस्ततः स पाय्येंण युनक्त्यवार्य्यः ।
कर्मात्मनि ज्ञानमुदेति पार्य्यात् ज्ञानात्मनः कर्म भवत्यवार्य्यः ॥६९५॥

करोत्यवार्य्यं तु भुनक्ति पार्य्यं सूत्रं न किञ्चित् कुरुते न भुङ्क्ते ।
निर्लेपमस्पर्शमसङ्गमेतन्न सज्जते न व्यथते सिनोति ॥६९६॥

आसक्तिमानेष महान् स चान्द्रो जानन् यथायं कुरुते तयास्मिन् ।
अदृष्टमुत्पद्यत एव कर्मैतदुच्यते संस्करणं तदस्य ॥६९७॥

सूत्रं तु तत्तेजनमेव नास्मिन् संस्कारकर्मोदयशक्तिरस्ति ।
अदृष्टकर्मानुदयात्तु नैतल्लिप्येत्तु तन्नो कुरुतेऽपि कुर्वत् ॥६९८॥

सूत्रं हि न ज्ञानमयं न तस्मात्सुखस्य दुःखस्य च तत्र भोगः ।
मनुस्तु शुद्धं विषयावभासेऽप्यसंगतः सूत्रवदेव वेद्यम् ॥६९९॥

क्षेत्रज्ञतो नैष महांस्तु युङ्क्ते तमः समाश्रित्य चिरं स्थितश्चेत् ।
स सेन्द्रियः कर्म करोति न स्वं सूत्रं तदोत्क्रामति मूर्तितस्तत् ॥७००॥

भूत्वाणुमात्रः स महानिहात्मा बीजं यदि स्थास्नु चरिष्णु चेदम् ।
समाविशत्यत्र पृथक्तया चेत् सूत्रं तदोत्क्रामति मूर्तितस्तत् ॥७०१॥

संदर्भणं प्राणनमस्य सूत्रस्यापाननं तूत्क्रमणं शरीरात् ।
अपानिति प्राणिति वा यतस्तत् तद्वेद यो जीवनमस्य दीर्घम् ॥७०२॥

अथाण्ड-सर्गः

ब्रह्माण्डपिण्डो द्विविधः परोऽभूदेको मनः प्राणमयः पृथक् सः ।
प्राणेन वाचा च कृतो द्वितीयो गौणानि तत्रान्यरजांसि सन्ति ॥७०२॥

ब्रह्माण्डपिण्डो द्विदिधोऽवरोऽभूत् सोमेन चाद्भिश्च कृतः स एकः ।
अद्भिः पृथिव्या च कृतो द्वितीयो गौणानि तत्रान्यरजांसि सन्ति ॥७०४॥

मनोमयं ब्रह्म विदुः परस्तात् त्रयीमयो वाङ्मय एष सूर्य्यः ।
चन्द्रोऽस्ययं सोममयोऽथ पृथ्वीं यामध्यतिष्ठाम तु मृन्मयी सा ॥७०५॥

अथान्तरेणास्ति हि तौ च तौ च वायुप्रबन्धः स च पञ्चमः स्यात् ।
तदित्थमण्डानि मतानि पञ्चान्योन्यानुषङ्गैधितविग्रहाणि ॥७०६॥

CC-0. Shri Vipin Kumar Col. Deoband. In Public Domain.

Digitized by Madhuban Trust, Delhi

मुख्याण्ड-रेतोऽण्ड-बृहद्यशोण्ड-परोण्ड-पोषाण्डविभेदतः स्युः ।
पञ्चापि तान्यत्र पराण्डमाहुर्मनोमयं सर्वत उत्तमं यत् ॥७०७॥

मुख्याण्डमेषा पृथिवी यशोऽण्डं सूर्य्योऽस्ति रेतोण्डमयं हि चन्द्रः ।
यदस्ति त्वेषामिदमन्तरं तत् पोषाण्डमाहुः कृतवायुरूपम् ॥७०८॥

रेतोण्डसंघाः प्रचरन्ति यस्मिन्नेकं तु मुख्याण्डमिदं वदामः ।
मुख्याण्डसंघाः प्रचरन्ति यस्मिन्नेकं यशोण्डं तदिदं विलोके ॥७०९॥

एवं यशोण्डानि बहूनि यस्मिंश्चरन्ति तन्नाम पराण्डमाहुः ।
पोषाण्डमेतान्युभयानि पुष्यत् स्तभ्नाति संदर्भति वायुरूपम् ॥७१०॥

चन्द्रेण साकं पृथिवीयमेतं सूर्य्यं परिक्रामति सूर्य्य एषः ।
साकं पृथिव्या तु मनोमयं तज्ज्योतिः परिक्रामति योऽखिलात्मा ॥७११॥

केचिन्मनोऽण्डात् परतोऽपि सूर्य्यं वदन्ति विज्ञानमयाण्डदेवम् ।
तदूर्ध्वमप्येकमनन्तमन्त्यं प्रशान्तमानन्दमयं वदन्ति ॥७१२॥

भवेदिदं किन्तु न वेद्मि सम्यक् स्वरूपमूर्ध्वं द्वितयस्य तस्य ।
तस्मान्निरस्य द्वितयं तदूर्ध्वमयामनोऽण्डप्रभृतीदमुक्तम् ७१३॥

भावा अभूवन्नव ये त्वमीषां तिस्रो दिवस्तिस्र इमाः पृथिव्याः ।
तदन्तरे च त्रयमन्तरिक्षं तदन्तरे तिष्ठति मातरिश्वा ॥७१४॥

ज्ञाप्राणवेदास्त्रय उत्तरा द्यौर्मृत्तोयसोमा अधरा तु पृथ्वी ।
आकाशवाय्वग्निहृदन्तरिक्षं प्राणस्त आपोऽथ च वायवस्ते ॥७१५॥

आकाशवाय्वग्निघनःपरस्मिन्नपो दधात्यप्सु दधाति चासून् ।
संस्तभ्य तिष्ठत्ययमन्तरेतानव्यक्तमूर्त्तिर्नव सूत्ररूपः ॥७१६॥

तथाण्डसृष्टावपि यानि चत्वार्य्यण्डानि सुव्यक्ततराण्यभूवन् ।
ज्योतिःपरं तत्र मनोमयाण्डं तदन्वयं प्राणमयोस्ति सूर्य्यः ॥७१७॥

तमन्वियं भूम्यपि वाङ्मयी सा मनोमयस्तामनु चन्द्र एषः ।
चत्वार एते क्रमसंनिविष्टा व्यक्तश्रियो विश्वसृजः प्रथन्ते ॥७१८॥

द्वयोर्द्वयोरत्र विभागमन्यः करोति यस्तिष्ठति पञ्चमोऽन्तः ।
ज्ञाप्राणयोस्तेन सयुक्त्वमित्थं भूचन्द्रयोरव्युदिनं सयुक्त्वम् ॥७१९॥

द्यौरेतदूर्ध्वद्वितयं हि पार्य्यं पृथ्वीत्वधस्ताद्द्वयमस्त्यवार्य्यम् ।
[1]यदन्तराद्यां पृथिवीं च क्लृप्तं तत्तेजनं स्यादिदमन्तरिक्षम् ॥७२०॥

यदुत्तरस्मिन्नपि मातरिश्वा दधात्यपस्तेन चतुर्षु भौतम् ।
शरीरमस्त्येवमिहापि धत्ते देवांस्ततः प्राणमयं हि विश्वम् ॥७२१॥

---

[1] यथाद्यां च पृथिवीं चान्तस्तिष्ठति तेजनम् । (अथ० मं० १।१।२।) तेजनमुत्तेजकमित्येकोऽर्थः ।

CC-0. Shri Vipin Kumar Col. Deoband. In Public Domain.

Digitized by Madhuban Trust, Delhi

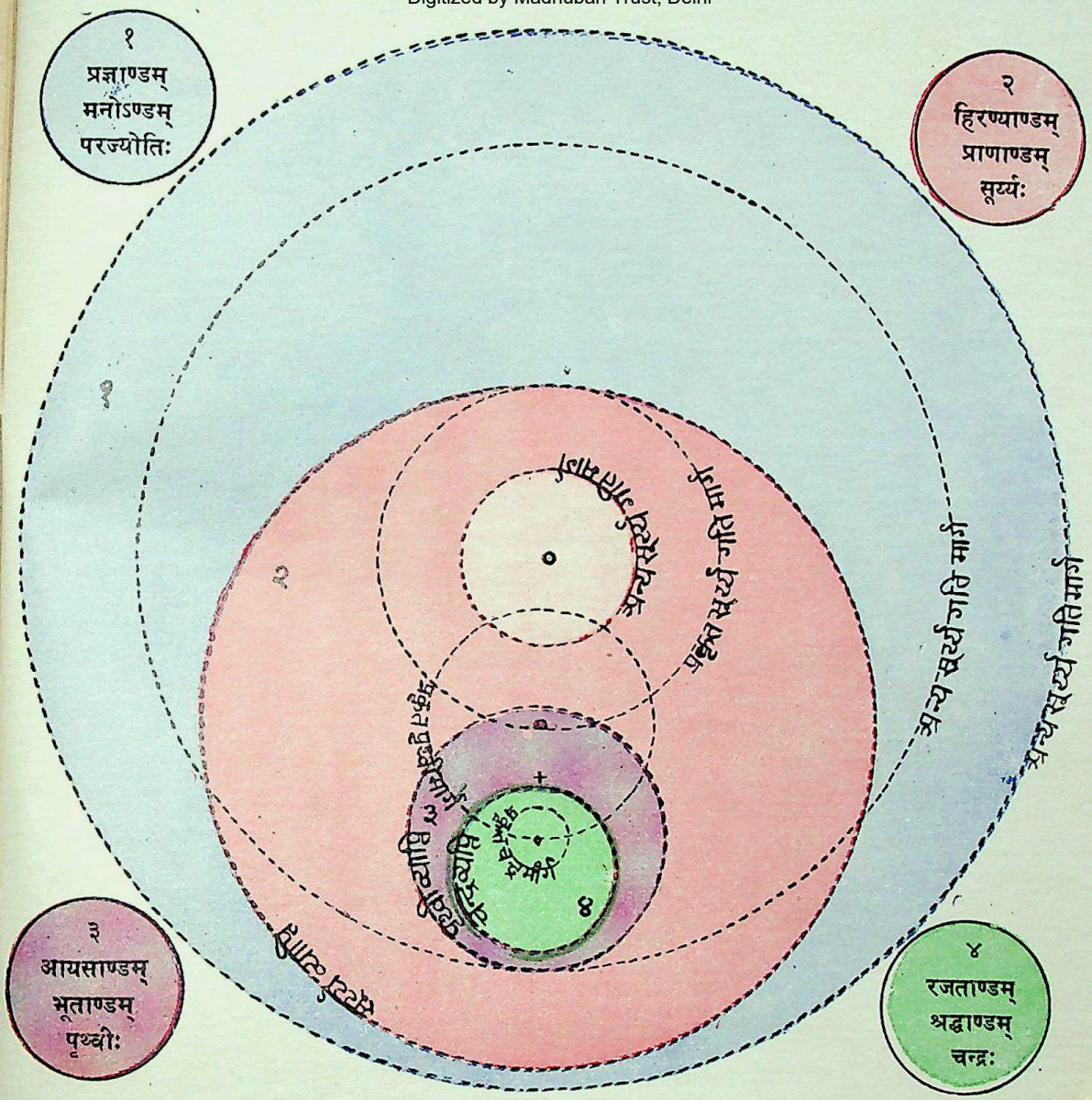

१ मनोमयाण्डे मूर्तिरस्ति वा नास्ति वेति सन्दिग्धम्। परिचर्य्य मूर्तिर्नास्तीत्यतो गतिर्नास्ति। व्याप्ति-सीमामण्डलं नास्ति; अनवच्छिन्नत्वात्। तदन्तश्चराः परिचरपिण्डाः सूर्य्या उच्यन्ते। आत्मधर्म्मः प्रज्ञः। तदण्डस्य प्रज्ञामयत्वात् ॥१॥

२ एवं प्राणमयाण्डे सूर्य्यो मूर्त्तिः। परज्योतिः पिण्डं परितो नियते मार्गे गतिमण्डलम्। बृहत्सामास्य व्याप्तिमण्डलम्। तैजसः प्राण आत्मधर्म्मः; तदण्डस्य तन्मयत्वात्। अन्नश्चराः परिचरपिण्डाः पृथिव्यादयो ग्रहपिण्डाः सुपर्णाः ॥

३ परिचर्य्यमूर्तिस्तु परज्योतिर्मनोमयः पिण्डः। तं परितः सूर्य्यपरिभ्रमणात् ॥२॥ अथ वाङ्मयाण्डे पृथ्वीमूर्तिः। सूर्य्यं परितो नियते मार्गे गतिमण्डलम्। रथन्तरसामात्र व्याप्तिमण्डलम्। वैश्वानरो भूतात्मा आत्मधर्म्मः; अण्डस्य तन्मयत्वात्। अन्तश्चराः परिचरपिण्डाश्चन्द्रा उच्यन्ते। परिचर्य्य-मूर्तिः सूर्य्यः; तं परितोस्याः परिभ्रमणात् ॥३॥

४ अथ सोममयाण्डे चन्द्रो मूर्तिः। पृथ्वीं परितो गतिमण्डलम्। सूत्रात्म पर्यन्तं व्याप्तिमण्डलम्। महानात्मा आत्मधर्मः; अण्डस्य तन्मयत्वात्। अन्तश्चरा गन्धर्वा अदृष्टपिण्डाः सन्ति न सन्ति चेति संदिग्धम्। परिचर्य्यमूर्तिः; पृथ्वी तां परितश्चन्द्रभ्रमणात् ॥४॥

५ पोषाण्डे तु मध्यमे न मूर्ति, नंगति, नं व्याप्तिसीमा, न परिचरा, न परिचर्य्याः। केचलमात्मधर्म्मः सूत्रात्माऽभिधीयते। तेनेदमण्डं परिव्याप्तम् ॥ इत्थमण्डेषु मण्डलान्यवसेयानि ॥

चि० सं० ११ श्लो० सं० ७०७ पृ० सं० ५६

CC-0. Shri Vipin Kumar Col. Deoband. In Public Domain.

Digitized by Madhuban Trust, Delhi

CC-0. Shri Vipin Kumar Col. Deoband. In Public Domain.

Digitized by Madhuban Trust, Delhi

पञ्चभ्य एभ्योऽप्यतिरिक्तमेकं ब्रह्माण्डमस्तीत्यनुभावयामः ।
यत्रांशतोऽण्डानि तु तानि पञ्चाप्याविश्य तद्रूपतया स्थितानि ॥७२२॥

षष्ठं तदण्डं तु शरीरमाहुश्चत्वार एतस्य भवन्ति भागाः।
आब्रह्मरन्ध्रादयमाचकण्ठादाहृत्प्रदेशादयमाच नाभेः ॥७२३॥

या ब्रह्मणो ग्रन्थिरिहास्ति यौनौ यद् ब्रह्मरन्ध्रं शिरसि प्रदृष्टम् ।
तदन्तरेऽण्डानि चतुर्विधानि प्रक्षे मनःप्राणतदन्नशुक्रैः ॥७२४॥

यदन्तरेषां हृदयं तदस्ति व्यानेन सूत्रेण कृताधिकारम् ।
विश्वाण्डमाक्रामति मातरिश्वा देहाण्डमाक्रामति यो मनुः सः ॥७२५॥

सर्वप्रशास्ताऽस्त्यणुरप्यणूनां रुक्मप्रभः स्वप्नधियाऽवगम्यः ।
यः पूरुषोऽसौ मनुरुच्यते स प्रजापतिः प्राण उताग्निरिन्द्रः ॥७२६॥

वैवस्वतोऽयं मनुरागतो यो विवस्वतोऽस्मिन् वपुषि प्रविष्टः ।
विश्वाण्डगस्त्वेव मनुः स्वयंभूस्तत्रैष आत्मा तु विवस्वतोऽभूत् ॥७२७॥

मूर्तिर्गतिर्व्याप्तिरथात्मधर्म्मा येऽन्तश्चरायापरिचर्य्यमूर्तिः ।
षडित्थमण्डेषु भवन्ति भावा अवेत्य तानण्डमवैति सम्यक् ॥७२८॥

मूर्तिस्तु पृथ्वीगतिरस्ति पृथ्व्या नियम्य सूर्य्यं परितः समन्तात् ।
व्याप्तिस्तु तत्सामरथन्तराख्यं वैश्वानरः स्यादिह चात्मधर्मः ॥७२९॥

अन्तश्चरश्चन्द्र इहाण्डमध्ये सूर्य्यस्तु तस्याः परिचर्य्य आत्मा ।
प्रत्यण्डमित्थं षडिमेपि भावा ऊह्याः क्वचित्तत्र न सन्ति केचित् ॥७३०॥

रेतोण्ड-मुख्याण्ड-यशोण्डसंघाः सहस्रशः स्युः परमाण्डगर्भे ।
सर्वेऽपि तत्रैव वसन्ति तारा पिण्डा इमे विश्वमियत् समस्तम् ॥७३१॥

सहस्रशः सोमरजांसि चाग्नेः रजांसि भिन्नप्रकृतीनि सन्ति ।
ततश्च पृथ्वीरविचन्द्रतारा भिन्नस्व ावा बहवो भवन्ति ॥७३२॥

नानाविधैरेव रजोभिरेतान्यण्डानि पूर्णानि विनिर्मितानि ।
सर्वे त एते रजसां निकायास्तस्माद् रजांस्येव जगत् समस्तम् ॥७३३॥

इत्याण्डसर्गः समाप्तः ॥

अथ त्रैलोक्यप्रभेदाः ।

त्रैलोक्यमेतद्दशभेदमाहु[1]र्भौत्या[2]ण्डकेमाण्ड[3]लिकाह्विके[4] च ।
[5]ब्राह्मं च [6]कौर्म्मं च पुराणदृष्टं[7] पृष्ठचं[8] च दिव्यं[9] च तथैव भौमम्[10] ॥७३४॥

भौत्यं द्विधाऽवान्तरमुख्यभेदाद् व्याख्यातमादाविह भूतसर्गे ।
उत्तेजनं पार्य्यमवार्य्यमित्थं पञ्चाण्डसर्गे पृथगाण्डमुक्तम् ॥७३५॥

CC-0. Shri Vipin Kumar Col. Deoband. In Public Domain.

Digitized by Madhuban Trust, Delhi

सर्वासु दिक्षु प्रतरन्ति यावज्ज्योतींषि विश्वाधिपतेः परस्य ।
पराण्डमुक्तं हि तदित्थमेवाण्डानि प्रविद्यादपराणि तत्र ॥७३६॥

ज्योतिः परं ब्रह्म तदुच्यते परं यद्वचोम्न्यसीमे परमे प्रतिष्ठितम् ।
तत्सूर्य्यवज्ज्योतिरमुष्य सूर्य्यवत् प्रजापतिः प्राह विसर्पिणः करान् ॥७३७॥

"ब्रह्मसूर्य्यसमं ज्योतिर्द्यौः समुद्रसमं सरः ।
इन्द्रः पृथिव्यै वर्षीयान् गोस्तु मात्रा न विद्यते" ॥७३८॥

(यजुः सं० २३ अ० ४८ मं)

सूर्य्यो यथाहोभिरयं कृतात्मा संवत्सरोऽहर्मय दूष्यतेऽस्य ।
यज्ज्योतिषां ज्योतिरिदं तथायुः संवत्सरं पश्यति याज्ञवल्क्यः ॥७३९॥

"यस्मादर्वाक् संवत्सरोऽहोभिः परिवर्तते ।
तद्देवा ज्योतिषां ज्योतिरायुर्होपासतेऽमृतम्" ॥७४०॥

(बृ० आ० ४।४)

यदेतदत्रामृतमायुरुक्तं प्रज्ञामयः प्राण उतायमिन्दुः ।
तज्ज्ञानमेवास्ति हितं जनेभ्यः कौषीतकिः प्राह तदस्ति सत्यम् ॥७४१॥

माण्डलिकं त्रैलोक्यम् ।

सूय्यश्च पृथ्वी च तदन्तरिक्षं त्रैलोक्यमेतत्पृथगामनन्ति ।
मनोमयं ज्योतिरतः परं यत् तस्मात् त्रिलोकातिगतं तदाहुः ॥७४२॥

ज्योतिस्त्रिलोकातिगमेकमास्ते लोकत्रयाण्यत्र बहूनि तु स्युः ।
अनेकतामाह विरूप एषामसंख्यतामाह च वामदेव्यः ॥७४३॥

परस्या अधि संवतोऽवरां अभ्यातर ।
यत्राहमस्मि तां अव ॥७४४॥ (ऋ० ८।७५।१५)

कत्यग्नयः कति सूर्य्यासः कत्युषासः कत्युस्विदापः । (ऋ० १०।८८।१८)
नोपस्पिजं वः पितरो वदामि पृच्छामि वा कवयो विद्म नेकम् ॥७४५॥

महर्षिरन्यः पुरुहन्मनान्या तासु त्रिलोकीषु बहुष्वपीन्द्रम् ।
तमेकमेवाहुरिह प्रविश्याभिव्याप्तमध्यक्षमनन्तशक्तिम् ॥७४६॥

यद् द्याव इन्द्र ते शतं शतं भूमीरुत स्युः । (८।७०।५)
न त्वा वज्रिन् सहस्रं सूर्य्या अनु न जातमष्टरोदसी ॥७४७॥

[1]रजो हि लोको रजसो हि सृष्टी रजांसि तु त्रीणि सनातनानि ।
द्यावापृथिव्यौ च तथान्तरिक्षं लोकत्रयं वाङ्मयमेतदस्ति ॥७४८॥

प्रत्येकमेषु त्रिविधा विभागा अशीतिरुक्थोऽर्क इति प्रभेदात् ।
उत्तिष्ठतेऽर्कादि यतस्तदुक्थं स्थित्वात्र योर्वश्चरतीह सोऽर्कः ॥७४९॥

CC-0. Shri Vipin Kumar Col. Deoband. In Public Domain.

Digitized by Madhuban Trust, Delhi

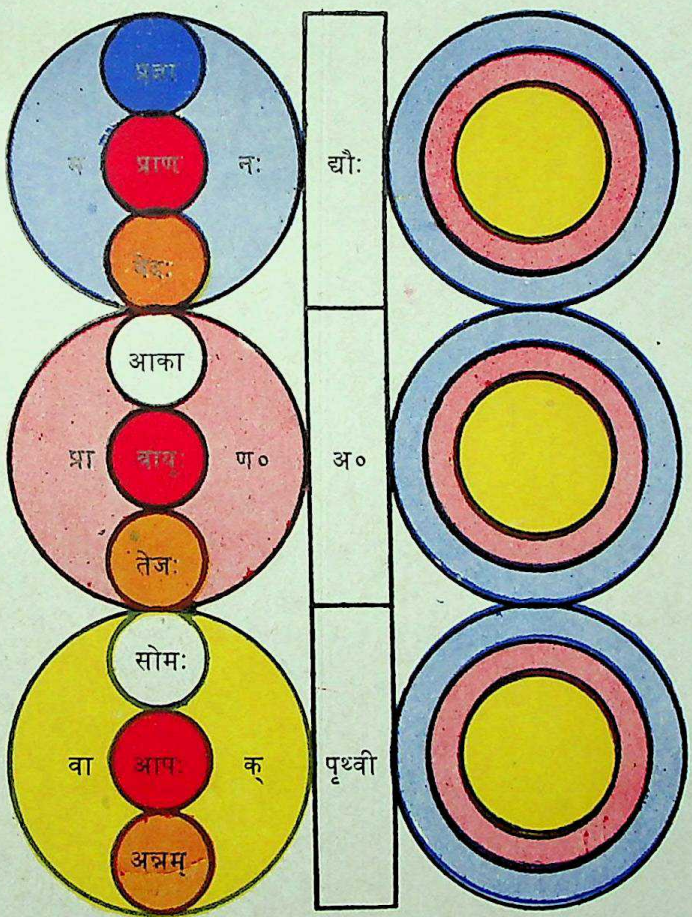

श्भौत्यंत्रैलोक्यम्

चि० सं० १२ श्लो० सं० ७४८ पृ० सं०

CC-0. Shri Vipin Kumar Col. Deoband. In Public Domain.

Digitized by Madhuban Trust, Delhi

CC-0. Shri Vipin Kumar Col. Deoband. In Public Domain.

Digitized by Madhuban Trust, Delhi

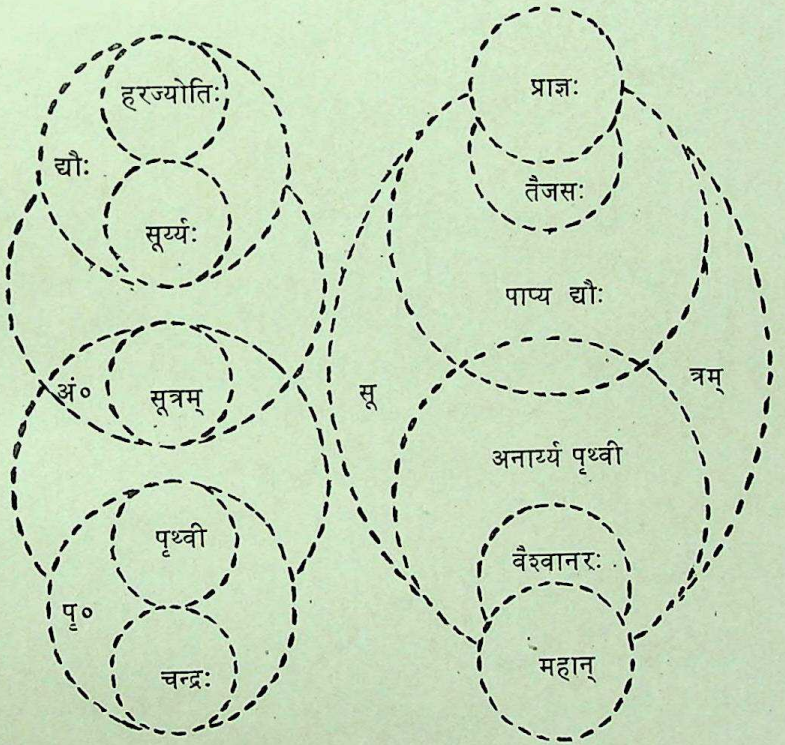

आण्ड त्रैलोक्यम्

चि० सं० १३ श्लो० सं० ७४८ पृ० सं० ५८

CC-0. Shri Vipin Kumar Col. Deoband. In Public Domain.

Digitized by Madhuban Trust, Delhi

CC-0. Shri Vipin Kumar Col. Deoband. In Public Domain.

Digitized by Madhuban Trust, Delhi

येनाश्नुत्तेऽर्चन्नखिलं तदन्नं सोऽश्नाति तद्धचन्नमतोस्त्यशीतिः ।
अशीतिभिः प्राणिति सोऽर्क इत्थं प्रवर्तते विश्वमनाद्यनन्तम् ॥७५०॥

व्यक्तं स्थितं वाङ्मयमुक्थमस्मिन् प्राणोऽयमव्यक्त उदेति सोऽर्कः ।
आप्यायते येन स यस्य हानेऽर्कः शाम्यतीयं तु भवेदशीतिः ॥७५१॥

यस्मिन्मनः प्राणगतोऽयमुक्थो रसो मधुस्वादमयोस्ति तर्हि ।
उत्तिष्ठतेऽस्मिन् मधु भोक्तुमिच्छा यत्नश्च नोचेन्न रुचिस्तदा स्यात् ॥७५२॥

भा भास्वति द्यौरिदमुक्थमस्मिन् य उत्तमोऽग्निः स तदन्तरर्कः ।
उक्थं पृथिव्यामपि मृत्तिकेयं यः पार्थिवोग्निः स तदन्तरर्कः ॥७५३॥

यः स्पृश्यते वायुरयं तदुक्थं यो मध्यमोऽग्निः स तदन्तरर्कः ।
व्यक्तेन्तरव्यक्त इव स्थितोऽर्कः प्राणः स भूते कुरुते त्रिकर्म ॥७५४॥

अर्कस्त्रिकर्मा कुरुते विधारणं प्रच्छर्दनं संग्रहणं निरन्तरम् ।
यद् गृह्यते यद्धियते यदुज्झ्यते साशीतिरुक्ता तदिदं त्रयं त्रिषु ॥७५५॥

लोकोऽयमुक्थं य इहास्ति सोऽर्कः प्राणो भवेदत्र स लोकपालः ।
लोकान्तरादन्नमयं गृहीत्वा धृत्वानुजीवत्यधिकं जहाति ॥७५६॥

व्यष्टया समष्टया द्विविधं विभज्य त्रयं तदुक्थादि पृथक् यथोचे ।
पुराधिदैवं तदिदं तथैवाध्यात्मं पुनः प्राह स ऐतरेयः ॥७५७॥

पृथ्वीयमुक्थं तत एव सर्वं हयुत्तिष्ठते यत्किमपीह पृथ्व्याम् ।
तस्याग्निरर्कोऽन्तमशीतयः स्युः सोऽन्नेन सर्वं न्विदमश्नुते हि ॥७५८॥

द्वितीयमुक्थं त्विदमन्तरिक्षं वायुस्तदर्कोऽन्नमशीतयः स्युः ।
द्यौरुक्थमादित्य इहार्क एवं यदन्नमस्येदमशीतयः स्युः ॥७५९॥

लोकत्रयात्मा पुरुषोऽधिदैवं प्रजापतिस्तूक्थमिहाग्निरर्कः ।
सोऽग्निः स वायुः स च सूर्य इत्थं आत्माऽश्नुतेऽन्नेन समस्तमेतत् ॥७६०॥

अर्कस्त्रिधातू रजसो विमाने सोऽग्निः स वायुः स रविः पृथक् स्युः ।
अग्नेः प्रजाः षट् प्रभवन्ति तासां वाग्वायुतेजांसि पराञ्चि जग्मुः ॥७६१॥

आपश्च पृथ्वी पशवोऽर्कमेवाभितोनिविष्टा न पराग् भवन्ति ।
सूर्य्यस्तु तस्थौ भुवनेषु मध्ये यस्त्वान्तरीक्ष्यः स विवेश दिक्षु ॥७६२॥

तमेतमर्थं भगवान् महर्षिः स भार्गवः प्राग् जमदग्निरूचे ।
अग्निं च वायुं च रविं च लोके प्रतिष्ठितं यत्र यथा ददर्श ॥७६३॥

[1]प्रजाह तिस्रो अत्यायमीयुर्न्यन्या अर्कमभितो विविश्रे । (८।१०१।१४)
बृहद्ध तस्थौ भुवनेष्वन्तः पवमानो हरित आविवेश ॥७६४॥

---

[1] प्रजाहेति । बृहत्पदमत्र सूर्य्यपरं न तु सामपरम्; अयोग्यत्वात् । सूर्य्यपरत्वं त्वस्य-मन्त्रे श्रूयते—"इदं श्रेष्ठं ज्योतिषां ज्योतिरुत्तमं विश्वजिद्धनजिदुच्यते बृहत् । विश्वभ्राड्भ्राजोमहि सूर्य्यो दृश उरु पप्रथे सह ओजो अच्युतम् । (ऋ. १०।१७०।३)

CC-0. Shri Vipin Kumar Col. Deoband. In Public Domain.

Digitized by Madhuban Trust, Delhi

पशुष्वपि प्राणिषु चेतनेषु काश्चित् प्रजा अर्कमनु त्यजन्ति ।
तानेव केचित्तु निदर्शयन्ति न तावता मूलकथापवादः ॥७६५॥

त्रयः केशिन ऋतुथा वि चक्षते संवत्सरे वपत एक एषाम् । (ऋ० १।१६४।४४)
विश्वमेको अभिचष्टे शचीभिर्ध्राजिरेकस्य ददृशे न रूपम् ॥७६६॥

एतत्त्रयं ब्रह्म तदस्य शास्त्रं वेदः पृथिव्यामिह येऽन्तरिक्षे ।
दिव्याश्रिता ये च यथावदर्थास्तेषां हि विज्ञानमुदेति वेदात् ॥७६७॥

ये अर्वागुत वा पुराणे वेदं विद्वांसमभितो वदन्ति ।
आदित्यमेव ते परिवदन्ति सर्वे अग्निं द्वितीयं तृतीयं च हंसम् ॥७६८॥

यथाधिदैवं तदिदं तथैवाध्यात्मं द्विधा व्यस्तसमस्तभेदात् ।
महान् शरीरी पुरुषोऽयमुक्थं त्र्यात्माग्निरर्कः स इहाश्नुतेऽन्नात् ॥७६९॥

वक्षोऽन्तरिक्षं मुखमण्डलं द्यौः पृथ्वीत्वधः स्यादयमन्नकोशः ।
तेषु क्रमाद्वायुरथेन्द्र एवं सोऽग्निर्भवेदर्क इहान्तरेऽपि ॥७७०॥

मुखं तदोक्थं पृथिवीवदर्को वागत्र तस्यान्नमशीतयः स्युः ।
नासे इहोक्थं खवदत्र चार्कः प्राणो ललाटोक्थगचक्षुरर्कः ॥७७१॥

अथाह्निकम् ।

अथाह्निकी तु द्विविधा त्रिलोकी सूर्य्येऽन्यरूपा भुवि चान्यरूपा ।
ज्योतिस्तु गौरायुरिति त्रिलोकी सूर्य्ये विदुस्त्रीणि तु तान्यहानि ॥७७२॥

वाग्गौरथ द्यौरिति च त्रिलोकी पृथ्व्यां विदुस्त्रीणि च तान्यहानि ।
द्यौरन्तरिक्षं पृथिवीति सूर्य्ये पृथ्व्यन्तरिक्षं द्युरिदं पृथिव्याम् ॥७७३॥

तेषामहोरात्रविदः स्वरूपं सप्ताहवादे विशदं वदन्ति ।
विद्यात् ततस्तत्सकलं विशेषस्त्वत्रोच्यते कोऽप्यनयोः सयुक्त्वे ॥७७४॥

यथाग्निगर्भा पृथिवी तथा द्यौरिन्द्रेण गर्भिण्यपरे तु देवाः ।
अग्नीन्द्रभक्ता न ततः पृथक् स्युस्तदुद्भवास्तन्मयतत्प्रतिष्ठा ॥७७५॥

तनुत्वतापद्रवणानि पाकं दृश्यं विकारं विदुरग्निकर्म ।
प्रकाशरूपे गतिविक्रमार्था ओजो बलं वीर्य्यमपीन्द्रकर्म ॥७७६॥

परस्परभोगः ।

द्यौरन्नमेषा पृथिवी तदन्नादन्नादियं द्यौः पृथिवी तदन्नम् ।
पृथ्वी दिवं द्यौः पृथिवीं च भुङ्क्ते तेजोमयी प्राणिति न क्षिणोति ॥७७७॥

द्यां जिन्वतीयीं तु रथन्तरेण द्यौर्जिन्वतीमां बृहती तु साम्ना ।
इयं त्वमूं जिन्वति नौधसेन श्यैतेन चासावपि जिन्वती माम् ॥७७८॥

CC-0. Shri Vipin Kumar Col. Deoband. In Public Domain.

Digitized by Madhuban Trust, Delhi

धूमेन पृथ्वी किल जिन्वति द्यामसाविमां जिन्वति किञ्च वृष्ट्या ।
पृथ्वी तु दैवं यजनं निधत्तेऽमुष्यामथासावदधादिहोषान् ॥७७९॥

ऊषो हि पोषः पशुभिः कृतो यस्तस्मादिहोषान्निदधाति योऽसौ ।
तान् वै पशूनेव दधाति पृथ्व्यामसौ द्वयोरित्थमिहास्ति भोगः ॥७८०॥

तदित्थमेतेषु रजःसु सर्वं ह्यन्नादमन्नं च परस्परेण ।
एकैकमन्यस्य भवत्यशीतिस्तयार्क उक्थेऽर्चति तेन विश्वम् ॥७८१॥

अनेकधाराभिरितो दिवं च प्रयान्त्यथा यान्ति दिवश्च पृथ्वीम् ।
पयोघृताद्या बहवो रसा यत् तद्वै भरद्वाजमहर्षिराह ॥७८२॥

असश्चन्ती भूरिधारे पयस्वती घृतं दुहाते सुकृते शुचिव्रते । [६।७०।२]
राजन्ती अस्य भुवनस्य रोदसी अस्मे रेतः सिञ्चतं यन्मनुर्हितम् ॥७८३॥

स्त्रियामिदं लोहितमग्निरूपमादित्यरूपं पुरुषेऽस्ति रेतः ।
आत्मानमन्योन्यमभिप्रदाय संभूय चैतौ सृजतोऽत्र जन्तुम् ॥७८४॥

एतन्मते द्यौस्तु पिताथ माता पृथ्वी मतोऽस्यामखिलस्य नाभिः ।
उत्तानचम्वन्तरतोऽस्य योनिस्तथेक्षते दीर्घतमा महर्षिः ॥७८५॥

द्यौर्मे पिता जनिता नाभिरत्र बन्धुर्मे माता पृथिवी महीयम् । [१।१६४।३३]
उत्तानयोश्चम्वोर्योनिरन्तरत्रा पिता दुहितुर्गर्भमाधात् ॥७८६॥

स्थिरचरविमर्शः ।

सूर्य्यः स्थिरस्तिष्ठति विश्वमध्ये चन्द्रेण साकं भ्रमतीह पृथ्वी ।
इत्थं महर्षिर्जमदग्निरूचे स वामदेवश्च स वामदेव्यः ॥७८७॥

प्रजा ह तिस्रो अत्यायमीयुर्न्यन्या अर्कमभितो विविश्रे । [८।१०१।१४]
बृहद्ध तस्थौ भुवनेष्वन्तः पवमानो हरित आविवेश ॥७८८॥

अहं परस्तादहमवस्ताद् यदन्तरिक्षं तदु मे पिताऽभूत् ।
अहं सूर्य्यमुभयतो ददर्श अहं देवानां परमं गुहा यत् ॥७८९॥

यददेनमदधुर्यज्ञियासो दिवि देवाः सूर्य्यमादितेयम् । [१०।८८।११]
यदा चरिष्णू मिथुनावभूतामादित् प्रापश्यन् भुवनानि विश्वा ॥७९०॥

सोमः पूषा च चेत तु विश्वासां सुक्षितिनाम देवत्रारथ्योर्हिता ॥७९१॥
द्यावापृथिव्योस्तु यदाह रेणुः स्तम्भं मिथस्तेन गतिर्न पृथ्व्याः ।

निषिध्यतेऽपि त्वनयोः सदैवान्तरं स्थिरं पश्यति सर्वदिक्षु ॥७९२॥
इन्द्राय गिरो अनिशितसर्गा अपः पैरयत् सगरस्य बुध्नात् ।

यो अक्षेणेव चक्रियौ शचीभिर्विश्वक् तस्तभ्य पृथिवीमुत द्याम् ॥७९३॥

एवं पृथिव्याश्च दिवश्च विश्वामित्रो यदाह स्थिरतां महर्षिः ।
भूगम्यमार्गस्थिरतामपेक्ष्यैतयोः समानान्तरतां तदाह ॥७९४॥

CC-0. Shri Vipin Kumar Col. Deoband. In Public Domain.

Digitized by Madhuban Trust, Delhi

समान्या वियुते दूरे अन्ते ध्रुवे पदे तस्थतुर्जागरूके ।
उतस्व सारा युवती भवन्ती आदुवुवाते मिथुनानि नाम ॥७९५॥

यथा च पृथ्वी परितोंऽशुमन्तं भूयः परिक्राम्यति वत्सरेण ।
तथा स्वनाभि परितोऽहनी सा पृथ्वी च सूर्य्यश्च परिक्रमेते ॥७९६॥

न त्वेष जात्वस्तमुपैति न त्वेवोदेति यस्तिष्ठति विश्वमध्ये ।
वयं तु सूर्य्याभिमुखाः कदाचिद्भूत्वा कदाचिद्विमुखा भवामः ॥७९७॥

अह्नोऽन्तमित्वा तु विपर्य्ययन्ते स्वमेव मन्यन्त इतस्तमस्तम् ।
रात्रीमवस्ताद्दधते परस्तात् त्वहो यथास्थानमयन्तु सूर्यः ॥७९८॥

रात्र्यन्तमित्वा तु विपर्य्ययन्ते स्वमेव तेनोदितमाहुरेतम् ।
अहस्त्ववस्ताद्दधते परस्ताद् रात्रिं यथास्थानमयं तु सूर्य्यः ॥७९९॥

इत्यैतरेयो भगवानुवाच स्फुटं ततः सिद्धचति भूविवर्तः ।
पृथ्वीविवर्तेन न चेत् तदानीं न स्यादहोरात्रविपर्य्ययोऽयम् ॥८००॥

गोषूक्तिनाऽदर्श्यत चाश्वसूक्तिना काण्वायनेनाद्भुतयुक्तिरत्र सा ।
यथा स्वनाभि परितो विवर्तते पृथ्वीयमन्हा नियतान्तरिक्षगा ॥८०१॥

*यज्ञ इन्द्रमवर्द्धयद् यद्भूमिं व्यवर्तयत् चक्राण ओपशं दिवि ॥८०२॥

*वावृधानस्य ते वयं विश्वाधनानि जिग्युषः ऊतिमिन्द्रा वृणीमहे ॥८०३॥

*व्यन्तरिक्षमतिरन्मदे सोमस्य रोचना इन्द्रो यदभिनद्बलम् ॥८०४॥

*उद्गा आजदङ्गिरोभ्य आविष्कृण्वन् गुहा सतीः अर्वाञ्चं नुनुदे बलम् ॥८०५॥

विवर्तते यद्वदियं तु पृथ्वी विवर्तते यद्वदयं च सूर्य्यः ।
तत्राहनी भिन्नवदेवक्लृप्ते तथा ह्यवोचद् भगवानगस्त्यः ॥८०६॥

कतरा पूर्वा कतरा पराऽयोः कथा जाते कवयः को विवेद ।
विश्वात्मना विभृतो यद्धनाम विवर्तेते अहनी चक्रियेव ॥८०७॥

एवं भरद्वाजमहर्षिराद्योऽप्युवाच तं नाम विवर्तवादम् ।
किन्त्वेष पृथ्व्या अथवार्कपृथ्व्योर्द्वयोरितीहोभयथैव भाति ॥८०८॥

अहश्च कृष्णमहरर्जुनं च विवर्तेते रजसी वेद्याभिः ।
वैश्वानरो जायमानो न राजाऽवातिरज्ज्योतिषाग्निस्तमांसि ॥८०९॥

कृष्णाहरुर्वी रविरर्जुनाहर्द्यावापृथिव्यौ रजसी इमे ते ।
विवर्तमाने रजसी ततोऽभूत् वैश्वानरोऽग्निः स तमो निहन्ति ॥८१०॥

यद्वा भरद्वाज उवाच पृथ्वीरजोऽहरेकं तदिह द्विधाऽभूत् ॥
शुक्लं च कृष्णं च तदर्द्धमर्द्धं पर्य्यायतो जायत एतदग्रे ॥८११॥

अग्ने वैश्वानर विश्वैर्मा देवैः पाहि" (२।३।१६।४) अथर्वसंहितायां वैश्वानरस्य सर्व-देवमयत्वमाख्यातम् ।

*८।१४।५–८ ऋ०

CC-0. Shri Vipin Kumar Col. Deoband. In Public Domain.

Digitized by Madhuban Trust, Delhi

पृथ्वीसूर्य्ययोः पौर्वापर्य्यविचारः ॥

द्यौः सूर्य्यरूपा तपतीह या वा पृथ्वी प्रतिष्ठा प्रतितिष्ठतीयम् ।
का तत्र पूर्वा, कतरा पराभूदित्थं विपृच्छास्ति विदां समाजे ॥८१२॥

तत्राग्निहोत्रे किल याज्ञवाल्क्यः प्रवक्ति पृथ्वी समभूदिहाद्रुचः ।
प्रजापतिस्तत्र य आस तस्मात् पृथ्वीरसोऽग्रेऽग्निरजायताऽग्नात् ॥८१३॥

प्राणः प्रजापत्यभिधोऽग्र आसीत् तत्रान्विता तन्महिमाऽभवद्वाक् ।
वाचोऽप उत्पाद्य तदप्सु विष्ठः पृथ्वीं ससर्जाविरभूदिहाग्निः ॥८१४॥

आसीदियं वै पृथिवी तदा काल्वालीकृता नौषधीरत्र पृथ्व्याम् ।
आसीत्तदानीं न वनस्पतिर्वा प्रजापतिं भोक्तुमगात् ततोऽग्निः ॥८१५॥

प्रजापतेर्वाग्महिमा स यः स्वः सोऽत्रापचक्राम ततोऽग्नयेऽस्मै ।
इहोषधिः सोऽन्नमभूत् ततो वाग् भूयोपचक्राम स एष सूर्य्यः ॥८१६॥

तस्मादयं वायुरभूत् तदित्थं पूर्वं पृथिव्या स ततोऽभवद् द्यौः ।
बृहस्पतेश्चाप्यदितेर्मतेसौ पूर्वं पृथिव्यास ततोऽभवद् द्यौः ॥८१७॥

पुत्रं परस्तात् पितरं त्ववस्तादृषिर्भरद्वाज इहानुवक्ति ।
तथाग्निपुत्रो वदते सकेतुर्वैश्वानराग्नेरविरुद्धबर्हं ॥८१८॥

नाहं तन्तुं न विजानाम्योतुं न यं वयन्ति समरेऽतमानाः । [६।९।२]
कस्यस्वित् पुत्र इह वक्त्वानि परो वदात्यवरेण पित्रा ॥८१९॥

अग्ने नक्षत्रमजरमा सूर्य्यं रोहयो दिवि दधज्ज्योतिर्जनेभ्यः ॥८२०॥

परे ब्रुवन्तीह पुराभवद् द्यौस्ततः पृथिव्यस्ति यतस्त्रिधाग्निः ।
तेषामभूदुत्तमतोऽयमग्निर्यो मध्यमो यः प्रथमः प्रतीतः ॥८२१॥

आकाशवाय्वग्निजलक्षितिनां क्रमेण सृष्टिं वदतां न पृथ्वी ।
प्राक् सूर्य्यतः संभवतीति हेतोरग्नेरपां सृष्टिरभूत् ततोऽस्याः ॥८२२॥

* स भौवनः प्राह तु विश्वकर्मा द्यावापृथिव्यौ सह ते अभूताम् ।
गर्भे यथा संभवतीह जन्तोराशीर्षमापादतलं सहैव ॥८२३॥

* इमौ सहैवासतुरेतदग्रे लोकौ न तु द्यौः पृथिवी पृथक् स्तः ।
काले कुतश्चिद् वियतोस्तयोर्योऽन्तरावकाशस्तदिहान्तरिक्षम् ॥८२४॥

इत्थं विदुस्तित्तिरयश्च पूर्वे स याज्ञवल्क्यश्च तथा ब्रवीति ।
तेषां मते ह्येकमिदं त्रिधाऽभूदियं तथासौ वियदन्तरिक्षम् ॥८२५॥

* यन्मण्डलं सौरमदोऽस्ति तस्य ग्रहा अनेके परितः क्रमन्ते ।
यय्यैति योऽन्त्यो ग्रह येषु तावन्मितः कदाचिद् रविकाय आसीत् ॥८२६॥

CC-0. Shri Vipin Kumar Col. Deoband. In Public Domain.

Digitized by Madhuban Trust, Delhi

ज्योतिश्चयात्मा रविरेष तावान् विवर्तमानः स गतेरसाम्यात् ।
विच्छेदयंस्तीव्रगतिं निजान्त्यस्तरं ग्रहं तेन विनिर्म्ममे स्वम् ॥८२७॥

तथैव चार्वाक् च तथैव चार्वाक्–इत्थं ग्रहांस्तान् बहुधा विधाय ।
गृह्णाति तानात्मभवानिदानीमपि स्वपर्य्यन्तपथप्रचारान् ॥८२८॥

अल्पाल्पमात्रत्ववशादमीषां ज्योतिः क्रमाद्धामह्यगाद् ग्रहाणाम् ।
आत्यन्तिकाग्निक्षयतस्तु चन्द्रादयः क्रमाद् यान्ति बिनाशमन्ते ॥८२९॥

इत्थं विदुः केऽपि सहैककायात् पृथ्वीषु जाता स्ववशिष्यतेऽर्कः ।
* आरम्भणानां रजसां सहत्वाद् द्यावापृथिव्योः सह संभवोऽन्यः ॥८३०॥

कतरा पूर्वा कतरा पराऽयोः कथाजाते कवयः को विवेद ।
विश्वं त्मना विभृतो यद्ध नाम विवर्तेते अहनी चक्रियेव ॥८३१॥

इत्थं दुरूहत्वमुवाच पौर्वापर्य्येऽनयोः स्पष्टमृषिस्त्वगस्त्यः ।
यदत्र सत्यं तदिहास्ति चिन्त्यं न त्वद्य यावद् ध्रियते यथावत् ॥८३२॥

अथेतरेऽर्वाञ्च इमे त्विदानीं पश्यन्ति केचित्पुनरन्यथैव ।
केतुश्च सूर्य्यश्च मही च चन्द्रः क्रमेण चत्वार इमे भवन्ति ॥८३३॥

वियत्यकस्मादयमग्निरेतं सोमं स्वदन् प्रज्वलिति प्रसह्य ।
स आहरन् सोममतीव दिग्भ्यः क्रमाज्ज्वलत्पिण्डमधत्त नाभौ ॥८३४॥

ज्वालामयः पूर्वमभूत् स केतुर्ज्वालां स कृत्स्नां क्रमशः प्रगृह्य ।
पिण्डात्मतां याति स भाति सूर्य्यः सर्वेऽपि केतुप्रभवा हि सूर्याः ॥८३५॥

क्रमेण सूर्य्याग्निरयं ह्रसित्वा क्षारं बहिर्धास्य निधाय काये ।
अन्तर्भवन् संकुचितक्रमोऽसौ ज्वालां जहातीति भवेदियं भूः ॥८३६॥

सोमोऽन्तरे यत्र बहिश्चरोऽग्निर्भास्वान् स सूर्य्यस्तपतीममश्नन् ।
सोमोबहिर्धाऽन्तरतोऽग्निरस्याः पृथ्व्या अतैजस्विनि पार्थिवे च ॥८३७॥

यत्र त्वमुष्याः क्रमशः पृथिव्याः कृत्स्नोपि सोऽग्निः क्षयमाससाद ।
विनिःसृताग्निः स तदैष चन्द्रो विशुद्धसोमात्मक उद्बभूव ॥८३८॥

चन्द्रस्य चान्ये परितः क्रमन्ते गन्धर्वसंज्ञा अपि तानूल्काः ।
नेद्धा प्रदश्यन्त इति स्म हेतोरेतद्द्वयं नात्र विशिष्य वच्मि ॥८३९॥

गन्धर्वतामैतत्तु तु काचिदुल्का गन्धर्व आसीदपि जातु चन्द्रः ।
य एष चन्द्रः परितः पृथिव्याः पर्य्येति पूर्वं पृथिवीयमासीत् ॥८४०॥

इयं तु पृथ्वी द्युमणिः पुरासीत् सूर्यस्तु केतुः स कदाचिदासीत् ।
ये केतवः सन्ति त एव काले सूर्य्यो भविष्यन्ति परे परेऽपि ॥८४१॥

CC-0. Shri Vipin Kumar Col. Deoband. In Public Domain.

Digitized by Madhuban Trust, Delhi

केतुस्त्वकस्मात् स्वयमेव भूत्वा कालेन सूर्य्यं सृजति क्षितिञ्च ।
चंद्रः क्रमादग्निनिरस्तकायः क्षीणोऽप्यदृश्योऽपि विलीयते खे ॥८४२॥

सूर्य्योऽग्निहेतोः पृथुलोस्ति पिण्डः, पृथ्वी ततोऽल्पास्ति ततोऽपि चन्द्रः ।
खर्वस्ततोऽप्यग्न्ययवृक्तकायाः क्षीणक्रमा यान्ति निपातमुल्काः ॥८४३॥

अग्निस्त्वहोरात्रिरयं तु सोमस्तयोर्मिथः संगनयोर्बलेन ।
पर्य्यायतोऽन्नस्त्वबहिष्ट्वयोगाच्चत्वार एते प्रभवन्ति भावाः ॥८४४॥

चिरेण पर्य्यायमुपेत्य सोऽयं सृष्टिक्रमः संप्लवते चतुष्पात् ।
सृष्टिक्रमाणां तु चतुष्पदां स्याद्देशेपि कालेऽपि बहुत्वमेषाम ॥८४५॥
इति पृथ्वीसूर्ययोः पौर्वापर्यम् ॥

ब्राह्मं त्रैलोक्यम् ॥

पृथ्वी पथा येन रवेः समन्तात् पर्य्येति तस्मात्पृथिवी बहिर्धा ।
तन्मार्गचक्रान्तरमन्तरिक्षं भास्वत्तु मन्मण्डलमस्ति तत्स्वः ॥८४६॥

पृथ्वीपथादुत्तरतो हि दैवः पन्थास्ततो दक्षिणतस्तु पित्र्यः ।
स्याद्दैवतो ज्योतिरियाद् भुवं वा स्यात् पित्र्यतो ध्वान्तमियाद्भुवं वा ॥८४७॥

ब्राह्मं प्रजापत्यनुसंहितं तत् त्रैलोक्यमुक्तं स उपैति तत्स्वः ।
विद्याप्रधानेन विधाय यज्ञं संपादितो देवरथोऽत्र येन ॥८४८॥

पश्चात् पृथिव्या अधरा हि लोकाः सूर्य्यादिमे स्युः क्रमविप्रकृष्टाः ।
उर्ध्वास्तु लोका रविभूमिमध्ये सूर्य्यं तु भिन्ते स परो हि लोकः ॥८४९॥

कौर्मं त्रैलोक्यम् ॥

भूताभिदृष्टचन्तकृतं खमण्डलं द्वेधा विभक्तं क्रियते धरातलात् ।
एकेन खण्डेन मही परेण तु द्यौः कल्प्यते ते समसंमिते उभे ॥८५०॥

दृष्टचैकया यत्र दिवं च पृथ्वी निरावृते लोकयते समन्तात् ।
कौर्म्मं तदा पश्यति काश्यपीयं त्रैलोक्यमेतद्धृतकूर्म्मरूपम् ॥८५१॥

तस्याधरं यत्तु कपालमीक्ष्यते पृथ्वी मता सा समवत्प्रतिष्ठिता ।
यदुत्तरं दृश्यत उन्नतोदरं प्रान्तानतं द्यां प्रवदन्ति ताममूम् ॥८५२॥

तदन्तरीक्षं तु यदन्तरीक्ष्यतेऽन्तरीक्षलक्ष्माम्बुदवायुविद्युतः ।
द्युलक्ष्मनक्षत्रगणा रविः शशी भूलक्ष्म तु स्थावरजङ्गमा इमे ॥८५३॥

ते सूर्य्यचन्द्रोडुगणा अवस्ताल्लक्ष्मास्ति यस्याः प्रवदामि तां द्याम् ।
पृथ्वीं तु यस्या उपरिस्थलक्ष्मा योऽग्निः प्रजा ओषधयो वनानि ॥८५४॥
[शत. १ कां ५ प्र. ५ ब्रा.]

CC-0. Shri Vipin Kumar Col. Deoband. In Public Domain.

Digitized by Madhuban Trust, Delhi

सूर्य्योऽयमुद्यन्नभिधावति द्यामस्तं स यन् धावति चाभिपृथ्वीम् ।
वृत्तार्द्धवद् द्यौरिह दृश्यतेऽसौ पृथ्वी समा दर्शतलानुकारा ॥८५५॥
[शत. १।५।५]

अनेन रूपेण करोति सर्वं प्रजापतिस्तेन मतः स कूर्मः ।
कश्यद्वयं पाति यतस्ततोऽसौ कश्चित्पशुः कश्यपसंज्ञ इष्टः ॥८५६॥

यः कश्यपस्तत्सदृशः स कूर्मः कूर्मस्ततः कश्यपमाहुरार्य्याः ।
स्वरूपसाम्यप्रतिपादनाय द्वयोर्मिथः पश्यति शब्दसाम्यम् ॥८५७॥

कूर्मे यथा कश्यपशब्द उच्यते स कूर्मशब्दोऽपि तथात्र कश्यपे ।
प्रयुज्यतेऽन्ये तु वदन्ति पश्यकः स कश्यपो द्रष्टरि दृश्यते यथा ॥८५८॥

इत्थं कपालद्वयमात्रमुक्तं ताभ्यां कृतं रूपमुशन्ति कूर्मम् ।
द्रव्यं शरीरोदयनं तु सूर्य्यात् पृथ्व्याश्च रेतोऽसृगिवाभ्युपैति ॥८५९॥

ऊचे चतुर्धा ह्यप ऐतरेयस्तत्रान्तरीक्ष्या हि मरीचय स्युः ।
सूर्य्यो मरीचीर्भूवनात् समस्तादादत्त एता दिवमुत्पतन्ति ॥८६०॥

आपः स्वराजो हि मरीचयस्ताः श्रूयन्त एताः पृथिवीसमुत्थाः ।
ताभिर्वपुष्मानयमस्ति कूर्मो मारीच उक्तः स हि कश्यपस्तत् ॥८६१॥

मध्वाज्यदध्याख्यरसास्त्रयस्ते सूर्य्यादजस्रं भूवि निष्पतन्ति ।
भुवः समीपे दधि तत् स्थविष्ठं घनीभवद्रूपमुपैति विश्वक् ॥८६२॥

घृतं तदूर्ध्वं द्रवरूपमुक्तं तदूर्ध्वमस्मान्मधु भास्वतोऽर्वाक् ।
रसास्त्रयस्तेऽप्सु हिता विमिश्रा निर्मान्ति कूर्म्मस्य शरीरमग्र्यम् ॥८६३॥

त्रयः समुद्रा हि रसास्त्रयस्ते तानेष कूर्म्मस्त्वनु संससर्प ।
अपो मरीचीश्च बिभर्ति तस्मात् तथाह राहूगणिगोतमर्षिः ॥८६४॥

अपां गम्यन्त्सीदमात्वा सूर्य्योऽभितापसीन्मागिनर्वैश्वानरः ।
अच्छिन्नपत्राः प्रजा अनुवीक्षस्व, अनु त्वा दिव्या वृष्टिः सचताम् ॥८६५॥

त्रीन् समुद्रान् समसृपत् स्वर्गानपां पतिर्वृषभः इष्टकानाम् ।
पुरीषं वसानः सुकृतस्य लोके तत्र गच्छ यत्र पूर्वे परेताः ॥८६६॥

पृथ्वी दधीदं घृतमन्तरिक्षं तद्वन्मधु द्यौस्त्रय एष लोकाः ।
द्यावापृथिव्यः स हि कूर्म उक्तोऽस्यात्मास्ति तावान् स रसोऽस्ति यावत् ॥८६७॥

प्राणोऽयमात्मा च शरीरमात्मा द्विधायमात्मा ध्रियते हि तत्र ।
शरीरमद्भिश्च रसैश्च कल्पं प्राणोऽस्य चादित्य इति ब्रवीमि ॥८६८॥

द्यौरन्तरिक्षं पृथिवी च सत्रा पृथ्व्यावरोधात् त्रयमीक्ष्यतेऽर्द्धम् ।
अखण्डनात् स्याददितिर्दितिस्तु स्यात् खण्डितं गौतम आह तेन ॥८६९॥

CC-0. Shri Vipin Kumar Col. Deoband. In Public Domain.

Digitized by Madhuban Trust, Delhi

अदितिर्द्यौरदितिरन्तरिक्षमदितिर्म्माता स पिता स पुत्रः ।
विश्वे देवा अदितिः पञ्च जना अदितिर्जातमदितिर्जनित्वम् ॥८७०॥

अस्यामदित्यां निहितोऽस्ति यावत् प्राणः स आदित्य इति प्रतीमः ।
स प्राण एवास्ति हि कौर्म आत्मा कूर्मं तमादित्यमतो वदन्ति ॥८७१॥

तत्रादितिः स्याद् द्विविधा स्थिरेतरा चरेतरा यत्र पुनर्वसुत्रिपात् ।
स्वस्वस्तिके स्याद् पिहिता तु रेवती स्वातीपुरः स्याददितिः स्थिरा तु सा ॥८७२॥

[1]स चायमर्थः प्रतिपद्यतेऽदितेः स्वरूपसंस्थाविषयो बहुश्रुतः ।
यथाह माध्यन्दिनसंहिताश्रुतौ दध्यङऋषिः सूनुरथर्वणः पुरा ॥८७३॥

प्राणोयमादित्य इह स्थिरो भवेद् द्यावापृथिव्यः स्थिर एष कश्यपः ।
अथेतरानुक्षणमन्यलक्षणा त्रैलोक्यकूर्म्मा अपि तत्र भूरिशः ॥८७४॥

कृत्वेदृशं रूपमयं करोति प्रजापतिः सर्वमिदं शरीरम् ।
प्राणैरमीभिश्च रसैरमीभिः क्रियन्त एतानि वपूंषि लोके ॥८७५॥

तस्मादिमं कश्यपमाह कूर्मं तस्माच्च काश्यप्य इमाः प्रजाः स्युः ।
कूर्मोयमर्थं कुरुते तमेनं द्यावापृथिव्यौ कुरुतो मतं नः ॥८७६॥

यद्वामदेवो भगवानवोचत् कूर्मस्य देवौ सयुजाविति द्वौ ।
द्यावापृथिव्यावथवाश्विनौ तौ तौ वात्र मित्रावरुणौ प्रतीयात् ॥८७७॥

"कश्यपश्य स्वर्विदो यावाहुः स युजाविति ।
ययोर्विश्वमपि व्रतं यज्ञं धीरा निचाय्य" ॥८७८॥

पौराणिकं त्रैलोक्यम् ॥

यावान् प्रदेशो हरिदश्वभासावभासते तद्विदुरर्जुनाण्डम् ।
यावत् प्रदेशे पृथिवी स्वरूपेणाभाति तत्स्यादिह कृष्णमण्डम् ॥८७९॥

द्यौरुच्यते त्वर्जुनमण्डमाद्यं पृथ्वीष्यते तत्र च कृष्णमण्डम् ।
तत्रार्जुनाण्डं क्रियते द्विखण्डं कृष्णाण्डमूलक्षितिमण्डलेन ॥८८०॥

भूमण्डलाच्छन्दितमर्द्धमर्द्धं दिवं च भूमिं च विदुः पुराणाः ।
सूर्य्यादधो भूमिरुपर्य्यतो द्यौर्द्यौर्यावती भूरपि तावतीयम् ॥८८१॥

शतार्द्धपादोऽस्ति हि किञ्चिदूनो दिवो भुवो योजनकोटिमानम् ।
प्राणस्तराः सन्ति दिवः समन्तादपांस्तराः सन्ति भुवः समन्तात् ॥८८२॥

---

[1] देवस्य त्वा सवितुः प्रसवेऽश्विनोर्बाहुभ्यां पूष्णो हस्ताभ्यामददे नारिरसि ॥
३७ अ० १ कं ॥

देवस्य त्वा सवितुः प्रसवेऽश्विनोर्बाहुभ्यां पूष्णो हस्ताभ्यामाददेऽदित्यैरास्नासि ॥
३८ अ० १ कं

CC-0. Shri Vipin Kumar Col. Deoband. In Public Domain.

Digitized by Madhuban Trust, Delhi

प्राणप्रकाराः प्रभवन्ति देवाः रसास्तु सप्त स्युरपां प्रकाराः ।
वायुस्तराच्छन्दितविग्रहास्ते क्रमस्थिता एव भुवि क्षरन्ति ॥८८३॥

आदित्यदेवा अपि रुद्रदेवा अधस्ततः स्युर्वसवश्च देवाः ।
देवैरमीभिः कृतविग्रहं तद् द्युमण्डलं नाभिगतोऽस्य सूर्यः ॥८८४॥

भूमौ दधि क्षार[२]सु[३]रामृ[४]ताज्य[५]म[६]ध्वा[७]प एते परितः समुद्राः ।
सौम्या रसास्तेऽग्निरसाश्च सूतगन्धाभ्रकाद्याः परितः क्षरन्ति ॥८८५॥

स्याद् भूतसृष्टिः पृथिवी समग्रा कृत्स्ना तथा द्यौरपि देवसृष्टिः ।
दैवेन भौतेन विभक्तरूपे द्यावापृथिव्यौ जगतोऽस्य रूपम् ॥८८६॥

पृष्ठ्यम् ॥

इयं तु पृथ्वी परिवर्ततेऽहोरात्रेण तस्याः परिवर्तचक्रे ।
या धूस्तमा यौ भवतः खबिन्दू तत्स्थं वियन्मण्डलमस्ति पृथ्वी ॥८८७॥

संवत्सरे भूः परिवर्त्य चक्रं करोति यत्तस्य धुरा च तत्कृलृप्तौ ।
यौ द्वौ खबिन्दू अपि तत्प्रतिष्ठं परं वियन्मण्डलमस्ति हि द्यौः ॥८८८॥

यत्क्रान्तिवृत्तं विषुवं च वृत्तं ते द्वे च ताभ्यां भवतः प्रकल्पते ।
तयोश्चतुर्विंशतिभागकल्पितं यदन्तरं तन्मतमन्तरिक्षम् ॥८८९॥

श्रुतौ स्मृतौ वा पठितं न पृष्ठ्यं प्रायेण लोकत्रयरूपमेवम् ।
तथापि सूर्यस्य भुवश्च शीर्ष्णोः पृष्ठे स्थिते तेन कृतस्तदूहः ॥८९०॥

दिव्यम् ॥

दिव्यं तदन्य तु वदन्ति लोकत्रयं पुराणा ऋषयः स्वभक्त्या ।
ध्रुवान्निरक्षान्तकपालमेकं खार्द्धं त्रिभक्तं ध्रियते त्रिलोकम् ॥८९१॥

निरक्षतः स्यात् पृथिवी ध्रुवात्तु स्याद् द्यौश्चतुर्विंशतिभागकल्पया ।
द्यावापृथिव्योरनयोर्द्विचत्वारिंशन्मितं त्वन्तरमन्तरिक्षम् ॥८९२॥

स्यादुत्तरं स्यादथ दक्षिणं तत् त्रैलोक्यमित्थं द्विविधं निरुक्तम् ।
स्याद्देवयानो ह्युदगन्तरिक्षेऽवागन्तरिक्षे पितृयाणमार्गः ॥८९३॥

सुमेरुनिष्ठश्च कुमेरुनिष्ठस्तदूर्ज्वमूर्ध्वं क्रमतः प्रपश्येत् ।
तद् व्योमवादे विशदं निरुक्तं ततः प्रविद्यात् तदशेषभेदम् ॥८९४॥

* जहात्यमुं जातु न कश्यपोऽष्टमः सुमेरुमित्थं प्रवदन्ति तन्मते ।
दिव्यं च लोकत्रयमप्युपास्यते तत्काश्यपं नाम पृथक् तु कौर्मतः ॥८९५॥

---

* आरोगो[१]भ्रा[२]जः पट[३]रः पत[४]ङ्गः स्व[५]र्णरो ज्योतिष्मा[६]न् विभा[७]सः कश्यपो[८]-ऽष्टमः, समहामेरुं न जहाति- इति तैत्तिरीयारण्यके ॥

CC-0. Shri Vipin Kumar Col. Deoband. In Public Domain.

Digitized by Madhuban Trust, Delhi

भौमम् ॥

भौमं च तद् दिव्यवदेव विद्यान्निरक्षमेर्वन्तरभूमिभक्त्या ।
इरावतीनिर्गमनादुदक् तु प्राहुः परे तत्र तदन्तरिक्षम् ॥८९६॥

स्वर्गे तु भौमे तदहश्च रात्रिः षड्भिश्च षड्भिर्भवतस्तु मासैः ।
भौमेऽन्तरिक्षे न कदापि सूर्यं खस्वस्तिके पश्यति कश्चिदाप्तम् ॥८९७॥

स्वर्गेऽन्तरिक्षे च पुरा वसन्तः केचिन्नरा देवपदप्रसिद्धाः ।
देवर्षयो वा पितरश्च तैरग्योनाश्वभूवन्नधुना तु नैतै ॥८९८॥

त्रैलोक्यमेतद्विदुरैतिहासिकाः पौराणिका दिव्यमिदं यथोचिरे ।
प्रसङ्गतस्ते परिकीर्तिते मया वैज्ञानिके पथ्यनयोस्तु न स्थितिः ॥८९९॥

त्रैलोक्यभेदेषु तदित्थमष्टसु द्यौः प्राणितीमां पृथिवीं ततोऽश्नुते ।
अपानिति द्यौः पृथिवीं जहात्यतः स्वतंत्रतास्याः परतंत्रताऽप्यतः ॥९००॥

पृथ्वी तथा प्राणिति तेन तां दिवं व्याप्नोति पश्चाद्विजहात्यपानती ।
तदान्तरिक्षं च ततः स्वतन्त्रवत् प्रवर्तते वा परतंत्रतोऽपि वा ॥९०१॥

इति त्रैलोक्यप्रभेदाः ॥

॥ इति रजोवादः समाप्तः ॥

CC-0. Shri Vipin Kumar Col. Deoband. In Public Domain.

Digitized by Madhuban Trust, Delhi

CC-0. Shri Vipin Kumar Col. Deoband. In Public Domain.

Digitized by Madhuban Trust, Delhi

CC-0. Shri Vipin Kumar Col. Deoband. In Public Domain.

Digitized by Madhuban Trust, Delhi

CC-0. Shri Vipin Kumar Col. Deoband. In Public Domain.

Digitized by Madhuban Trust, Delhi

CC-0. Shri Vipin Kumar Col. Deoband. In Public Domain.

Digitized by Madhuban Trust, Delhi

१. हिन्दू धर्म—श्री अम्बिकादत्त उपाध्याय ३)
२. हिन्दू धर्म और आचार—श्री अम्बिकादत्त उपाध्याय ३)७५
३. गीता प्रवचन गीता व्याख्यानमाला भाग १—
म० म० पं० गिरिधर शर्मा चतुर्वेदी १५)
४. ,, ,, ,, भाग २ ७)५०
५. श्रीमद्भगवद्गीता—डा० एस० के० बेलवेलकर हिन्दी ५)
६. भगवद्गीता का आशय और उद्देश्य--डा० भगवानदास)५०
७. गीतोपदेश (गीतारवाणी का हिन्दी अनुवाद)—श्री अनिलवरण राय ३)
८. सनातन धर्मोद्धार भाग १—४ प्रत्येक ५)
९. सनातन धर्म प्रश्नोत्तरी।)१२
१०. विश्व के संत महापुरुष—डा० देवराज २)५०
११. वैदिक कोश—डा० सूर्यकान्त २२)५०
१२. प्रकरण पंचिका—ए० सुब्रह्मण्यम् शास्त्री २५)
१३. सामतन्त्रम्—ए० एम० रामनाथ दीक्षित २०)
१४. विक्रमाङ्कदेव चरितम् भाग १—श्री विश्वनाथ शास्त्री भारद्वाज ८)
१५. ,, ,, भाग २ ,, ७)
१६. ,, ,, भाग ३ ,, ७)
१७. रसगंगाधर भाग १—श्रीमधुसूदन शास्त्री १५)
१८. पुराण विषयानुक्रमणी भाग १—डा० राजवली पाण्डेय १५)
१९. प्रमाणवार्तिकान्तर्गत स्वार्थानुमान परिच्छेद—
आचार्य धर्म कीर्ति दलसुखभाई मालवणिया १५)
२०. ब्रह्म सिद्धान्त—पं० मधुसूदन ओझा,
गिरिधर शर्मा चतुर्वेदी व्याख्या १२)
२१. सिद्धान्त शिरोमणि भाग १—श्री केदारदत्तजोशी ५)
२२. ,, ,, भाग २ ,, २०)
२३. महामना मालवीय जी के लेख और भाषण ५)
२४. संगीत प्रवेशिका भाग १ और २ (हिन्दी, संस्कृत एवं अंग्रेजी में),
प्रत्येक भाग— १)५०
२५. हिन्दी आलोचना का इतिहास—डा० रामदरश मिश्र ९)
२६. कविसमय मीमांसा—डा० विष्णुस्वरूप ९)
२७. हिन्दी काव्य की निर्गुण धारा में भक्ति—डा० श्यामसुन्दर शुक्ल ७)
कपड़े की जिल्द ८)
२८. ब्रजभाषा और ब्रजबुलि साहित्य—डा० कणिका तोमर ८)
कपड़े की जिल्द ९)
२९. संगीतराज, राणा कुम्भाकृत, संपादिका—डा० कु० प्रेमलता शर्मा ४०)
३०. छन्द स्वति वाक्—डा० वासुदेव शरण अग्रवाल १)५०

CC-0. Shri Vipin Kumar Col. Deoband. In Public Domain.